MANIPULÁCIÓ

a tudatiparról

A KÖTET SZERZŐI:

DIETER BERGNER, GERDA HAAK, PETER HAMANN,
GÜNTER HEYDEN (főszerk.)
BERNHARD KAUFHOLD, FRANZ KNIPPING, WOLFRAM NEUBERT

MANIPULÁCIÓ

(A TUDATIPARRÓL)

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ · 1969

A RÖVIDÍTETT MAGYAR KIADÁS ALAPJÁUL SZOLGÁLÓ
NÉMET EREDETI CÍME:
MANIPULATION
DIETZ VERLAG, BERLIN 1968

FORDÍTOTTA
LITVÁN GYÖRGY

I

A manipuláció lehetőségei és szükségessége az imperialista államrendszerben

Ideológia és politika

AZ IDEOLÓGIAI URALOM

Az egyes emberek és a társadalmi osztályok tudatának, magatartásának befolyásolása és irányítása korántsem mai keletű jelenség. Minden osztálytársadalomban, sőt a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakában, a szocializmus és az imperializmus között folyó küzdelemben is megfigyelhető, hogy az osztályharcot ideológiai síkon is vívják, a hatalmat ideológiai eszközökkel is érvényesítik, s a fennálló uralmat szellemi téren is védelmezik és szentesítik. A gazdasági és politikai hatalom, valamint a velük járó katonai hatalom mellett az osztályharcnak és a hatalom érvényesítésének szerves tartozéka az ideológia, azaz bizonyos politikai, közgazdasági, jogi, művészeti, erkölcsi, szociológiai, történelmi, pszichológiai és filozófiai nézetek terjesztése is.

A valóságnak megfelelő tájékoztatás, az igazság terjesztése mindig azoknak a társadalmi osztályoknak az érdeke, amelyeknek küzdelme egybevág a világtörténelem általános, törvényszerű fejlődési irányával – amelyeknek tehát objektív érdekük fűződik ahhoz, hogy a nép megértse a történelmi fejlődésért folytatott harc szükségességét. És megfordítva, az előítéletek, a valótlanságok és féligazságok, a félelem terjesztése, a szabad vélemény- és ítéletalkotás akadályozása mindig azoknak az osztályoknak az érdeke, amelyek a maguk történelmileg idejétmúlt gazdasági, politikai és szellemi uralmát az új társadalmi osztályok forradalmi harcával szemben védelmezik. Minél kevésbé tudja kielégíteni valamely társadalmi rend a nép többségének történelmileg változó szükségleteit, annál sűrűbbnek kell lennie

annak az ideológiai fátyolnak, amely az alapvető társadalmi problémák és ellentmondások elfedésére szolgál, s annál intenzívebben kell érvényesíteni az ideológiai megtévesztést.

Ha történelmi szempontból nézzük a kérdést, a közvélemény alakulása főként a feudalizmus hanyatlásával és a kapitalizmus, valamint a polgári demokrácia kibontakozásával vált fontossá. A nép véleménye, a nézeteknek a társadalmi életben betöltött funkciója a feudalizmus megszűnése után, a polgári demokrácia mechanizmusában lett központi kérdés. Emellett a technika fejlődése nyomán az ipar merőben új eszközöket teremtett a gondolatok közlésére és nagy embercsoportok ideológiai befolyásolására. Mindezek az eszközök szinte kizárólag a burzsoázia birtokában voltak, s a burzsoázia módszeresen be is építette őket ideológiai uralmának mechanizmusába. Arra törekedett, hogy a kialakuló tőkés társadalmi rendet az elképzelhető legjobb rendnek tüntesse fel – olyannak, amely csak az emberiséggel együtt semmisülhet meg. A burzsoázia, amióta csak kiépítette hatalmát, ideológiai síkon lényegében arra törekszik, hogy támadja és leküzdje a szocialista ideológiát, a kapitalista társadalom forradalmi bírálatát, s elutasítson minden megállapítást, amely arra utal, hogy ez a társadalom elkerülhetetlen pusztulásra van ítélve, s a munkásosztály harca törvényszerűen győzelemre viszi a szocialista társadalmi rendet.

LÉLEKTANI HADVISELÉS

Az imperializmusban a nagyburzsoázia ideológiai uralma az illető ország népe és más, agressziós célpontul kiválasztott népek ellen irányuló lélektani hadviselés formáját ölti. „A lélektani hadviselés minden rendelkezésre álló technikai, intellektuális és érzelmi eszközzel, offenzív és defenzív módon vívott szellemi küzdelem, amelynek célja egyrészt az ellenfél harci szellemének megtörése, másrészt a saját erők harci szellemének a törhetetlenségig való fokozása."[1] Vonatkozik ez mind az úgynevezett belső ellenségre – a szocialista munkásmozgalomra és minden más demokratikus erőre –, mind pedig a külső ellenségre, vagyis az októberi forradalom győzelme óta elsősorban a Szovjetunióra.

Törvényszerű jelenség, hogy az imperializmusban, s még inkább a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetnek az októberi forradalom által megnyitott korszakában a nagyburzsoázia ideológiai uralma ilyen formát ölt. Az imperializmus élősdisége szinte semmiben sem nyilatkozik meg oly kirívóan, mint a nép, mindenekelőtt pedig a munkásosztály teljes szellemi lealacsonyítására és béklyóba verésére irányuló törekvésben.

Az októberi forradalom eredményeként – nyilvánvalóbban, mint bármely előző forradalmi átalakulás nyomán – a néptömegek kerültek a társadalmi folyamatok középpontjába, a munkásosztály lett az új történelmi korszak legfőbb társadalmi ereje. S Lenin az imperializmus marxista elemzését nyújtó műveiben az új történelmi feltételeknek megfelelően továbbfejlesztette, a marxista–leninista forradalmi elmélet és az új típusú pártról szóló tanítás jelentős alkotórészévé tette a néptömegek szerepéről vallott felfogást.

A polgári ideológia sem hagyhatta figyelmen kívül, hogy a tömegek valóságos történelemformáló erővé lettek. A polgári ideológusok ezt a jelenséget „a tömegek lázadásának" nevezik, s az „emberhez méltó élet" problémáját a legfőbb világnézeti és politikai kérdések közé sorolják, már egymagában ezzel is elismerve, hogy a néptömegek szerepe egyike lett a legfontosabb elméleti és gyakorlati problémáknak.

Az imperialista burzsoázia és ideológiai képviselői súlyos dilemmában vannak. Egyfelől szükségük van a népre, a munkásosztályra mint kizsákmányolható munkaerőre, profitforrásra, ágyútöltelékre és szavazónyájra, másfelől viszont félnek a néptől, mindenekelőtt a munkásosztálytól, amelynek puszta léte – tekintettel az októberi forradalomra – élősdi hatalmuk sírásóinak képét idézi fel bennük. Az imperialista nagyburzsoázia uralmi technikájában rendszerint a polgári demokrácia eltorzult formái és módszerei érvényesülnek. A torzulás azért következett be, mert – mint Lenin az imperializmust elemző műveiben kifejtette – a monopólium a demokrácia tagadása, általánosan megnyilvánuló reakció. A nép nélkül azonban még ez az eltorzított polgári demokrácia sem funkcionálhat – akkor sem, ha a nép szerepe pusztán abban merül ki, hogy a lakosság időközönként részt vesz a parlamenti választásokon, s ezzel legalább a látszatát

megóvja annak, hogy maga is részese a hatalomnak. S mivel a nép, főként pedig a munkásmozgalom ereje ennek a demokráciának a mechanizmusa révén is veszélyeztetheti a nagyburzsoázia korlátlan hatalmát, az emberek pszichológiai megdolgozása elengedhetetlen a nagyburzsoázia uralmához és az általa irányított demokrácia működéséhez. Erre a körülményre már Lenin is felhívta a figyelmet egyik írásában, amelyet az imperializmus és az opportunizmus közötti összefüggés elemzésének szentelt. Lenin itt a következőket írta:

„Választások nélkül korunkban nem lehet meglenni; tömegek nélkül semmire sem mehetünk, márpedig a tömegeket a könyvnyomtatás és a parlamentarizmus korában *nem lehet* vezetni a hízelgés, a hazugság, a szemfényvesztés szélesen elágazó, módszeresen folytatott, szilárdan alátámasztott rendszere nélkül, divatos és népszerű jelszavak hangoztatása nélkül, anélkül, hogy a munkásoknak ne igérgetnének jobbra-balra mindenféle reformokat és mindenféle előnyöket – csak hogy lemondjanak a burzsoázia megdöntésére irányuló forradalmi harcról."[2]

A nyíltan antihumánus, antidemokratikus és antikommunista nézeteknek az imperializmusban folyó tömeges gyártása és terjesztése azt a mind élesebb ellentmondást tükrözi vissza, amely a burzsoázia és a proletariátus között, a monopóliumok agresszív kül- és belpolitikája s a nemzet túlnyomó többségének a békére és a társadalmi haladásra irányuló törekvése között feszül.

Ilyen történelmi feltételek között kerül sor a monopolkapitalista rendszerben a nép tudatának és magatartásának manipulálására. A nép létérdekei és az imperialista uralkodó körök agresszív politikája közötti ellentmondás olyannyira mélyrehatóvá vált, hogy a finánccoligarchia nem hagyatkozhat többé a tömegek befolyásolásának a múltban alkalmazott módszereire, a polgári ideológia mindennapos nyomásából fakadó elemi erőszakra. A finánccoligarchia most egységes, céltudatos, a társadalmi élet minden területére kiterjedő szellemi mozgósítást hajt végre, s ehhez segítségül hívja a véleménymanipuláció minden eszközét és módszerét.

A tudat manipulálása, az ideológiai harc egyik formájaként, az imperializmussal elválaszthatatlanul összefüggő jelenség. Szervesen hozzátartozik a monopoltőke uralmi módszereihez.

A modern tömegkommunikációs eszközök – a sajtó, a rádió, a televízió, a film – és a monopolizált kulturális ipar páratlan lehetőségeket nyújtanak a műveltség, a kultúra terjesztésére, de a manipulálásra is.

A tömegkommunikációs eszközök – akárcsak a tudomány és a technika egyéb vívmányai – önmagukban véve se nem jók, se nem rosszak. Nem ezek, hanem a társadalmi rendszer állammonopolista jellege, a nagyburzsoázia legreakciósabb csoportjának uralma okozza, hogy a kulturális forradalom adott lehetőségeit a Német Szövetségi Köztársaságban – amelynek példáján a manipulált társadalom sajátosságait vizsgálni szándékozunk – nem az emberi személyiség kibontakoztatására, hanem a népnek a monopóliumok érdekeit szolgáló ideológiai irányítására használják fel. „A szövetségi köztársaságban úgyszólván nem is beszélhetünk a nép politikai akaratának kialakításáról. A legtöbb ember ijesztően tudatlan. A pártok nem tájékoztatják és nem tanítják a népet, nem nevelik gondolkodásra. Választások idején a reklámtechnika elveit alkalmazzák" – állapítja meg Jaspers.[3] Szerinte az állammonopolista kapitalizmus nyugatnémet uralmi rendszerének legfőbb sajátossága „a nép lebecsülése ... Itt jobban szeretik, ha a nép elbutultságban él. Azt sem tartják szükségesnek, hogy megismerje az oligarchia mindenkori céljait – ha ugyan léteznek ilyen célok. Ehelyett jobbnak látják a népet lelkesítő frázisokkal, általános szólamokkal, magasztos erkölcsi prédikációkkal és más hasonlókkal traktálni. A nép pedig szokásainak, érzelmeinek, ellenőrizetlen, találomra kialakított nézeteinek passzivitásában él."[4]

E találó megjegyzésekkel szemben meglehetősen elterjedt az a vélemény, hogy mindezért maga a nép felelős, mert valójában nem érdekli igazán a műveltség, a kultúra és a tájékoztatás; mert túlnyomó többsége valósággal áhítozza a tömeges árukínálat és a tömérdek csillogó-villogó krómnikkel okozta bódulatot, jól érzi magát a hallgatóság kényelmes állapotában, és szívesebben beszélget új autómárkákról, mindenféle banalitásról és szexuális otrombaságról, mint pártpolitikai programokról és Németország jövőjéről. Sokan úgy vélekednek, hogy éppenséggel a népnek erre a „beteges elfajulására"

épülnek azok az üzletágak, amelyek népbutítással foglalkoznak. Ugyancsak Jaspers arról beszél, hogy „az emberekben óriási hajlam van a dolgok elködösítésére. Valami arra készteti őket, hogy ne vegyenek tudomást a dolgokról. Önkéntelenül is a korlátoltságban keresik nyugalmukat."[5] Friedrich Heer úgy véli, hogy az emberek „félnek a tájékoztatástól";[6] s ugyanezt fejezi ki Erich Kuby rezignált megállapítása is: „a népnek olyan sajtója van, amilyet megérdemel".[7]

Akarva, nem akarva, de a szövetségi köztársaság állampolgárainak szellemi állapotáért ezek a szerzők a nép valamiféle tulajdonságait, a népnek „a dolgok elködösítésére való hajlamát" okolják. Egyszerűen nem veszik figyelembe, hogy a nyugatnémet lakosság mai szellemi állapota már azoknak a társadalmi viszonyoknak a terméke, amelyekre a monopoltőkének a szellem szférájára is kiterjedő uralma nyomja rá bélyegét. Az ilyen társadalmi struktúra ma már csak a tömegekben mesterségesen keltett hamis szükségletek, hamis megbékélés és hamis tudat segítségével tartható fenn. Az ilyen rendszernek a lényegéhez tartozik a dezinformáltság, a tudatlanság, a hazugság és a féligazságok hirdetése. Nyugat-Németországban jelenleg azért van szellemi ínség, mert a népet kirekesztették a hatalomból; mert a monopóliumok és az állam egybeforrott erejére támaszkodó pártoligarchia elnyomja a népet. „Állami struktúránk a néptől való félelmen, *a néppel szembeni bizalmatlanságon* alapszik" – mondja Jaspers.[8] Ez az oka annak, hogy a nyugatnémet lakosság jelentős részének „nincs semmiféle eszménye; nem tudatosult benne, honnan jött és hová tart; szinte kizárólag magánügyeivel, jólétével és biztonságával törődik".[9] S ez a magyarázata annak is, miért nem fakadhat az uralkodó nagyburzsoáziából semmiféle emberformáló erkölcsi erő, s miért jellemzi a nyugatnémet állammonopolista kapitalizmusban az állampolgárok szellemi állapotát és emberi arculatát az, hogy a lényegtelen dolgok tudatosan felduzzasztott áradata elnyeli a lényegest, s az emberek a jelentéktelenbe menekülnek.

Mit jelent a tudat manipulálása?

POLGÁRI HANGOK

A nem marxista irodalomnak abban a részében, amely bírálja a monopoltőke által folytatott tudat-manipulálást, gyakran találkozunk azzal a megállapítással, hogy a manipulálás egyidős az emberi együttéléssel, tehát nem az imperializmus terméke.

Egyes szerzők úgy vélekednek, hogy a manipulálás már a legősibb kulturális fokok mágiájában, a középkori boszorkányüldözésekben, a legendák és a történelmi mondák varázsitalaiban és szerelmi bájitalaiban is megnyilvánult. Régente sokan holmi titokzatos italnak tulajdonították vitézségüket vagy vereségüket. Az asszonyok már a régi időkben is rajongtak az olyan cseppekért, kenőcsökért és pirulákért, amelyek széppé teszik őket, fokozzák ragyogásukat és vonzóerejüket. Faust ivott a sátán varázsitalából, hogy megfiatalodjék; s a Gilgames-eposzban, ebben a hatalmas, sok ezer éves sumér költeményben ugyancsak szerepelnek bűvös italok. Már az ókorban ismerték a szerelmi bájitalokat, amelyek az embert elcsábíthatóvá teszik, vagy fokozzák erejét Aphrodité játékaiban.[1] Ezek a történelmi utalások azonban csak arra szolgálnak, hogy elködösítsék a társadalmi gyökereit annak a jelenségnek, amelyet ma tudat-manipulálásnak nevezünk.

Más szerzők a manipulálást azonosítják a hamisítással. Így például Rüdiger Proske szerint „a tulajdonképpeni manipuláció" nem egyéb, mint hamisítás. „Lehetséges ugyanis tudatosan, előre megfontoltan, megtévesztően egyszerűsíteni, megválogatni stb. – és az credmény mindig hamisítás lesz . . ."[2] Hasonló álláspontra helyez-

kedik Walter Dirks is: „A vélemények manipulálása az eddigi nyelvhasználatban ilyen értelmet nyert: hangadó elemeket megvásárolni, megfosztani az embereket az információktól, amelyekre igényt tartanak, hamis tájékoztatást adni, álhíreket terjeszteni és így tovább."[3] Ugyanennek a felfogásnak egy másik híve, Günther Anders így vélekedik: „Előre gyártott elemekkel látnak el bennünket, s ezeket úgy tüntetik fel, mintha együtt »a világot« jelentenék. Az ilyen elemeknek az a rendeltetésük, hogy bennünket saját képükre és hasonlatosságukra formáljanak át."[4]

A vélemény-manipuláció lényegének ez a felfogása, amely e jelenség nyugatnémet bírálói körében a legelterjedtebb, kétségkívül megvilágítja a probléma egyik fontos oldalát. A tudat manipulálása természetesen arra irányul, hogy az embereket olyan vélemény kialakítására bírja rá, amely hamis feltevéseken alapul, s így hamis következtetésekhez, ennek folytán pedig hamis, azaz az illető egyének objektív érdekeivel ellentétes cselekedetekhez vezet. A vélemény-manipuláció problémája azonban szerteágazóbb ennél, nem korlátozható csupán a hamisításra.

Carlo Schmid szerint a nyugatnémet állammonopolista társadalomban a manipuláció elkerülhetetlen jelenség; „egyszerűen abból adódik, hogy különböző érdekeltségek, ellentétes vélemények vannak, s ezek mindegyike előítéleteken és hipotéziseken alapul, végső soron tehát nem bizonyítható ellentmondástól mentesen".[5]

Ha feltételezzük, hogy a „különböző érdekeltségek" fogalmán a szerző a monopóliumok és a nép ellentétes érdekeit érti, akkor Schmid e soraiban voltaképpen arra a legfőbb okra utal, amely a monopóliumokat a nép tudatának manipulálására készteti. Minthogy azonban nyilvánvalóan az a véleménye, hogy a nép is manipulálja a monopóliumokat, hiszen a nép érdekeltsége is előítéleteken és hipotéziseken alapszik, Schmid a manipulációt, amely a monopoltőke osztályuralmi módszere, úgy tünteti fel, mint valami általános emberi, mindenféle érdekeltségnél egyaránt föllelhető jelenséget. Az ilyen felfogás nem a tudat-manipuláció lényegének megvilágítását, hanem éppenséggel ennek elködösítését szolgálja. Proske és mások fentebb idézett álláspontja ennél sokkal reálisabb és becsületesebb.

Peter de Mendelssohn az állammonopolista társadalom bonyolult voltából indul ki, s úgy véli, hogy szükség van a sokrétű összefüggések feltárására. „De semmiféle felvilágosítás nem lehet... tökéletes. Csupán akkor lehetne az, ha teljes volna. A teljesség azonban elérhetetlen. Éppen ezért minden felvilágosítás eleve manipulált jellegű, mert feltételezi a válogatást a véleményformáláshoz szükséges, rendelkezésre álló adatokból."[6] Mendelssohn is elsiklik a voltaképpeni probléma fölött. Még csak fel sem veti a kérdést, hogy igaz-e vagy hamis, lényeges-e vagy lényegtelen az, amit kiválogattak – habár a mi problémánkra még így sem adna választ. A manipulációt Mendelssohn is elszakítja osztályalapjától, ő is korunk általános, egyetemes jelenségének tünteti fel.

A „MANIPULÁCIÓ" KIFEJEZÉS

A „manipuláció" vagy „manipulálás" kifejezés csak az utóbbi időben került be a nyelvhasználatba. A középkori latin nyelvben a „manipulare" igét kifejezetten pozitív értelemben használták: „kezelés, kézen fogva vezetés" – ezt jelentette, abban a szellemben, ahogyan a gyengéknek nyújtott baráti segítséget, a belátással való kezelést értelmezzük. Ma pedig a „manipuláció" vagy „manipulálás", tisztán szótári értelemben, kézben tartást, intézést, eljárást, mesterkedést, szakmai fogást, fortélyt jelent.[7]

Már az eddigiekből is kiderült azonban, hogy ezzel a szótani magyarázattal nem lehet megragadni a „manipuláció" fogalmának gondolati tartalmát. Csakis a „manipuláció" szóval jelölt fogalom pontos ismerete teszi lehetővé a tudat-manipuláció lényegének feltárását.

A MANIPULÁCIÓ FOGALMA

Általános kiindulópontul elfogadhatjuk azt a tényt, hogy a társadalomban minden cselekedet tudattal rendelkező, megfontolástól vagy szenvedélytől vezérelt, meghatározott célokra törekvő emberek műve; semmi sem történik tudatos szándék vagy cél nélkül. Min-

den, ami az embereket cselekvésre indítja, csakis a fejükön keresztül, akaratuk indítékává, mozgatórugójává válva hathat rájuk. Így tehát mindig az a kérdés, mit gondol az emberek sokasága, milyen eszmék mozgatják őket, mit akarnak elérni.[8] Az emberi tudat alapvető tényezője a történelmi folyamatnak, az osztályharcnak, s így annak a harcnak is, amely korunkban az imperializmus és a szocializmus között folyik.

Minthogy az állammonopolista kapitalizmus társadalmi létét a burzsoázia és a proletariátus közti antagonisztikus osztályellentét, a monopóliumok és a nép közötti ellentét jellemzi, ez a körülmény ennek a társadalmi rendnek a társadalmi tudatában is kifejeződik, mégpedig abban az ellentétben, amely egyfelől az imperialista ideológia, másfelől a demokratikus és szocialista ideológia között feszül. Ebben a társadalomban *objektív* lehetetlenség, hogy olyan egységes össztársadalmi tudat alakuljon ki, amely – miként a „megformált társadalom" koncepciójának hirdetői képzelik – egyformán kifejezi valamennyi osztály és réteg érdekeit. „Egységes nyugati ideológiát" nem lehet a tudomány, az értelem és a meggyőzés eszközeivel kialakítani. Ez esetben tehát olyan módszerekre van szükség, amelyek ellensúlyozzák és kiiktatják a tudatból az objektív antagonizmusokat, hogy a monopóliumok véleménye, az imperialista ideológia szerepelhessen össztársadalmi tudatként, s ez válhasson a nép cselekvésének mozgatórugójává.

Karl Friedrich von Weizsäcker rámutat, hogy az uralkodó osztály fenyegetés, terror, fizikai erőszak segítségével mindig is rákényszerítette akaratát a népre, s ma sem tesz egyebet, ez a módszer azonban a tudományos-technikai forradalom mai viszonyai között már primitívnek bizonyul. „Sokkal célravezetőbb a hatalom csendes, észrevétlen gyakorlása, midőn a befolyásolt emberek észre sem veszik, hogy nem a maguk akarata szerint cselekszenek. Ez esetben viszont érteni kell a manipuláláshoz."[9] S azzal a számtalan technikai segédeszközzel és tudományos módszerrel, amely ma a burzsoázia rendelkezésére áll, a tudat manipulálása roppantul költséges ugyan, de mindennél jobban szolgálja a burzsoá rendszer érdekeit.

A szabad véleményalkotást leginkább azok a tudat alatti befolyások veszélyeztetik, amelyek nem észérvekkel hatnak, hanem titkos

vágyakat és hajlandóságokat ébresztenek az emberben. Az ilyen befolyások nem a reális ítéletalkotás feltételeit teremtik meg, hanem a szellemi „gleichschaltolást", uniformizálást szolgálják egy objektíve antagonisztikus ellentmondásoktól megosztott társadalomban. Az uniformizált szellemet azután úgy állítják be, mint a szabad gondolkodás és véleményalkotás eredményét. A mélylélektan felismeréseiből táplálkozó, s a reklámnál már kitűnően bevált szuggesztiós módszerekkel olyan gondolkodásmódot alakítanak ki, amely *előre gyártott sémákból áll,* s még a szabad akarat látszatát is kelti. A cél az, hogy az emberek – anélkül, hogy tudatára ébrednének – világképükben, gondolkodásmódjukban, érzésvilágukban, esztétikai ítéleteikben, egész életmódjukban alárendeljék magukat az imperialisták reakciós osztályérdekeinek.

A monopóliumok érdekei és a népi érdekek között levő antagonizmust az imperializmusban úgy akarják feloldani, hogy a népi érdekeket egyszerűen kiküszöbölik, s a monopóliumok érdekeit általános társadalmi érdekekké, össztársadalmi tudattá manipulálják. Ekként határozható meg a tudat manipulálásának imperialista osztályjellege, s egyben az az ellentét is, amely e manipuláció és a marxista–leninista pártnak, valamint a szocialista államnak a szocialista társadalomban folytatott tudatformálása, a tudati folyamatok szocialista irányítása között fennáll. A szocialista tudatformálás lényege abban áll, hogy a néptömegekben olyan tudat kialakítására törekszik, amely *összhangban van objektív érdekeikkel,* s képessé teszi őket arra, hogy korunkban betöltsék történelmi hivatásukat. A szocialista tudat kialakítása nem más, mint a nép objektív érdekeinek és szubjektív véleményének, akaratának összhangba hozása. Az állhatatos és tervszerű szocialista tudatformálás segítségével fel lehet oldani a társadalmi fejlődés objektív követelményei és a tömegek tudata közötti ellentmondást.

A szocialista tudatformálással ellentétben, a manipuláció arra irányul, hogy az embert megfossza aktív gondolkodási funkcióitól, vagyis egyik legfontosabb képességétől, s pusztán szellemi fogyasztóvá, hírek, sablonok, eszmények passzív befogadójává degradálja. Ily módon az állammonopolista kapitalizmusban a néptömegeket mindinkább elembertelenítik, megsemmisítve a bennük rejlő erkölcsi értékeket. A humanista, aktív életfelfogásnak megfelelő szellemiség helyébe az erkölcsi korrupció és az úgynevezett külső irányítás – a lélekrombolás egyik legújabb formája – lép. A köznapi banalitásokat és a közönséges durvaságokat, a rémségeket és a nemiséget úgy prezentálják, mint az élet legértékesebb adományait, hogy a szellemi gondnokság alá helyezett ember ne nyugtalankodjon és ne unatkozzon lelki ürességében.

A manipuláció révén a monopóliumoknak hatalmukban áll, hogy „mindenki mást olyan szellemi rabszolgává alacsonyítsanak le, akinek rabsága abban nyilvánul meg, hogy szabadnak hiszi magát, s ebben a hiszemben még azt is eltűri, hogy tetszés szerint dirigálják".[10] A monopóliumoknak „szellemileg kasztrált népre"[11] van szükségük. Az egyén itt még valamely befolyástól mentes szférába sem vonulhat vissza. Énjét, személyiségét módszeresen megsemmisítik.

A manipulációnak ez az oldala is merőben ellentétes a szocialista tudatformálással és a tudati folyamatok szocialista irányításával. A marxista–leninista párt és a szocialista állam nevelő és tudatformáló tevékenysége éppen az ember gondolkodási funkcióit és erkölcsi érzékét fejleszti. A szocializmust nem lehet „szellemi rabszolgákkal" felépíteni; ezt a feladatot csak öntudatos, aktív és alkotó szellemű, a vezetésben, a tervezésben és a kormányzásban részt vevő emberek oldhatják meg. Az ilyen emberek pedig nem élnek szellemi űrben; őket nem a lényegtelen dolgok mozgatják és lelkesítik. Előre néznek a holnapba, megvan az elképzelésük a jövőről, s így arra is képesek, hogy a mában okosan éljenek.

A népet a manipuláció segítségével végeredményben arra kárhoztatják, hogy a monopóliumok hatalmi törekvéseinek eszköze legyen. Az ember most már nemcsak gazdasági és politikai értelemben válik a kizsákmányolás és az elnyomás áldozatává. Gondolatainak és érzelmeinek világán is úrrá lesz egy idegen hatalom. Megfosztják annak lehetőségétől, hogy tudatára ébredjen önálló személyiségének, és cselekvő részese legyen az eseményeknek. Nem véletlen, hogy a „hasonulás" fogalma központi helyet foglal el a jelenlegi polgári filozófiában, szociológiában és pszichológiában, a magatartás- és motívumkutatásban. A cél az, hogy olyan állampolgárt formáljanak, aki tökéletesen hasonul az ország társadalmi viszonyaihoz. S ez a cél akkor tekinthető elértnek, „amikor az emberek a sajtolóformát már *kívánt* formának érzik".[12] Nem elég, hogy a monopolkapitalizmus tölti be a „sajtolóforma", a cselekvő alany szerepét, a „kisajtolt" nép pedig teljes passzivitásba szorul – a népnek még abban az illúzióban is kell élnie, hogy ő a cselekvő alany, minden hatalom birtokosa. Az állammonopolista kapitalizmusban a dolgozó ember már nem a saját életét éli, hanem azt az életet, amelyet előírtak számára. Azt hiszi, hogy szabadon dönt, pedig egész gondolkodását már régen meghatározott modellek szerint szabályozták. A manipuláció révén az ember az állammonopolista kapitalizmus gépezetének olajozottan gördülő kerekecskéjévé válik.

A tudat-manipuláció segítségével irányított ember sem a munkában, sem szabad idejében, sem a termelésben, sem a fogyasztásban nem találja meg élete értelmét. Csak arra van módja, hogy mint eszköz tökéletesebb legyen. Aki hozzászokott, hogy manipulálják, az könnyen felhasználható embertelen, agressziós célok érdekében is. Amikor az embereket csupán objektumnak tekintik, mindig fennáll a visszaélések, az elembertelenítés és az egy kaptafára húzás veszélye. Az állammonopolista kapitalizmus emberi arculatát a szubjektum, a személyiség és az egyéniség megsemmisítése, az akarat nélküli, uniformizált tucat- vagy tömegember kultusza jellemzi.

A szocialista tudatformálás és tudatirányítás a manipulációnak ettől az oldalától is alapvetően különbözik. A marxista–leninista

párt és a szocialista állam legfőbb törekvése az, hogy minden ember az események cselekvő részese legyen, és a természet fölötti uralmát társadalmi viszonyainak kézben tartásával és tervszerű alakításával párosítsa.

AZ IMPERIALIZMUS URALMI MÓDSZEREI

A manipuláció fentebb ismertetett tartalmi meghatározásából következik, hogy ez a fogalom nem alkalmazható a szocialista viszonyokra. Éles különbséget kell tenni a manipuláció és a szocialista tudatformálás, tudatirányítás között. A tudat manipulálásának, az imperialista országokban kialakult szellemi élet egyik tipikus jelenségének az alábbi előfeltételei vannak:

1. A történelem utolsó, a győzelmes munkásosztállyal szembekerült kizsákmányoló osztályának uralma, amely már élősdi szakaszába lépett.
2. A kapitalizmus összes ellentmondásainak kiéleződése, ami különösen az állammonopolista kapitalizmusba való átmenet időszakában megy végbe.
3. Minden hatalmi eszköznek, így az ideológiai hatalom eszközeinek is az államhatalommal összefonódott monopóliumok kezében való összpontosulása.
4. Olyan technikai eszközök és tudományos ismeretek birtoklása, amelyek lehetővé teszik az ideológiai hatalom egységes gyakorlását az egész társadalom fölött.
5. Az uralkodó osztály antikommunista ideológiája.
6. A dolgozó ember mind teljesebb kiszolgáltatottsága, amit a termelőerők fejlődése idéz elő, különös tekintettel a termelés automatizálására.
7. Szüntelenül ömlő árutömeg, amely a kívánatos eszmény felé tereli a fogyasztást.

A manipuláció tárgya tehát a dolgozó ember, a nép, ennek érzelmei, gondolkodása, cselekvése – vagyis maga az ember. A legben-

sőbb magánügyektől egészen a munkában és a politikában való nyilvános szereplésig az élet egyetlen területe sem marad befolyásolatlanul. S ahogyan az embert az imperializmusban emberek zsákmányolják ki és nyomják el, ugyanúgy emberek manipulálják. Világosabban kifejezve: az uralkodó monopolisták vékony rétege az, amely a tömegkommunikációs eszközök segítségével a dolgozó embert manipulálja.

Ezt annál is fontosabb leszögezni, mert számos polgári ideológus a tudomány és a technika fejlődését tünteti fel a manipuláció okának. Így például David Riesman ugyanúgy a modern technika révén lehetővé vált tömegtermelést okolja,[13] mint Vance Packard, aki műveiben részletesen ismerteti a vélemény-manipulációt.[14]

Thomas Regau könyvének címe: „Mértékre szabott emberek"; alcíme pedig: „Az emberi nyersanyag egy lélektelen tudomány hatalmában". A szerző, amint ebből is kitűnik, kategorikusan elveti azt a felfogást, miszerint az embert nem a tudomány tartja hatalmában, hanem az állammonopolista kapitalizmus lélektelen társadalma, melynek a tudomány csak kiszolgálója. Természetesen senki sem tagadja, hogy magában a tudományban is rejlenek bizonyos lehetőségek, amelyek veszedelmessé válhatnak az emberre nézve, ha az egyre kisebb részterületekre való szükségszerű specializálódás nem párosul a világ egészének tudományos szemléletével, s a vizsgálódásból kimarad az ember, kimaradnak azok a társadalmi viszonyok, amelyek között az ember él. Hogy mást ne mondjunk, tudomány nélkül nem képzelhető el az atombomba, nem lennének vegyi és bakteriológiai tömegpusztító fegyverek, s nem kerülhetne sor az ember morális megsemmisítésére a manipuláció révén. De a tudományban csupán *esetleges* veszélyek rejlenek. S az ember fizikai és pszichikai létét fenyegető *valóságos* veszélyekké ezek nem magában a tudományban rejlő okokból válnak, hanem a monopolkapitalista osztályérdekek miatt. A monopóliumok gazdasági és politikai hatalma nélkül a tudományt sohasem lehetne az ember ellen felhasználni.

Ennek az elemzésnek az alapján Carlo Schmidnek az a fentebb ismertetett felfogása, amely szerint minden osztály és csoport manipulál, olyannyira elvontnak tetszik, hogy maga is a manipuláció pél-

dájának tekinthető. S az elmondottak alapján ugyancsak világossá válik, miért nem hatolhat a manipuláció lényegéig az, aki e jelenséget egyes megnyilvánulási formáira, így például a hamisításra, a megválogatásra, az időzítésre redukálja.

Természetesen a manipulálás különféle formáit, módszereit és eszközeit is szemügyre kell vennünk. A következő fejezetekben sor kerül majd erre is. A vélemény-manipulációnak ez az oldala azonban csakis az őt meghatározó tartalom alapján válik érthetővé. A manipuláció polgári bírálói legtöbbször éppen ettől a tartalomtól vonatkoztatnak el olyannyira, hogy a probléma felszínén maradnak. Az embereket manipuláló erők nem holmi titokzatos, névtelen hatalmak, nem gépezetek, termékek, és nem is a technika vívmányai. Mindezek csak a monopolkapitalista társadalmi rend uralkodó osztályának kezében válnak ilyen erőkké.

A tudat manipulálása nem más, mint a nagyburzsoázia pszichológiai hadjárata az értelem, a gondolkodás, az érzelmek, az ember, a demokrácia és a szocializmus ellen. S ez nem is annyira abban nyilvánul meg, hogy giccsel és hitvány kacatokkal elvakítják a népet, mint inkább abban, hogy igyekeznek elfogadtatni vele az állammonopolista rendszer életveszélyes kalandorpolitikáját.

A kormányzás új technikája

AZ ÁLLAMGÉPEZET FEJLŐDÉSE

Azok az új feladatok, amelyek az állammonopolista kapitalizmus korszakában várnak a tőkésállamra, változásokat tesznek szükségessé ennek az államnak a felépítésében, s megkövetelik, hogy szerveit az új funkciókhoz igazítsa. A mai polgári állam mélyreható átalakuláson megy keresztül; s minthogy ez az átalakulás a tudományos-technikai forradalom, valamint a szocializmus és az imperializmus közötti harc követelményeivel és lehetőségeivel függ össze, a burzsoázia nagyon komolyan veszi belőle adódó feladatait, s igyekszik az államgépezet működését az új feltételekhez szabni. A változások általában kétféle irányzatúak:

1. A hagyományos szervek és eszközök kiépítése és tökéletesítése.
2. Új szervek (például tervkészítő szervek) létesítése, és olyan új eszközök alkalmazása, amelyek lehetővé teszik a modern tudomány és technika – a tömegkommunikációs eszközök, a kibernetika, a szociológia, a pszichológia stb. – felhasználását.

Az első irányzat főként az államgépezet gyors növekedésében nyilvánul meg. Az 1950 és 1961 közötti időszakban az államapparátus hivatalnokainak és alkalmazottainak száma csaknem kétszer olyan gyorsan növekedett az NSZK-ban, mint a bérből és fizetésből élők összlétszáma. S jóllehet a szövetségi köztársaság területén a bérből és fizetésből élők száma csak 77 százaléka volt az egész Németországban bérből és fizetésből élő dolgozók 1930-as létszámának,

az állami hivatalnokok és alkalmazottak száma az 1930. évi 885 000-ről 1961-ig 1,3 millióra emelkedett. Jelenleg az NSZK minden ötvenedik állampolgára az államapparátusban dolgozik.[1]

A kormány szerkezete és felépítése is alkalmazkodik az állammonopolista uralmi rendszer követelményeihez. Szövetségi viszonylatban például jelenleg tíz minisztérium foglalkozik túlnyomórészt gazdasági irányítással, s ezeknek a minisztériumoknak a tevékenységét a tudomány komplex fejlődésének megfelelően koordinálják. E célból kormányzati szinten különféle koordináló szervek is működnek; közülük a legfontosabb a gazdasági kabinet, amelyben tíz miniszter és a Szövetségi Bank elnöke foglal helyet.

Tipikus új jelenség az állammonopolista rendszerű országokban, hogy a döntések előkészítésébe egyre több tudóst és szakértőt vonnak be. Ez a jelenség azonban ugyanolyan ellentmondásos, mint a jelenlegi tőkésállam szabályozó tevékenysége. Egyrészt megfelel a társadalmi fejlődés azon követelményének, hogy az irányító és végrehajtó tevékenységet tudományos alapokra kell helyezni, másrészt viszont a hatalomnak a monopóliumok kezében való összpontosulásával és a törvényhozó testület funkciójának további korlátozásával függ össze. A döntéseket manapság mindinkább a szakértők véleménye határozza meg. A szakértők pedig függetlenek a parlamenti szervektől, de szoros kapcsolatban vannak a monopóliumokkal, s meghatározott monopolista csoportok akaratát képviselik. Amint Ernst Forsthoff megállapítja: „Régóta tudott dolog, milyen illúzió azt hinni, hogy valamely állami döntést vagy szabályozást politikamentessé lehet tenni azáltal, ha tisztán szakmai problémaként a szakembereknek engedik át... Éppen ezért nem meglepő, hogy ha valamely szakismereteket kívánó ügyet szakértők bevonásával kívánnak megtárgyalni, ez az elhatározás rendszerint oda vezet, hogy a szakmai kérdés személyi kérdéssé, a »megfelelő« szakértők kiválasztásának kérdésévé alakul át."[2]

A tudományos-technikai forradalom korában az irányítás és szabályozás kérdése a társadalom és a termelés továbbfejlődésének központi kérdésévé vált. Ezzel függ össze azoknak a tudományágaknak a kialakulása is, amelyek ezt a kérdéskomplexumot vizsgálják. Ilyen tudományág elsősorban a kibernetika, amelynek legfőbb

érdeme, hogy feltárta az alapvető összefüggést egyfelől az irányítás és szabályozás, másfelől az információk összegyűjtése, feldolgozása és felhasználása között. Ma egyre gyakrabban alkalmazzák a kibernetika fogalomkörét a tudat állammonopolista szabályozásának és manipulálásának elemzésénél. A döntő szerep itt az információnak jut.

NFORMÁCIÓ ÉS ADATFELDOLGOZÁS A MANIPULÁCIÓ SZOLGÁLATÁBAN

A burzsoázia pontosan tudja, hogy uralma és a társadalom vezetésére való képessége ma sokkal inkább, mint bármikor, attól függ, mennyire tudja megszervezni a vezérlő információk felülről lefelé való áramlását, s a gazdasági és ideológiai folyamatokkal kapcsolatos primér információk alulról fölfelé való áramlását. A felülről lefelé tartó információk áramlásának megszervezésénél nagy szerep jut a modern tömegkommunikációs eszközöknek, amelyek elsősorban ideológiai befolyásolásra szolgálnak. „Arra a kérdésre, mennyire és mennyiben hat a technika a parlamentáris demokrácia átalakulására, a választ egyetlen szóval meg lehet adni: információ – a szó legtágabb értelmében. A kormányzottak informálása a sajtó útján, mindenekelőtt az őket kormányzó emberek szóban és képben történő önkifejezése által; a kormányon levők informálása a kormányzottak mindenkori véleményéről a közvélemény-kutatás segítségével. Az információ művészetének különlegessége abban áll, hogy kommunikációs célokat szolgál. Éppen ezért ebben az összefüggésben – amikor csupán az adottságokról van szó – mellékes, hogy az ilyen kommunikatív információk az objektivitásnak, az igazságnak és a tökéletességnek milyen fokán állnak. Így például azt a tényt, hogy vezető politikusok számára előnyös, ha külső megjelenésük megnyerő és jól fényképezhető, csak rosszallni lehet, mert ezáltal szubjektív tényező kerül a játékba. Ám a televízió technikai oldaláról nézve ez a tényező korántsem szubjektív. Így változtatja meg a technika a politikai rangsort."[3]

A kormányzási technikában különleges helyet foglal el a gépi adatfeldolgozás. A komplex társadalmi folyamatok irányítása és szabá-

lyozása manapság egyre nagyobb tömegű információs anyag felvételét teszi szükségessé. Az ember ma már képtelen ezt az információtömkeleget elfogadható idő alatt a hagyományos eszközökkel feldolgozni és kvalitatív módon az irányító tevékenységben gyümölcsöztetni. Ebből adódik a gépi adatfeldolgozás szükségessége. A fejlett kapitalista országokban a gépi adatfeldolgozásnak jelentős szerepe van a gazdasági információk felvételében, különösen az egyes monopóliumoknál. Így például az Egyesült Államokban, amely ebben a tekintetben jelenleg az élen jár, 1966-ban körülbelül 27 000 elektronikus adatfeldolgozó gép működött, mégpedig túlnyomórészt (mintegy 80 százalékban) a gazdasági élet területén. Nyugat-Európában az idő tájt körülbelül 6000 ilyen gép állt rendelkezésre, nagyrészt ugyancsak a gazdasági életben. Az állammonopolista tőkésországok most teszik meg az első lépéseket az elektronikus adatfeldolgozó gépek kormányzati – elsősorban katonai célokat szolgáló – felhasználása terén. Az Egyesült Államok hadügyminisztériuma már 1965-ben 800 gépet állított munkába. A monopolista burzsoázia jelentős erőfeszítéseket tesz, hogy leküzdje azokat az elméleti és módszertani nehézségeket, amelyek útjában állnak a kormányzási technika modern elektronikus számítógépekkel történő automatizálásának.

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK MINT AZ EMBEREK IRÁNYÍTÁSÁNAK ESZKÖZEI

A kormányzás és a manipulálás új technikájában jelentős szerep jut a polgári társadalomtudományoknak. A tudományos-technikai forradalom nemcsak a közvetlen termelőerővé váló természettudományok helyzetét változtatja meg. Fontos változások mennek végbe a polgári társadalomtudományokban is: ezek mindinkább a monopoltőke eszközei lesznek az egész társadalom irányításában. Számos tudományág, így például a közgazdaságtan, a szociológia és a pszichológia ma már elsősorban az állammonopolista kapitalizmus aktuális problémáinak megoldását szolgáló, gyakorlatilag alkalmazható javaslatok és modellek kidolgozására szorítkozik. Különösen figyelemre méltó, hogy ezek a tudományágak a monopolista uralom és stra-

tégia irányelveinek kidolgozása mellett azt a feladatot is magukra vállalják, hogy kialakítsák az imperialista ideológia elfogadtatásának módszereit és technikáját, s részt vegyenek ennek gyakorlati megvalósításában. A munka- és társadalom-pszichológia eredményeit a tőkések módszeresen arra használják fel, hogy igénybe vegyék az egyes dolgozók és a kollektívák teljes kapacitását a termelés és az értékesítés hatékonyságának növelésére. A politikai, gazdasági és ideológiai döntések előkészítéséhez és keresztülviteléhez szükséges információs munka megszervezésében egyre jelentősebb szerepet kap az empirikus társadalom-kutatás – főként a közvélemény-kutatás, amely képet adhat az emberek tudati folyamatairól és magatartásáról. Manapság már alig fordul elő, hogy jelentősebb kormányhatározatot hoznának, vagy egy nagyobb polgári párt valamely politikai akcióba kezdene a közvélemény előzetes kipuhatolása nélkül. Ez a magyarázata annak is, hogy a különféle közvélemény-kutató, szociológiai és pszichológiai intézeteknél napjainkban olyan intenzív fejlődés tapasztalható. Az állam, a pártok, a vállalkozói szövetségek és az egyes monopóliumok módszeresen beépítik uralmi technikájukba, különösen pedig a tudat manipulálásának technikájába a szociológiát, a pszichológiát és a közvélemény-kutatást. Új foglalkozási ág is jött létre „public relations" néven; s az ilyen intézmények és szakértők nem csupán gazdasági és politikai propagandakampányokat szerveznek, hanem átveszik például egy-egy párt választási harcának teljes irányítását is, a politikusok beszédeinek megírásától egészen „arculatuk" kialakításáig. A tudat irányításában a monopoltőke ma túlnyomórészt azokra az *új* módszerekre támaszkodik, amelyeket a szociológia és a tömegpszichológia dolgozott ki meghatározott embercsoportok magatartási formáinak, gondolkodásmódjának és életmódjának vizsgálata alapján.

Az új módszerek akkor váltak közkeletűvé, amikor a hatvanas évek elején amerikai tudományos intézetek szociológiai és tömegpszichológiai módszerek alkalmazásával figyelemreméltó eredményeket értek el a piackutatásban. Ellentétben a hagyományos módszerekkel, amelyek a vásárlók kívánságait kutatták, ezek az intézetek a motívumokkal foglalkoztak, amelyek a vásárlót valamely áru megvételére vagy elutasítására késztetik. Az egyik chicagói piackutató

cég vezetője következőképpen foglalta össze a motívumkutatás feladatát: „A motívumkutatás azt igyekszik megállapítani, mi vezeti az embereket választásuknál. Ez a kutatás különleges technikát alkalmaz, hogy eljuthasson az öntudatlanhoz, vagyis a tudatalattihoz, mert a választást főként olyan tényezők határozzák meg, amelyeknek az egyén nincs tudatában... A vásárlásnál valójában az történik, hogy a fogyasztó javarészt érzelmektől vezetteti magát és kényszercselekvést végez, mert anélkül, hogy tudna róla, azokra a képekre vagy szimbólumokra reagál, amelyek tudatalattijában az illető áruhoz kapcsolódnak."[4] Pszichiátriai és pszichológiai módszerekkel kiderítették például, hogy a nők leginkább olyan szappant választanak, amely nem annyira tisztaságot, mint inkább szépséget ígér. A narancs jobban fogy, ha a hirdetés nemcsak vitaminokat, hanem életerőt is kínál. És sok ember, amikor autót vásárol, nemcsak hasznos közlekedési eszközre akar szert tenni, hanem tekintélyre, presztízsre is.

Sok ilyesfajta felismerés már az ötvenes évek elején sem számított merőben újnak. Az újdonság az volt, hogy ezeket a tudat alatti indítékokat tudományos apparátussal és módszerességgel kezdték kutatni; s új volt az is, hogy az öntudatlan reakciókról, tulajdonságokról és szokásokról ily módon nyert ismereteket tudatosan és tervszerűen felhasználták a lakosság különféle csoportjainak megdolgozására.

A rábeszélés művészetének ilyenfajta továbbfejlődése abból a gazdasági szükségszerűségből fakadt, amelyet a monopóliumoknak a maximális profitért folytatott konkurrenciaharca idézett elő. Mivel ezekben az években a fogyasztási cikkeket gyártó amerikai iparágak óriási árutömegeket dobtak piacra, a monopóliumok rákényszerültek, hogy a vevőt olyasminek a megvásárlására is rávegyék, amire tulajdonképpen nincs is szüksége, vagy amiről eredetileg hallani sem akart. Más szóval, célul tűzték ki, hogy az embereknek valóságos érdekeiktől teljesen független vagy éppenséggel azokkal ellentétes szükségleteket szuggeráljanak, s őket cselekvésre, azaz vásárlásra bírják, anélkül, hogy közülük bárki is tudatára ébredne, kinek az akaratát követi. S mi sem volt kézenfekvőbb, mint hogy azokat a rafinált rábeszélési módszereket, amelyeket eredetileg a

vásárlók toborzására dolgoztak ki, a politikai vélemények kialakításánál is felhasználják.

Az emberek irányításának ezek a formái az imperializmusban nem korlátozódnak csupán az egyes politikai pártok propagandahadjárataira és a tömegek általános politikai befolyásolására. Megtalálhatók az üzemekben és a hivatalokban is, behatoltak a titkosszolgálatok munkájába, és széltében-hosszában alkalmazzák őket a külföldi propagandában – beleértve a szocialista államok ellen irányuló ideológiai diverziót.

CÉLTUDATOS URALMI TECHNIKA

Nyilvánvaló, hogy a tudományos eszközök és módszerek alkalmazása jelentősen fokozza a nagyburzsoázia uralmi technikájának céltudatosságát. A burzsoá kormány az alapvető gazdasági, társadalmi, politikai, katonai és ideológiai döntéseknél mindinkább támaszkodhat a tudomány eredményeire. Ezáltal az ösztönös cselekvés és az intuitív tényezők egyre jobban háttérbe szorulnak. A politika ma már nemcsak a lehetőségek művészete, ahogyan Bismarck annak idején nevezte: a tudományosság bizonyos elemei már az állammonopolista kapitalizmusban is behatolnak a politikába, már itt is kialakul valamelyes tudatosság.

Ez a körülmény rendkívül jelentős a demokratikus és szocialista erők ideológiai tevékenysége szempontjából. Az emberek meggyőzésére szolgáló agitációs és propaganda-módszereik kidolgozásánál a haladó erőknek figyelembe kell venniük az imperialista eszmei behatolás újabb lehetőségeit, hogy eredményesen felvehessék ellene a harcot. Hiszen a tudat manipulálása révén látszólag az osztályharc is „dezideologizálódik": elsősorban itt sem a világos felismerésre, a nagyobb összefüggésekben való gondolkodásra, a tapasztalatok ellenőrzésére apellálnak, hanem inkább az úgynevezett józan észre, az érzelmekre, az érzékekre és a tudatalattira.

A tudat manipulálásának egyik fontos jellegzetessége, hogy tervszerűen és szisztematikusan kidolgozott, racionális módszereket al-

kalmaz az emberben levő öntudatlan, tudat alatti régiók, ösztönök és hajlamok irányítása céljából.

Az az ellentmondás, amely a tudomány humánus lényege, a tudósok tevékenységének humanista tartalma és a tudományos eredményeknek reakciós, embertelen célokra történő felhasználása között feszül, a tudományos-technikai forradalom viszonyai között az állammonopolista kapitalizmus egyik legjelentősebb antagonisztikus ellentmondásává fejlődött.

A tudományos ismereteknek és a modern technikának az ember manipulálására való felhasználása újabb bizonysága a mai imperializmus élősdi és rothadó jellegének s annak a folyamatnak, amely az embert az állammonopolista kapitalizmusban mindinkább puszta eszközzé degradálja.

A szellem uniformizálása

A MAGATARTÁS IRÁNYÍTÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI A TUDAT VISZONYLAGOS ÖNÁLLÓSÁGA RÉVÉN

Az ember magatartását tudata szabályozza. Aki tehát irányítani akarja az emberi magatartást, annak szükségképpen az emberi tudatot kell befolyásolnia. S ha fel akarjuk fedni azt a titkot, miként lehetséges nemcsak egyes emberek, hanem nagy tömegek tudatát is manipulálni, nagy embercsoportokat arra késztetni, hogy olyat tegyenek, ami szöges ellentétben áll valódi érdekeikkel, akkor mindenekelőtt az emberi tudat egy sajátosságára kell rámutatnunk. Amennyiben azokat követnénk, akik a tudatot szubjektív módon önmagából, saját „természetéből", „velünk született eszmékből", eleve adott szemléletmódokból kiindulva próbálják megmagyarázni, illetve valamely emberfölötti vagy emberen kívüli tudatból, egy „abszolút eszméből", a „világszellemből", Istenből vezetik le, akkor eleve elzárnánk magunk előtt a célhoz vezető utakat. A tőkés világban uralkodó filozófiai áramlatok, a szubjektív idealizmus (pozitivizmus, egzisztencializmus stb.) és az objektív idealizmus (neotomizmus stb.) tézisei alapján lehetetlen tudományos magyarázatot adni az emberi tudat manipulálhatóságára. Segítségükkel csupán a manipuláció egyes megjelenési formáira, így például az információk meghamisítására lehet rámutatni, ez azonban, a lényegtől elszakítva, semmit sem magyaráz meg a jelenségből.

Annak a mechanizmusnak a lényegig hatoló feltárása, amelyet a tudat manipulálásának nevezünk, csakis a dialektikus és történelmi materializmus világnézeti és módszertani álláspontjából kiindulva le-

hetséges. Eszerint a társadalmi tudat – az elméletek, szemléletmódok és eszmék, a társadalmi emóciók és érzelmek összessége – nem egyéb, mint a társadalmi lét visszatükröződése, „az emberi fejben áttett és lefordított anyagi".[1]

Ám ezt az összefüggést nem szabad úgy felfogni, mintha minden egyes eszmének közvetlenül meglenne a megfelelő oka a mindenkori társadalmi létben. A társadalmi létnek a társadalmi tudatban való tükröződése nem holmi mechanikus oksági törvény alapján megy végbe. A társadalmi tudat nem egyszerűen mechanikus következménye, közvetlen tükröződése a társadalmi létnek. Ebben a vonatkozásban semmiféle automatizmus nem létezik. Egy és ugyanazon ok valamely társadalmi osztály különböző tagjainál, akiknek objektív érdekei azonosak, különféle, sőt részben ellentétes reakciókat és magatartási módokat eredményezhet. A társadalmi lét és a társadalmi tudat bonyolult, dialektikus kölcsönhatásban áll egymással, s ezt a folyamatot a gazdaság, a politika, a társadalmi helyzet, a szokások, az érzelmek, a hagyományok és az ideológiák közvetítik.

E közvetítő tényezők, amelyek szervesen beágyazódnak a társadalmi lét és a társadalmi tudat viszonyába – s amelyeknek szintén megvan a maguk fejlődéstörténete –, idézik elő azt, amit a társadalmi tudat viszonylagos önállóságának nevezünk. Nélkülük a tudat teljesen passzív lenne, s mindennemű gondolkozás, érzés és akarat közvetlen, egyenes folyománya volna bizonyos embercsoportok és osztályok anyagi életfolyamatainak. Az emberek nem dönthetnének saját akaratuk szerint, s az is lehetetlen volna, hogy a tudatot bárki befolyásolhassa, sőt végső soron manipulálhassa, azaz nagy embercsoportok tudatának nem lehetne olyan tartalmat adni, amely ellentétben áll anyagi életfolyamataikkal és ebből adódó objektív érdekeikkel.

A termelési eszközök magántulajdonán alapuló társadalmi rendben, amely antagonisztikus osztályokra, a termelési eszközök tulajdonosaira és e tulajdonból kirekesztettekre, kizsákmányolókra és kizsákmányoltakra, elnyomókra és elnyomottakra tagozódik, nem létezhet egységes társadalmi tudat. A társadalom osztályokra tagozódása óta lényegében a társadalmi tudat is mindig osztálytudatot jelent. Mivel a mindenkori gazdaságilag uralkodó osztály, amely az anyagi

termelés és ennek révén a szellemi termelés minden eszközét birtokolja, egyszersmind ideológiailag is uralkodó osztály, természetesen megkísérli, hogy osztályuralmának feltételeit az egész emberi társadalom létfeltételeinek tüntesse fel, s ezt a gondolatot beleplántálja a társadalom minden tagjának tudatába. S mivel az ideológia nem egyszerű mechanikus következménye, puszta lenyomata valamely meghatározott osztályhelyzetnek, az uralomnak alávetett néptömegekkel – gyakran objektív érdekeikkel ellentétben is – többé-kevésbé el lehet fogadtatni az uralkodó osztály nézeteit, s el lehet érni, hogy magatartásukban e nézetek vezéreljék őket. Ebben is a társadalmi tudat viszonylagos önállósága nyilvánul meg.

A tudatnak ez a tulajdonsága, ez a viszonylagos önállóság teszi lehetővé az emberek manipulálását. De ez az eredetileg elvont lehetőség csak a monopoltőke uralmának viszonyai között, az imperializmusban válik reális lehetőséggé, amelyet az immár rendelkezésre álló eszközök segítségével módszeresen valóra is váltanak.

IDEGEN INFORMÁCIÓ

A tudat manipulálása elválaszthatatlanul összefügg az emberek információs igényével. Ezt az igényt objektíve az egyénnek a társadalomhoz való viszonya teremti meg. Mivelhogy az egyes ember csak társadalomban élhet, csak ott fejlesztheti ki személyiségét, ismereteket kell szereznie a tényekről, a dolgok összefüggéséről és hátteréről.

Ez a szükséglet annál parancsolóbban jelentkezik, minél bonyolultabb és összetettebb egy társadalmi rend gazdasági, politikai és szellemi struktúrája. Az ember, különösen a mi gyors iramú korunkban, úgy is, mint egyén, úgy is, mint valamely osztály vagy társadalmi réteg tagja, szüntelenül döntésekre kényszerül munkaterületén, családjában, a politikai életben és egyebütt. S a döntések előfeltétele, hogy az illető egyénnek kialakult véleménye legyen. Éppen ezért a történtek ismerete az ember számára léte és fejlődése szempontjából döntő kérdés, akár közvetlen környezetének történéseiről, akár a nagyvilág eseményeiről van szó. Minden ember információk alapján jut elhatározásra.

Korunkban – a kapitalizmusból a szocializmusba való történelmi átmenet korszakában – a gazdasági, politikai, katonai, technikai, tudományos és kulturális események számban és jelentőségben olyannyira megnövekedtek, hogy még a legzseniálisabb ember sem tudhat mindent, ami fontos. Tudományos ismereteink és felfedezéseink gyarapodásának mai üteme mellett a szakember számára már az is nehéz feladat vagy éppenséggel lehetetlen, hogy saját szakterületét teljesen áttekintse. Emellett a tudományok egyre inkább befolyásolják minden egyes ember társadalmi és magánéletét, egyre inkább közvetlen termelőerővé válnak; és sok döntő esemény, amely az élet fontos területeit érinti és nagy jelentőségű az egyes ember elhatározásai szempontjából, mert gyakran közvetlenül is beleszól életébe, világméretekben zajlik le.

Senki sincs abban a helyzetben, hogy minden ismeretet, minden információt, amelyre szüksége van, saját közvetlen megismerése révén szerezzen meg. Ezért mindenki másodkézből származó információkhoz és közlésekhez folyamodik, mások nézeteit veszi át, rászorul a társadalmi segítségre.

Azok a vélemények, amelyeket az emberek környezetükről és a világ eseményeiről nap nap után kialakítanak magukban, javarészt olyan információkon alapulnak, amelyeket tőlük független információs források szolgáltatnak. A modern technika a sajtó, a rádió, a televízió, a film és a könyvkiadás révén hatalmas információs forrásokat bocsátott a társadalom rendelkezésére. Éppen ezért döntő kérdéssé válik: ki tartja kezében azokat a modern tömegkommunikációs eszközöket, amelyek információkkal látják el az embereket? Ki gyűjti össze és adja tovább az információkat? Milyen célra használják fel az információs forrásokat?

A nyugatnémet társadalomban a jelentősebb tömegkommunikációs eszközök kivétel nélkül a monopóliumok vagy a velük összefonódott állam kezében vannak. S minthogy a monopolista burzsoázia önös osztályérdekei kibékíthetetlen ellentétben állnak a nép általános érdekeivel, idegenek a nép számára, mindazok az információk is idegenek számára, amelyek e burzsoázia osztályérdekeit szolgálják. Az idegen információ fogalma arra utal, hogy az állammonopolista kapitalizmusban a társadalmi élet valamennyi fontos problémájával

kapcsolatos információk osztálytartalmuknál fogva idegenek a nép számára, mert nem az ő érdekeit szolgálják; s hogy a nép a véleményalkotáshoz szükséges tájékoztatás legnagyobb részét idegen, nem az ő birtokában levő információs forrásokból kapja.

Az állammonopolista kapitalizmusban az idegen információ lett az egyes emberek és a nép véleményalkotásának fő forrása és számos cselekedetének vezérfonala.

A kapitalista tulajdonviszonyok távol tartják a népet minden szükséges és éppen ezért fontos információs forrástól. Ez a döntő *gazdasági előfeltétele* annak, hogy a nép tudatát manipulálni lehet. A monopóliumok határozzák meg és sugallják, hogy mit kell valóságnak tekinteni. Az információk útján az uralkodó osztály eszméit terjesztik, s a gazdasági, politikai, ideológiai és katonai tevékenységet az uralkodó monopolista csoport érdekeinek megfelelően irányítják.

Az idegen információ hatékony ideológiai fegyver lett a néppel szemben. Nem a valóságot ülteti át a tudatba, hanem valamiféle álvalóságot plántál belé, amelyet – Hans Magnus Enzensberger kifejezésével élve – a „tudatipar" állít elő. „Azok a nézetek, amelyeket egy eltorzított valóság alakjában tukmálnak rá a közvéleményre ... észrevétlenül kirekesztik a valóságból a talajt, amelyen az egyén áll. Az emberek hozzászoknak, hogy olyannak lássák a világot, amilyennek látni szeretnék, nem pedig olyannak, amilyen."[2]

Az idegen információ célja, hogy csak az számítson valóságnak, amit az uralkodó monopóliumok annak akarnak feltüntetni. Az ilyen tájékoztatás segítségével a népet a szó szoros értelmében teletömik álvalósággal.

VISSZAÉLÉS A NYELVVEL

A közvélemény manipulálása a sajtóban és a rádióban túlnyomórészt nyelvi eszközökkel megy végbe. A nyelv az érintkezés döntő eszköze, ez teszi lehetővé, hogy az emberek közöljék egymással gondolataikat. De az emberek közötti értelmes érintkezésnek előfeltétele, hogy valamely nyelvi közösségben egyformán, azonos értelemben használják a nyelvi eszközöket, vagyis minden ember ugyanazokat a nyelvi eszközöket alkalmazza ugyanazoknak a gondo-

latoknak a kifejezésére. Ha ennek az alapvető feltételnek nem tesznek eleget, veszély fenyegeti az emberek közötti megértést, s lehetővé válik, hogy manipulációs célból visszaéljenek a nyelvvel.

A nyelvnek e mellett a megértést szolgáló közlési funkciója mellett egy nem kevésbé fontos irányító funkciója is van. Segítségével más embereknél meghatározott reakciókat idézhetünk elő, bizonyos mértékig irányíthatjuk magatartásukat. Az emberi tudatot és magatartást állandó hatások érik a nyelv útján. De a nyelvnek ez a tömegkommunikációs eszközök révén erőteljesen kibontakozott irányító funkciója – amely elengedhetetlen feltétele az emberek együttműködésének – arra is alkalmas, hogy visszaéljenek vele, s tudatosan az ember manipulálására használják fel. A polgári államban kialakultak azok a módszerek, amelyek segítségével a nyelvi eszközöket a szellemi manipuláció szolgálatába lehet állítani. S a manipulációs szándéknak kedveznek a nyelv bizonyos sajátosságai.

Az egyik ilyen sajátosság, amely lehetővé teszi, hogy a burzsoázia célzatos véleményformálásra és véleménykeltésre használja fel a nyelvet, az egyéni és a társadalmi nyelvhasználat eltérésében rejlik. A nyelv egyéni és egyszersmind kollektív tulajdon. Az emberek közötti megértés csak akkor lehetséges, ha az egyén olyan szóval fejez ki valamely gondolatot vagy fogalmat, amely egy másik egyénben ugyanazt a gondolatot vagy fogalmat idézi fel. Bizonyos szavaknak bizonyos fogalmakhoz való kapcsolódását a társadalmi használat szabályozza, s ezek a szabályok a nyelvi közösség minden tagjára nézve kötelezőek. Az egyes emberek tudása, tapasztalata és új ismeretek feldolgozására való képessége azonban erősen különböző. Egyfelől a szavak társadalmilag viszonylagosan adott jelentése, másfelől a szubjektív tényezők által meghatározott gondolati tartalom között különbségek és ellentétek adódhatnak, s ezeket az imperialista véleménygyárak mohón kihasználják. Ebben gyökerezik az a ravasz számítás, amely tudatosan kiaknázza, hogy a nyugatnémet átlagpolgár fejében sok politikai kifejezéssel kapcsolatosan némi fogalomzavar uralkodik. Ez a „politikamentesség" propagálásával tudatosan fokozott fogalomzavar teszi lehetővé, hogy bizonyos szavakat valamilyen tényállás elleplezésére használjanak fel, illetve valaminek a lényegé-

ről hamis képzeteket keltsenek, tudatosan arra építve, hogy a lakosság tetemes része járatlan a politikai fogalmakban.

Így például az NSZK állampolgárainak többsége számára idegen a kommunizmus *fogalma,* azaz nem ismerik e társadalmi rendnek sem a lényegét, sem a fogalmi meghatározását. Ezzel szemben igen jól ismerik a kommunizmus *szót,* amely minduntalan felbukkan mint „a Gonosz" megtestesülése. Mindenütt, de főként a tömegeknek szánt sajtóban úgy használják ezt a szót, mint holmi vörös posztót, amely vadításra szolgál. Az NSZK vélemény-manipulátorai tudatosan építenek a fasiszta propaganda rémképeire, s változatlanul ugyanolyan elképzeléseket szuggerálnak a közvéleménynek a kommunizmusról. A jámbor nyugatnémet polgár szemében a módszeres hecckampány eredményeként úgy jelenik meg a kommunizmus – amelyet gyakran bolsevizmusnak neveznek, a szó idegenszerűségétől még erősebb hatást remélve –, mint holmi „borzalom, gonoszság, alattomosság", mint „valóságos sátáni eszme", „olyan totalitárius uralom, amely mindent, ... ami becsületes, emberi és igaz, feláldoz az államnak".[3] Ugyan ki lenne kíváncsi a gyalázkodások és becsmérlések ilyen özöne után egy valóságos kommunistára és a kommunizmus fogalmának tudományos meghatározására? A cél az, hogy a több évtizedes antikommunista propagandával besúlykolt „népszerű" elképzelést ezzel a módszerrel tartóssá tegyék, és kivonják a racionális ellenérvek hatósugarából.

A nyelv egyik további sajátossága abban rejlik, hogy a szavaknak javarészt több jelentésük van. Ez abból a körülményből adódik, hogy az objektív valóságban sokkal több dolog és összefüggés létezik – s így a tudatban is több tükröződik vissza –, mint ahány szava a hétköznapi nyelvnek van. Emellett a gondolati tartalmak sokkal gyorsabban alakulnak és fejlődnek, semhogy a viszonylag állandó szókincs változása ezt követni tudná. Az eredmény a szavak többértelműsége, amely eredetileg nagyon is előnyös dolognak látszik, hozzájárul a nyelvi ökonómiához – hiszen viszonylag kevés szóval, a megfelelő kontextus kialakításával az objektív valóság végtelenül sok jelenségét fejezhetjük ki. A vélemény-manipulátor azonban kimondottan a társadalmi szférában, ennek fogalomvilágában keres módot arra, hogy visszaélhessen a szavak többértelműségével. Így például

tudatosan arra használja fel a „diktatúra" szó többértelműségét, szemantikus differenciáltságát, hogy egyenlőségjelet csempésszen a proletárdiktatúra értelmében vett „diktatúra" és a fasiszta diktatúra értelmében vett „diktatúra" közé, s ily módon a legszörnyűbb gyanúsításokkal illesse a proletariátus diktatúráját. A szavak külsődleges azonosságából tehát tartalmuk azonosságra következtet, s ezzel elferdíti a tudományos fogalmakat.

A beszéddel, a nyelvvel folytatott manipulálás az elmondottakon kívül még azon alapul, hogy a társadalom osztályai rendszerint ugyanazt a szókincset használják nagyon is különböző ideológiai és politikai céljaik kifejezésére. Márpedig az egyes osztályok azonos szavakkal jelölt fogalmi apparátusa javarészt egyértelműen osztályjellegű, vagyis valamely osztályszemlélet alapján kialakított világképbe, egy meghatározott világnézetbe van beágyazva. Ugyanazok a szavak, különösen a politikai szókincsben, egyrészt fogalmilag különböző visszatükröződéseket jelölnek, másrészt eltérő képzeteket és asszociációkat idéznek fel az egyes társadalmi rétegekben. Emellett a bukásra ítélt osztályokra nagyon is jellemző, hogy a feltörekvő osztályok fogalomvilágát megtestesítő új jelentéseket módszeresen azzal az állítással próbálják lejáratni, hogy ezek megrontják a „régtől fogva megszokott" valódi jelentéseket.

Ez az igyekezet legkevésbé sem mondható újnak. Amióta csak osztálytársadalom létezik, a reakciós, hanyatló osztályok képviselői mindig megkísérelték, hogy nyelvi bilincsekbe verjék a haladó eszméket. Jellegzetes tünete volt ennek, hogy a francia forradalom feltörekvő polgárságának szóhasználatát a bűnözők és az istentagadók nyelvéhez hasonlították. A feudális rendszer védelmezői megpróbálták sárba rántani a forradalmi jelszavakat, elsősorban a „Szabadság, egyenlőség, testvériség!" jelszavát, amely ösztönzően hatott a forradalmi tömegek gondolkodására és cselekvésére. Így például 1799-ben egy szatirikus lexikon jelent meg Velencében „Nuovo Vocabolario Filosofico-Democratico" (A filozófia és a demokrácia új szótára) címmel. Az inkább politikai értekezéshez, semmint szótárhoz hasonló mű névtelen szerzője a forradalom új kifejezéseit választotta céltáblául, s megkísérelte sorra lejáratni őket azáltal, hogy minden egyes szónak gyűlöletes értelmet tulajdonított. Célja természetesen az volt,

hogy elködösítse mindazt, ami új, s elzárja a fogalmak előtt az értelemhez vezető utat. Olyan sablonokat gyártott, amelyek megszabják, hogyan kell értelmezni egy-egy szót vagy kifejezést. Az ellenfelek tehát tudatosan ferde megvilágításba helyezik azt, ami az újnak javára szolgál. Ugyanilyen kísérlet a Freiburgban 1958-ban megjelent „Wörterbuch des kommunistischen Jargons" (A kommunista zsargon szótára) is, amely a haladás mai harcosainak kifejezéseit forgatja ki eredeti értelmükből.

A nyelv tehát rendkívül hasznavehető eszköze a szellemi manipulálásnak. A vele való visszaélést főként jelentésbeli sajátosságai teszik lehetővé.

II

A nyugatnémet imperializmus alapvető ideológiai sajátosságai

Ha meg akarjuk érteni, miért tölthetik be a nekik szánt ideológiai szerepet bizonyos eszmények, sablonok, jelszavak és kifejezések, amelyeket az állammonopolista kapitalizmus tudatipara a manipulálásban felhasznál, meg kell vizsgálnunk az uralkodó imperialista ideológia néhány fontos alaptételét és jellegzetes vonását. A nyugatnémet manipulációs technika elméleti és eszmei tartalmát azok a filozófiai, szociológiai, történelmi és egyéb tudatformák alkotják, amelyek jelenleg meghatározzák az NSZK szellemi arculatát. Ebben az értelemben ezek a tudatformák meghatározzák az emberek ideológiai irányításának tartalmát, sőt a tudományos vívmányok, eszközök és eljárások ilyenfajta felhasználását is.

Az ideológiai modell

A SZELLEMI REAKCIÓ MEGNYILVÁNULÁSA

A német imperializmus ideológiája – egyes részletbeli variációktól eltekintve – a századforduló óta nem változott. Olyan ideológia ez, amely az emberi magatartás irányítására és szélsőségesen reakciós osztályérdekek kifejezésére szolgál, hogy a belpolitikában az elnyomást, a külpolitikában pedig az agresszivitást segítse elő és támassza alá. Legfontosabb ismérvei a következők:

1. A német imperializmus hivatalos állami ideológiájának nélkülözhetetlen tartozéka a hangsúlyozott közösségi demagógia. A nemzetet, a népet olyan harmonikus, zárt és egységes nagy közösségnek tüntetik fel, amelynek soraiban egyre kevesebb a társadalmi ellentét, s ha akad is ilyesmi, legfeljebb családi nézeteltérésnek tekinthető. Ennek a „közösségnek" a második világháború befejezéséig mindenkor más és más volt a metafizikus alátámasztása. Hol pángermán egységnek tűnt fel, hol nemzetiszocialista nép- és fajközösségnek, hol vallási közösségnek és így tovább. A „megformált társadalom" elméletével – a közösségi demagógia e legújabb kiadásával – a CDU–CSU-nak is az a célja, hogy kialakítsa a tömegekben a szellemi magatartást, amelyre agresszív terveinek valóra váltásához szüksége van. A kulcskérdés tehát, akár nyíltan, akár burkoltan jelentkezik is, nem más, mint a nacionalizmus.

2. Az imperialista propaganda a „közösség" állítólagos egységét kívül és belül mindig pontosan körülhatárolja, és szembeállítja valamilyen ellenséggel, amely ezt a „közösséget" szerinte fenyegeti. Attól

függően, hogy mi volt a legközelebbi hódítás kitűzött célpontja, s milyen hivatalos állami megalapozást adtak ennek az illuzórikus közösségnek, az állítólagos ellenség lehetett az „ősellenség", az „alsóbbrendű ember", az „Antikrisztus", lehettek az „elpuhult angolszász demokráciák" vagy éppenséggel a „nem árja fajok".

Az NSZK-ban jelenleg használatos sablon, a „demokrácia és szabadság kontra totalitarizmus", ugyancsak beleillik a német imperialista ideológiának ebbe az alapvető struktúrájába. A politikai ellenzékiségben, a társadalmi ellentétek jelentkezésében ma is a külső ellenség kezét vagy ügynökségének művét látják. Hogy aztán az ellenséget „hazátlan bitangnak" nevezik-e, vagy „a kommunizmus ügynökének", ez alapjában véve mellékes, hiszen mindkettő ugyanannak a gondolkodási sémának felel meg.

3. Ezzel az „ellenséggel" szemben általában mindenfajta terror, kegyetlenség helyénvaló és jogos. A megvont határokon túl érvényét veszti az emberiesség, az emberi méltóság, a nemzetközi jog. S ezt „a cél szentesíti az eszközt" ideológiát erkölcsileg egy érzelmi töltettel ellátott küldetéstudattal támasztják alá. Az illuzórikus közösségnek küldetést kell betöltenie a mindenkor alacsonyabb rendű „ellenséggel" szemben. Akár az úgynevezett német szellemről van szó, amelynek meg kell újítania a világot, akár „az árják ezeréves birodalmának" misztikus víziójáról, vagy – mint ma – „a keleti zónának a kommunista uralom alól történő felszabadításáról", illetve az Európa újjárendezéséhez példaképet szolgáltató „megformált társadalom" eszményének meghirdetéséről, mindebben a küldetéstudat nyilvánul meg.

4. A küldetés betöltésének eszköze mindig az erőszak, a katonai hatalom vagy legalábbis az erőszakkal való fenyegetőzés. Ez jellemezte a német imperializmus politikáját a múltban, és ez jellemzi a jelenlegi nyugatnémet politikát is. A „Németország békés és szabad újraegyesítése az erő által" jelszó, az egyedüli képviselet elvét hirdető Hallstein-doktrína vagy az „új keleti politika", amely a jobboldali szociáldemokrata vezetőkkel egyetértésben folyik – mind ugyanannak a szemléletnek a megnyilvánulásai.[1]

A társadalmi magatartás irányításának ez az általános modellje tartalmában a német imperializmus története folyamán igen sokszor változott; az érvek és az eszmék a mindenkori helyzetnek és politikai célkitűzésnek megfelelően módosultak. A lényeg azonban mindig ugyanaz maradt: egy agresszív, mozgósító hatású, történelmileg anakronisztikus ideológiai légkör fenntartása.

Nyárspolgári sörözö-romantikával párosuló szélsőséges, kihívó nacionalizmus; a világszemléletben és a szellemi légkörben megnyilatkozó reakciós misztikával tetézett, dölyfös önteltség; embertelen cinizmussal elegyülő kegyetlenség, amelynek stílusát az emberiség már a koncentrációs táborok kapuin díszelgő feliratokból megismerhette; a mindenkori szükségletek szerint hol bigott vallásossággal, hol hangsúlyozottan vallásellenes kirohanásokkal színezett demagógia és hazugság; kongóan üres, de jól hangzó frázisok pufogtatása a politikai ideológiában – ezek a vonások jellemzik a német monopolista burzsoáziának és kiszolgálóinak szellemi arculatát.

A német imperialista ideológia anakronisztikus, embertelen és agresszív lényege az első világháború befejezése óta főként a kommunistaellenességben ölt testet. Ez az imperialista ideológia egyik legfontosabb sajátossága.

A KOMMUNISTAELLENESSÉG

Az imperializmus sorsa Európában a lehető legszorosabban összefügg a németországi osztályharccal. Ha az imperializmus teljes vereséget szenvedne Németországban, ez szükségszerűen egész Európában kérdésessé tenné a létét. Ez az oka annak, hogy a német munkásosztálynak és szövetségeseinek a demokráciáért és a szocializmusért vívott küzdelme az egész nemzetközi monopoltőke elkeseredett ellenállásába ütközik. Az agresszív német monopoltőke egymagában, saját erejéből sem az első, sem a második világháború után nem tudta volna uralmát megmenteni. S a szocializmus ellen irányuló imperialista szövetség szellemi kötőanyaga a kommunistaellenesség.

A német imperializmus kommunistaellenességének az októberi forradalom óta az a belső és külső funkciója, hogy Németországot a

reakció bástyájává és a szocializmus elleni harc faltörő kosává tegye. A kommunistaellenesség éppen ezért létalapja a nyugatnémet államnak, talpköve és uralkodó elve az NSZK politikájának. Az uralkodó körök a kommunistaellenesség politikai koncepciója jegyében igyekeznek mind nagyobb politikai, gazdasági és katonai működési teret biztosítani expanziós céljaik megvalósításához. A kommunistaellenesség ma jelentős mértékben rányomja bélyegét a nyugatnémet társadalmi élet egész stílusára.

A politikai szféra mellett a német imperializmus ideológiájában is kibontakozott a kommunistaellenesség. Ez a Szovjetunió, valamint a nemzetközi munkásmozgalom elmélete és gyakorlata ellen irányuló, gyűlölködésen alapuló szemléletmód jellemzi az imperializmus egész hivatalos állami és uralmi ideológiáját, de legfőképpen a politikai és társadalmi eszméket. A fasiszta hagyományokhoz híven, a kommunistaellenesség ma is irányadó doktrínája a nyugatnémet államnak, s az idők folyamán olyan tömeghisztériává fejlődött, amely páratlan a maga nemében.

Köztudott, hogy ez az ideológiai síkon jelentkező kommunistaellenesség nem tekinthető egyszerűen antimarxizmusnak, hanem egyértelmű a marxista–leninista elmélet és gyakorlat tudatos, tervszerű meghamisításával és kiforgatásával mindkettő leküzdése, megsemmisítése céljából. A kommunistaellenes érvelés nem az értelemre kíván hatni. Célja, hogy érzelmileg megalapozott, tömeghatású, a gyűlölet és a félelem motívumain nyugvó magatartás-irányítást hozzon létre, s ezt lehetőleg fenn is tartsa. Az ideológiai kommunistaellenesség eszköze a hazugság, a demagógia és az ámítás minden elképzelhető formája. A kommunistaellenességtől áthatott szellemi légkör bomlasztó hatással van az egész polgári ideológiára, egyik okozója a polgári ideológia válságának és a hanyatlás ezzel összefüggő jelenségeinek. Mindez lényegében meghatározza a sajátos német imperialista ideológia helyzetének és fejlődési tendenciáinak alakulását az első világháború befejezésétől fogva, s ugyanígy vonatkozik a mai Nyugat-Németországra is, természetesen számos különleges sajátosság figyelembevételével.

A német imperializmus ideológiájának szocialista- és kommunistaellenessége érveiben, tartalmában és különleges színezetében minden-

kor összhangban volt az uralkodó eszmékkel. Akár porosz és pángermán típusú eszmékről volt szó („a német szellem hoz gyógyulást a világra"), akár fasiszta eszmékről (az ezeréves birodalom víziója és fajmítosz), alapjában véve a kommunizmust mindazon szellemi és erkölcsi érték tagadásának tüntették fel, amelyet az imperialista ideológia eszményül állított a nép elé. Ellentétben a német imperializmus más „ellenségeivel" (például a „francia ősellenséggel"), a kommunista „ellenség" mindig a lehető leggonoszabb, legádázabb és legalsóbbrendű ellenségnek számított, egyértelmű volt a világrend tagadásával, a pusztulással és a bűnnel, a boldogság és a szabadság végveszélybe döntésével.

A nyugatnémet hivatalos politikai és társadalmi ideológia – minden részletbeli differenciáltsága ellenére – mindmáig kitart e mellett az alapséma mellett. De azért az NSZK-ban új, megjelenési formáját tekintve sokrétű és változatos, funkcióját tekintve viszonylag egységes és zárt kommunistaellenes imperialista ideológia alakult ki, amelynek általános jellegzetességeit és céljait az alábbiakban foglalhatjuk össze:

1. Olyan világnézeti koncepciók kidolgozása, amelyek a belső és a nemzetközi osztályharc objektív fejlődésének megfelelően ideológiai támogatást, apologetikus igazolást és látszólagos perspektívát adnak a nyugatnémet imperializmus helyreállított és az állammonopolista kapitalizmusba való átmenet során átalakított uralmi rendszerének. A rendszer ideológiai támogatásának és biztosításának e funkciójához szükségképpen hozzátartozik az a törekvés is, hogy csökkentsék a marxizmus–leninizmus eszméinek és kérdésfeltevéseinek szellemi befolyását, s reakciós koncepciókat állítsanak szembe a szocialista világnézettel.

2. Minden olyan világfelfogás háttérbe szorítása és leküzdése, amely a polgári humanizmus megnyilatkozásaként ellenzéki erők gondolkodásmódját tükrözi, s valamiképpen ellentétben áll az imperialista uralmi rendszerrel.

3. Olyan ideológiai eszközök és módszerek kidolgozása, amelyek lehetővé teszik, hogy a népet alárendeljék a monopolista burzsoázia uralmának, s mozgósítsák az imperialista célok érdekében.

4. A nyugatnémet világnézeti és ideológiai fejlődésnek fontos sajátossága az is, hogy az NSZK uralkodó körei szüntelenül ellensúlyozni próbálják a Német Demokratikus Köztársaságban végbemenő társadalmi fejlődés szellemi hatását, s arra törekszenek, hogy a nyugatnémet monopolista burzsoáziának a nemzeti kérdéssel kapcsolatos agresszív koncepcióját világnézeti normának, a történelemszemlélet alapjának tegyék meg. Közvetlenül ezzel függ össze az NDK ellen irányuló különleges támadó és diverziós ideológia kidolgozása is.[2]

Az ideológiai osztályharc eredményessége érdekében mindezeken kívül tudnunk kell, milyen alapeszmékre és gondolatrendszerekre épül ma az imperialista ideológia, s milyen torzításban tükrözi korunk társadalmi valóságát.

Az imperialista gondolkodás modellje

AZ IPARI TÁRSADALOM KONCEPCIÓJA

A polgári társadalomfilozófiában jelenleg uralkodó szerepet tölt be az ipari társadalom koncepciója. Az úgynevezett ipari társadalom képe a század ötvenes éveiben rajzolódott ki a fejlett európai kapitalista országok reakciós ideológiájában, de olyan felfogásokhoz kapcsolódik, amelyek még a második világháború idején alakultak ki az Egyesült Államokban.

Jelenlegi formájában ez a koncepció az egész polgári ideológiát átható gondolkodási séma, s nem annyira zárt, egységes elmélet, mint inkább a reakciós, konzervatív társadalomtudomány általános vezéreszméje.

Az ipari társadalommal kapcsolatos nézetek elméleti kiindulópontja azonos. Eszerint az emberiség további fejlődésének, az emberek társadalmi együttélésének, a kapitalizmus és a szocializmus ellentétének legfontosabb problémái és ezek lehetséges megoldásai abból adódnak, hogy a társadalmi életfolyamatok legfőbb, domináló jelensége a nagyipar előretörése és mindaz, amit a nagyipar távlati fejlődési tendenciái és társadalmi kihatásai jelentenek.

Ez a koncepció tendenciájában helytálló, a polgári teoretikusok azonban úgy fejlesztik tovább, hogy közben lebecsülik vagy teljesen figyelmen kívül hagyják azoknak a társadalmi mozgásformáknak a történelemformáló jelentőségét, amelyek keretei közt mindenfajta technikai haladásnak is szükségképpen végbe kell mennie. Közismert, mekkora különbséget jelent, hogy a termelés, a technika és a civilizáció milyen körülmények között fejlődik: mindezeket a folya-

matokat végső soron az alapvető termelési eszközök birtokában levő monopolista burzsoázia érdekeinek megfelelően irányítják-e, vagy egy kizsákmányolástól mentes társadalom fáradozik ésszerű szervezéssel és irányítással azon, hogy a társadalmi életfolyamatokat a maguk összességében alávesse az emberi értelem tervező és irányító ellenőrzésének. A polgári teoretikusok csupán az iparosodási folyamat lehetséges változatainak problémáját látják abban, hogy valamely társadalomban monopolkapitalista tulajdonviszonyok uralkodnak-e, vagy megvalósult a termelési eszközök társadalmi tulajdona, a monopolista burzsoázia gyakorolja-e a hatalmat vagy a munkásosztály. Ennek a történelmietlen, pozitivizmusban gyökerező koncepciónak minden változatából hiányzik az a történelmi felismerés, hogy éppen a nagyipar fejlődése követeli meg a tőkés tulajdonviszonyoknak és a termelés kapitalista szervezési formáinak megszüntetését. Az ipari társadalomról szóló művek a szocializmust ezáltal úgy tüntetik fel, mintha az ipari-technikai civilizáció véletlenszerű terméke lenne, amely a történelem tanúsága szerint lehetséges ugyan, de semmiképpen nem tekinthető történelmi szükségszerűségnek. S az ilyen nézetek természetesen mind az állammonopolista kapitalizmus, mind pedig a szocializmus jellegének elferdítéséhez vezetnek.

Az ipari társadalom koncepcióját valló teoretikusok behatóan foglalkoznak az állammonopolista kapitalizmusban végbemenő strukturális fejlődéssel, a tudományos-technikai forradalom perspektíváival és az emberek közötti társadalmi kapcsolatokkal. Így ez a koncepció nem csupán a reakciós monopolista burzsoázia és a megvalósult szocialista rendszer közötti ellentét szempontjából jelentős, hanem egyszersmind abból a szempontból is, hogy az állammonopolista rendszer megpróbálja jobban kézben tartani a társadalom fejlődési folyamatait.

E koncepció előtérbe kerülése arra vall, hogy az állammonopolista kapitalizmusban végbemenő tudományos-technikai forradalom nyomán, valamint a szocialista világrendszer eredményeinek hatására a polgári ideológia igyekszik áttérni a túlnyomórészt hagyományos metafizikus eszményekről pozitivista, racionális társadalmi elképzelésekre. Ez többek között arra is magyarázatot ad, miért fokozódott annyira a szociológia és általában a magatartással foglalkozó tudo-

mányágak jelentősége a polgári ideológiában. A monopolista burzsoázia keresi a társadalmi folyamatok irányításának legjobb módszereit, s bizonyos mértékben a társadalmi problémák tudományos kutatásában is érdekelt. Így az egész polgári ideológia mindinkább ezeknek az új feladatoknak a szolgálatába szegődik.

Ezáltal azonban szükségképpen erősödnek a polgári ideológia belső ellentmondásai. S itt elsősorban nem is arról van szó, hogy egyre nő az ellentmondás az állammonopolista kapitalizmus társadalmi folyamatainak tudományos kutatásában való polgári érdekeltség és azoknak a forradalmi konzekvenciáknak a tagadása között, amelyek mindenekelőtt a kapitalista tulajdonviszonyok fejlődéséből adódnak. Az ellentmondások különösen a polgári ideológia két válfaja között erősödnek: azok a reakciós polgári ideológiák, amelyek feltétel nélkül képviselik a monopolista burzsoázia álláspontját, mindinkább ellentétbe kerülnek azokkal, amelyek elméleti eredményeikből demokratikus végkövetkeztetéseket vonnak le, jóllehet nem szakítanak a polgári felfogással.

Az ipari társadalom koncepciója a társadalmi jelenségek megközelítésének és magyarázatának meghatározott módszereként számos lehetőséget kínál a munkásosztály és a monopolista burzsoázia között elhelyezkedő rétegeknek és a monopolista burzsoáziának egymástól merőben eltérő érdekeik kifejezésére. Ezzel magyarázható, hogy a CDU–CSU „megformált társadalmának" demagógiája, a nyugatnémet szociáldemokrácia jobboldali vezető köreinek „nyílt társadalma" és néhány egyéb elképzelés is, amelyet haladó szociológusok, futurológusok és más szakemberek dolgoztak ki, egyaránt az ipari társadalom koncepcióján alapul. Az ipari társadalomra vonatkozó teóriáknak ugyanis különféle gyökerei és funkciói vannak a monopolkapitalista termelési viszonyok között. Egyrészt az iparilag fejlett kapitalista társadalom mai elméleti önismeretét fejezik ki a konzervatív burzsoá osztályérdekek nézőpontjából; másrészt a kommunistaellenes ideológia szerepét töltik be a munkásosztálynak és a szocializmus építésének elméletével és gyakorlatával szemben. S ezenfelül még van egy funkcionális-strukturális vonatkozásuk is, mivel ezekben a viszonylag átfogó ideológiai sémákban elméleti megfogalmazást

nyernek az állammonopolista rendszer arra irányuló kísérletei, hogy alapvető antagonisztikus ellentmondásai számára új mozgásformákat alakítson ki.

AZ IPARI TÁRSADALOM KONCEPCIÓJA ÉS A KOMMUNISTAELLENESSÉG

Miben nyilvánul meg az ipari társadalomra vonatkozó teóriák kommunistaellenes alaptendenciája?

Ezek a teóriák körmönfontan kommunistaellenesek; hirdetőik elismerik ugyan a szocializmus bizonyos eredményeit, ezeket azonban egyes részterületekre próbálják korlátozni, magát a rendszert pedig nem tartják elfogadhatónak.

Egyes teoretikusok úgy próbálják elméletileg megoldani az objektív nehézségeket, amelyekbe a polgári ideológia a két társadalmi-gazdasági rendszernek a szocializmus számára kedvező versengése miatt ütközik, hogy a kapitalizmust és a szocializmust egyaránt tökéletlen társadalmi rendszernek tüntetik fel. Raymond Aron például megállapítja, hogy minden politikai rendszer konfliktusokat idéz elő a politikai csoportosulások között: „Akár kapitalista a világ, akár szocialista, a legerősebbnek mindig számos lehetősége lesz rá, hogy a maga előnyére befolyásolja az árakat... Semmiféle gazdasági berendezkedés nem nyújt garanciát a békére, de önmagában egyik sem teszi elkerülhetetlenné a háborúkat."[1]

A szocializmus eredményeinek részbeni elismerése az ipari társadalom koncepciójában párosul az aggodalommal, hogy a néptömegek a tőkésországokban is mind nagyobb érdeklődéssel fordulnak majd a szocializmus felé, mert ez megoldhatja problémáikat. Hannah Arendt, sok más polgári ideológushoz hasonlóan, a szocializmust a „totalitárius rendszerek" kategóriájába sorolja. Az ilyen rendszerek szerinte új uralmi formát teremtenek, „s attól kell tartanunk, hogy ez a forma megfelel a tömeg mai megjelenési formájának, s a maga módján megoldhatja a tömegtársadalom problémáit".[2]

Az ipari társadalom koncepciójának polgári teoretikusai úgy próbálják lerombolni a szocialista társadalmi rendszer tekintélyét a dolgozók előtt, hogy a szocialista gazdasági fejlődés eredményeit elis-

merik, az állam, a gazdasági élet és az emberek szocialista irányításának módszereit azonban meghamisítják és elvetik. Alfred Frisch, az amerikai és a szovjet „hatalmon levők" döntéseit egybevetve, arra a következtetésre jut, hogy az amerikai vezetőket „sokkal emberségesebb szellem" vezérli döntéseiknél.[3] Georges Friedmann szerint a szocializmusban az egyén nem elégítheti ki a társadalmi fejlődésben való „tényleges részvétel" utáni vágyát,[4] Herbert von Borch pedig azt állítja, hogy a „szovjet rendszer" sohasem valósíthatja meg az egyéni szükségleteknek megfelelő, differenciált magánfogyasztást.[5]

Mivel az ipari társadalom koncepciójának ideológusai, ha bírálják is a modern kapitalizmus egyes ellentmondásait, tagadják ezeknek az ellentmondásoknak a teljes komplexumát, s legfőképpen tagadják a kapitalizmus alapvető ellentmondását, képtelenek bármiféle tudományos alternatívát szembeállítani a kapitalista rendszerrel. A kapitalizmus és a szocializmus egyidejű elutasítása pedig azzal jár, hogy olyan illuzórikus kivezető utakat propagálnak, amelyek sem a népet nem lelkesíthetik, sem ténylegesen nem vezetnek ki a tőkés társadalmi rendszerből. Ezáltal – gyakran kinyilvánított szándékuk ellenére is – az ilyen teoretikusok végeredményben ideológiai támogatást nyújtanak a monopolista burzsoázia politikai uralmának. Így például Friedmann ellenzi az üzemek és a hivatalok „nagy egységekben" történő szervezését, jóllehet ez a folyamat a tudományos-technikai forradalom velejárója;[6] az intézmények decentralizálására irányuló javaslatai tehát objektíve ellentmondásban vannak a termelés mai fejlődési irányával.

Igen elterjedt az a konvergencia-elméletnek nevezett elképzelés, amely szerint a kapitalista és a szocialista társadalmi rendszer önmagától közeledni fog egymáshoz, míg végül egy harmadik rendszerben olvad össze. Egyes ideológusok a két rendszer meglevő különbségeit csupán a két tábor egymás ellen irányuló politikájára vezetik vissza, anélkül, hogy számításba vennék ennek a politikának társadalmi és gazdasági alapjait.[7]

„Toynbee angol történetfilozófus az októberi forradalom 50. évfordulója alkalmából például kifejtette azt a véleményét, hogy további ötven év múlva a »szocialista« és a »szovjet« elnevezés elveszíti jelentőségét, mert addigra a Szovjetunió és az Egyesült Államok

belső struktúrája egymáshoz fog hasonulni. Pontos megfogalmazása ez annak a konvergencia-elméletben kikristályosodott felfogásnak, amely szerint a technikai fejlődés feltehetően minden társadalmi különbséget meg fog szüntetni a szocializmus és a kapitalizmus között. Az efféle nézetek hirdetői jelentéktelen tényezőnek tekintik a termelési eszközök társadalmi tulajdonát, vagy ezt a tulajdont képtelen módon közös nevezőre hozzák a monopolista tulajdonnal. A szocializmust ma már nem nevezik »reménytelen kísérletnek«, »a történelem üzemi balesetének«, vagyis történelmileg lehetetlen vállalkozásnak. Ez azonban csak az egyik oldala ennek az elméletnek. A másik, fontosabb oldala, hogy nem ismeri el a szocializmust történelmileg új és az imperializmusnál magasabb rendű társadalomnak . . . Walt Whitman Rostow, a kommunistaellenes amerikai teoretikus például a kommunizmust »az átmenet betegségének« nevezi. Mások szerint a szocializmus »az iparosítás gyorstalpaló módszere«, amelyet minél előbb túl kell haladni. Ezek az ideológusok arra számítanak, hogy »egy belülről kiinduló visszacsinálás« fog végbemenni a szocializmusban. Már ebből is kitűnik, hogy a konvergencia-elmélet a jelenlegi kommunistaellenes stratégia fontos eszköze. Nem nehéz felismerni, hogy közrejátszott Bonn »új keleti politikájának« megszületésénél is. És ha ennek tudatában vizsgáljuk, már nem is hangzik olyan ártatlanul, sőt igen veszedelmesnek tekinthető, mert pontosan egybevág az imperialista globális stratégia mai, »korszerűsített« kommunistaellenességével. Az imperialista államok munkásosztálya – nagyjából így fogalmazható meg a konvergencia-elmélet belpolitikai funkciója – lehetőleg éljen abban a tudatban, hogy a kapitalista rendszer mellett ma nem létezik semmiféle minőségileg új társadalmi forma, s így semmi értelme sincs a szocializmusért folytatott küzdelemnek. A cél az, hogy megsemmisítsék a szocialista eszmék hatalmas vonzóerejét."[8]

Amint a „Tőké"-ről rendezett nemzetközi tudományos ülésszakon Walter Ulbricht rámutatott, a monopolista burzsoázia azon van, hogy „a munkásosztályt a kapitalizmus ellentmondásainak és »hiányosságainak« politikai tartalmuktól való megfosztása és dühödt kommunistaellenes uszítás segítségével ideológiailag beolvassza a maga rendszerébe. De ez a rendszer egyszersmind készen áll a lep-

lezetlen terrorra bármiféle demokratikus megmozdulással szemben, s a terrort a szükségállapot diktatórikus törvényeinek segítségével egyre inkább kiterjeszti . . .

Az állammonopolista kapitalizmus gazdaságának és politikájának, valamint a belső reakciónak és a külső agressziónak dialektikus összefüggése rácáfol a kapitalizmus állítólagos átalakulására és a két társadalmi rendszer úgynevezett konvergenciájára is. A technikai forradalom megköveteli a gazdasági tervezést és szabályozást. A monopoltőke számára ez annál is sürgetőbb szükségesség, mivel ott látja magával szemben a gazdaságilag, politikailag és katonailag évről évre erősebbé váló szocialista világrendszert. De az állammonopolista gazdasági »tervezésből« és »irányításból« éppoly kevéssé lehet arra következtetni, hogy a kapitalizmus közeledik a szocializmus felé, mint teszem azt a proletariátusnak a kapitalizmusban való állítólagos megszűnését azzal bizonyítani, hogy egyre több munkás szerez magának hűtőszekrényt vagy gépkocsit. A »gazdasági tervezés és szabályozás« eszközei az imperialistáknak arra kellenek, hogy katonai erővel is felvehessék a harcot a szocializmus és mindenfajta társadalmi haladás ellen. Ezért illuzórikus elképzelés, hogy az állammonopolista kapitalizmus közeledik a szocializmus felé. És az is nevetséges, hogy a szocialista rendszer továbbfejlesztésében – a gazdasági reformokban – a tőkés gazdálkodáshoz való részleges visszatérést igyekeznek látni. A tőkés magántulajdonon alapuló kizsákmányoló társadalom és a társadalmi tulajdonon nyugvó szocializmus között nincs és nem is lehet semmiféle konvergencia.

Az a tény, hogy a kapitalizmus kénytelen a tervszerűség bizonyos elemeit alkalmazni, nem a két társadalmi rendszer közeledését bizonyítja, hanem csupán annak jele, hogy a tőkés termelési viszonyok történelmileg elavultak."[9]

A polgári ideológia a szocialista országok katonai erejét is figyelembe veszi, elméleteiben erre is reagál. Az ipari társadalomra vonatkozó teóriák általában abból indulnak ki, hogy a két rendszer katonai erőviszonyai egyensúlyban vannak. Végső következtetésük pedig az, hogy az ellentétes társadalmi rendszerek a kölcsönös megsemmisítés lehetősége, vagyis az egész emberiséget létében fenyegető veszedelem

következtében kölcsönös engedményekre kényszerülnek, s ezáltal közelebb kerülnek egymáshoz.

Az imperializmus ma is törvényszerűen magában hordja a háborúra való törekvést. Az amerikai agresszorok vietnami háborúja szemléltetően bizonyítja a konvergencia-elmélet képtelenségét. Az imperializmus fokozódó agresszivitása kibékíthetetlen ellentmondásban van a szocialista országok békepolitikájával, amellyel nem fér össze semmiféle háborúra, agresszióra való törekvés.

AZ IPARI TÁRSADALOM KONCEPCIÓJA ÉS A NEMZETI FELSZABADÍTÓ MOZGALOM

Az imperialista gyarmatbirodalmak felbomlása és számos fiatal nemzeti állam létrejötte felvetette a kérdést, milyen irányban fejlődjenek ezek az államok.

A fejlődő országoknak el kell dönteniük, milyen utat válasszanak állami függetlenségük biztosítása és kiterjesztése, politikai és gazdasági előrehaladásuk érdekében. S egyre inkább gyökeret ver bennük az a felismerés, hogy a fejlődés nem kapitalista útján haladva oldhatják meg legjobban problémáikat. Ezt a felismerést a polgári ideológusok úgy próbálják ellensúlyozni, hogy az iparosítást elválasztják a tulajdonviszonyoktól, úgy tüntetve fel a dolgot, mintha a gyors gazdasági fejlődés éppúgy lehetséges volna a tőkés magántulajdon viszonyai között, mint a társadalmi tulajdon alapján. Ezzel valójában tagadják, mekkora jelentősége van a társadalmi tulajdonnak a fiatal nemzeti államok független fejlődése szempontjából, s általában elvitatják, hogy a szocialista rendszer követésre méltó példakép.

Andreas Predöhl, az ipari társadalom koncepciójának egyik neoliberális képviselője, egy vitában kifejtette, hogy a maga részéről nem ítéli el általánosságban a tervgazdálkodást. „A tervgazdálkodást – állapította meg – semmiképpen sem szabad minden további nélkül elvetni, különösen a gyengén fejlett területek vonatkozásában."[10] Ám a szocialista tervgazdaságnak ezt a látszólagos dicséretét Predöhl nyomban a visszájára fordítja. A „gyengén fejlett területekre" való

korlátozást ugyanis következőképpen indokolja: „Jól jegyezzük meg: a nagy eredmények, amelyeket az oroszok elértek – márpedig ezeket nem tagadhatjuk –, nem feledtethetik el velünk, hogy ezek az eredmények eddig csak a nagy dolgokban mutatkoznak. Arra még nem voltak képesek, hogy egy fejlett ipari társadalom finoman tagolt fogyasztási szükségleteit kielégítsék; gazdasági rendszerük tökéletesen alkalmatlan a fejlett ipari gazdálkodásra."[11]

Predöhl itt azzal a sűrűn hangoztatott érvvel hozakodik elő, amely szerint a szocialista rendszer nem tudja megfelelően kielégíteni a tömegek fogyasztási szükségleteit. De valójában tökéletesen kiforgatja a tényeket. A szocialista közösség néhány évvel ezelőttig szembe sem került a „finoman tagolt fogyasztási szükségletek" kielégítésének problémájával. A szocialista országoknak mindenekelőtt a háborús károkat kellett helyrehozniuk, azután – leszámítva a Szovjetuniót, amelynek viszont a háború legsúlyosabb terheit és ezek gazdasági következményeit is viselnie kellett – vagy meg kellett teremteniük iparukat, vagy meg kellett szabadítaniuk a tőkés aránytalanságoktól és függőségektől. Az alapanyagokat előállító iparágakat ezekben az országokban részben teljesen föl kellett újítani. A dolgozók legsürgősebb szükségleteit kielégítették, de a fogyasztási javakat gyártó iparágak fejlődésének átmenetileg háttérbe kellett szorulnia. Éppen ezért a szocialista rendszer gyakorlatilag még nem bizonyíthatta be, hogy a „finoman tagolt fogyasztási szükségletek" kielégítését is jobban meg tudja oldani, mint a kapitalista rendszer. Az európai szocialista országokban az utóbbi évek folyamán végbement fejlődés azonban igazolja: a szocializmus nagyon is képes rá, hogy megőrizve a szocialista gazdálkodás alapelveit, olyan rugalmas gazdaságirányítási módszereket alakítson ki, amelyekkel a növekvő jólét és a fokozódó fogyasztási szükségletek problémái is megoldhatók.

A „megformált társadalom" Politikai program és ideológia

AZ IMPERIALISTA IDEOLÓGIA SZINTÉZISE

Az ideológia alapmotívumát jelentő kommunistaellenesség, az ipari társadalomról szóló pozitivista-racionális teóriák, a klerikális politikai ideológia egyes elemei, némi neoliberalizmus és szubjektivista irracionalizmus, továbbá egy új nacionalista és neofasiszta misztika diribdarabjai – nagyjából ezek azok az építőkövek, amelyekből a nyugatnémet állammonopolista kapitalizmus mai ideológiája összetevődik. Ezzel természetesen korántsem jellemeztük kimerítően a mai Nyugat-Németország szellemi életét, hiszen ez sokkal differenciáltabb és sokrétűbb. Körvonalaztuk azonban a kifejezetten imperialista ideológia területét, pontosabban azokat az irányzatokat, amelyekre ez az ideológia épül.

A politikai koncepciók apológiájára szolgáló ideológiai elemek kombinációja változó és dinamikus, gyakran rövid időközönként átalakul. Az NSZK-ban az imperialista ideológia elemeinek mindeddig legjelentősebb szintézisét 1965-ben valósították meg a „megformált társadalomról" szóló – s az állammonopolista kapitalizmus gazdasági és politikai programját magában foglaló – 12 tételben. Azóta kiderült, hogy a CDU kezdeményezésének politikai és ideológiai hatása korántsem felel meg a várakozásnak. Ám ez nem jelenti azt, hogy a „megformált társadalom" programjában kifejeződő érdekek és politikai célkitűzések már nem léteznek. Ellenkezőleg, 1965 óta az NSZK egész politikai fejlődése egyértelmű a „megformálás" programjának fokozatos megvalósításával, jóllehet maga a fogalom a bonni kormány hivatalos politikai és társadalmi ideológiájában már

nem használatos. A „megformált társadalom" téziseinek megfogalmazásánál felhasznált ideológiai elemek, fogalmak és érvelések is változatlanul jellemzőek a bonni állam vezető erőinek ideológiájára. Épp ezért a „megformált társadalomról" szóló akkori CDU-nyilatkozatok nem csupán ideológiatörténeti szempontból figyelemre méltóak, hanem – legalábbis ami az általános nyelvezetet és tendenciát illeti – ma is időszerűen fejezik ki a hivatalos nyugatnémet ideológiát. Helyénvaló tehát, ha nagyjából áttekintjük, miképpen valósult meg az imperialista ideológia különféle elemeinek szintézise a „megformált társadalom" programjában.

A „megformált társadalom" elmélete lényegében a nyugatnémet monopoltőkének azt a kísérletét jelzi, hogy egy zárt össztársadalmi koncepciót dolgozzon ki reakciós bel- és külpolitikai érdekeinek érvényesítése céljából. A nyugatnémet imperializmus politikai stratégiájának folyamatossága a nyugat-németországi imperialista ideológia fejlődésének folyamatosságában is visszatükröződik. A reakciós ideológiai fejlődésnek e folyamatossága abban nyilvánul meg, hogy a „megformált társadalom" elmélete összefügg mindazokkal a polgári ideológusok által kidolgozott teóriákkal, amelyek a belső és a nemzetközi osztályharc előző szakaszaiban megfeleltek az uralkodó monopolista csoportok érdekeinek. Emellett ez az elmélet szemben áll minden olyan ideológiai nézettel, amely nem zárja ki az imperialista rendszer bizonyos megjelenési formáinak bírálatát, s éppenséggel a legreakciósabb, közvetlenül apologetikus jellegű felfogásokat fejleszti tovább. Kapcsolódik az ipari társadalomra vonatkozó teóriákhoz – ezek alkotják közgazdasági és szociológiai alapját –, de közülük is főként a nyíltan kommunistaellenes változatokat részesíti előnyben. A „megformált társadalom" politikai és ideológiai eszményei, valamint világnézeti és koncepcionális elgondolásai századunk agresszív, antidemokratikus porosz-német imperializmusának ideológiai fegyvertárából származnak. Ennélfogva az imperialista ideológiának és filozófiának azt a hagyományát folytatja, amelyre a porosz-német agresszív nacionalizmus, a klerikalizmus és az antidemokratizmus szintézise jellemző.

A „megformált társadalom" programjának „korszerűsítését" a kommunistaellenességnek, a szociális demagógiának és a tömegmani-

pulációnak az Egyesült Államok imperialista társadalmi ideológiájából és gyakorlatából kölcsönvett módszereivel végezték el. Magára az elméletre nagy hatással volt a klerikális társadalomfelfogás is, különösen ami a tekintélyi elvre és az antidemokratikus rendi államra vonatkozó hagyományait illeti. A „megformált társadalom" elméletébe csekély változtatással közvetlenül bekerültek a katolikus társadalmi tanítás olyan központi fogalmai, mint például a közjó vagy a szolidaritás. Szoros szálak fűzik továbbá a neoliberális tanok harcias kommunistaellenességéhez és a szocializmus ellen irányuló távlati stratégiájához, valamint az imperializmus restaurációs jellegű társadalombírálatához.

A MUNKÁSOSZTÁLY „GLEICHSCHALTOLÁSA"

A „megformált társadalom" elméletének az a rendeltetése, hogy olyan társadalom képét vázolja fel, amelyet már nem osztanak meg kulturális és társadalmi ellentétek, s amelynek egymástól függő csoportjai vállvetve dolgoznak a közjó érdekében. E szerint az elmélet szerint a kapitalista állam osztályok fölött áll, s tevékenységében a köz javát tartja szem előtt.

Ideológiai funkcióját tekintve az a tétel, amelynek értelmében a Német Szövetségi Köztársaságban kialakulóban van valamennyi társadalmi osztály és réteg, de különösen a nagytőkések és a munkások érdekközössége, s ebből kibontakozik a közjó érvényesülésén alapuló társadalmi harmónia, arra szolgál, hogy a nyugatnémet monopolista burzsoázia érdekeivel szemben álló társadalmi csoportok magatartását és gondolkodásmódját összhangba hozza a „megformált társadalom" koncepciójában meghirdetett célokkal, s ebbe a mederbe terelje a tömegek társadalmi tevékenységét is. A tervszerű ideológiai manipuláció célja voltaképpen az, hogy a munkásosztály társadalmi magatartását a monopolista burzsoázia által meghatározott „össztársadalmi érdekek" szolgálatába állítsa. S az NSZK politikai gyakorlatában ez lényegében annyit jelent, hogy a nyugatnémet munkásosztálynak és szervezeteinek – elsősorban a szakszervezeteknek –, továbbá minden más ellenzéki erőnek a politikai, gazdasági és

ideológiai küzdelmét megkísérlik állami eszközökkel elfojtani. Ezt a küzdelmet oly módon is megpróbálják lejáratni, hogy a „megformált társadalom" elméletében „önző csoportérdekeket" szolgáló tevékenységnek minősítik. A közjó érvényesülését előmozdító társadalmi magatartás követelménye odáig terjed, hogy a monopolista burzsoáziával szemben álló társadalmi osztályoktól és rétegektől megkövetelik: adják fel az osztályharcban elfoglalt önálló politikai, gazdasági és ideológiai álláspontjukat, s rendeljék alá magukat a nyugatnémet állam társadalmi tevékenységének.

AZ IPARI TÁRSADALOM KONCEPCIÓJA ÉS A „MEGFORMÁLT TÁRSADALOM"

A „megformált társadalom" elméletét kidolgozó ideológusok átvették az ipari társadalomról szóló teóriák számos alkotórészét – így például azt a tételt, hogy a hatalom ma már nem a termelési eszközök magántulajdonából ered, továbbá a gazdasági növekedés elméleteit és a társadalmi csoportok kölcsönös függéséről szóló tanokat, amelyek elismerik a vállalkozók és a „szociális piaci gazdálkodás" történelmi létjogosultságát és szükségességét. Viszont elvetették az olyan teoretikusok nézeteit, akik a kapitalizmus és a szocializmus kölcsönös közeledéséről és esetleges egybeolvadásáról beszélnek, és számos ellentmondást tárnak fel az állammonopolista kapitalizmus megjelenési formáiban. A „megformált társadalom" elmélete ehelyett a nem kommunista jellegű ipari társadalmat és a szocializmus erózióját propagálja.

Az ipari társadalom koncepciójával kapcsolatos pluralizmusból, amely a társadalom különféle „érdekszövetségekbe" tömörülő tagjait egyenjogúnak tekinti, a „megformált társadalom" elmélete a vállalkozók és a munkások érdekeinek egyforma jogosultságáról szóló tézist veszi át; de azt már nem teszi magáévá, hogy ezeket az érdekeket a két csoport kölcsönös kompromisszumaival kell szabályozni. A „megformált társadalom" hívei szerint a csoportérdekből fakadó önzést inkább állami beavatkozással kell ellensúlyozni. S minthogy az össztársadalmi érdekek érvényesítésén ők az uralkodó

monopolista burzsoázia érdekeinek érvényesítését értik, ezáltal elméletileg igazolják a belső reakciót.

Az ipari társadalomról szóló teóriák valamennyi imperialista országra érvényesek. Ezzel szemben a „megformált társadalom" koncepciója és az ennek megfelelő ideológiai motivációk gyűjteménye közvetlenül összefügg a nyugatnémet imperializmus sajátos, különösen agresszív politikai alapkoncepciójával. A gazdasági élet monopolkapitalista irányításának megerősítésére és az imperialista állam diktatórikus hatalmának fokozására való törekvés, mindennemű ellenzékiség elfojtása, kísérlet egy befelé és a szocializmus ellen irányuló „egység-ideológia" megalapozására, az ideológia nacionalista elemeinek felfokozása és a fasizmusra emlékeztető szociális demagógia – mindez kifejeződik a „megformált társadalom" elméletében. Ebben az elméletben összegeződnek a nyugatnémet imperializmus ideológiájának azok az alapvető vonásai, amelyek meghatározzák a manipuláció ideológiai tartalmát.

III

A manipuláció információs központjai

Vizsgáljuk meg ezek után a kérdést, milyen úton-módon hatol be az állampolgárok tudatába és szabályozza végül is magatartásukat az állammonopolista kapitalizmusnak az az ideológiája, amelynek alapvető vonásait felvázoltuk. Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy a polgári ideológia spontán „beszabályozódása" mindinkább háttérbe szorul, s az ideológia kialakításának céltudatos, tudományosan előkészített irányítása kerül előtérbe. E feladat megoldására külön tudományágak és tudományos intézmények jöttek létre. Tudósok serege kutat hivatásszerűen olyan módszerek után, amelyek lehetővé teszik a kizsákmányolás monopolkapitalista rendszerének zavartalan működését. Ezek a tudósok rövid és hosszú távra szóló irányítási módozatokat dolgoznak ki megbízóik számára, hogy elősegítsék azoknak az elméleteknek és jelszavaknak a hatékony terjesztését, amelyek az embert észrevétlenül átalakítják, hogy „alkalmazkodó és irányítható lénnyé" formálódva, pontosan azt tegye, amit az állam és a gazdasági élet kíván tőle, s immunis legyen mindenfajta nemkívánatos „idegen befolyással" szemben.

Ennek a manipulációs gépezetnek fontos alkotórészei a polgári társadalomtudományok; s közülük is a közvélemény-kutatás és a közvélemény-formálás került leginkább előtérbe. Szociológusok, közvélemény-kutatók, pedagógusok, politológusok, pszichológusok és más tudományágak képviselői foglalkoznak „a hatalom tudományával". S eredményeiket a közvélemény-formálás vezérkarai dolgozzák fel, készítik elő terjesztésre, és juttatják el – megfelelően adagolva – ahhoz a társadalmi csoporthoz, amelynek eleve szánták. Az egész

eljárás elméleti megalapozása és gyakorlati kezdeményezése az amerikaiaktól származik.

A cél az, hogy az emberi értelem vívmányait az emberi értelem ellen fordítsák, olyan tudományos módszerekkel és eszközökkel dolgozó tömeg-félrevezetési apparátust állítva fel, amely lehetővé teszi, hogy a monopóliumok urai biztosan kezükben tartsák az embereket, s még nagy embercsoportokat is bábokként mozgassanak. Az állampolgárt gondosan álcázott és éppen ezért nehezen felismerhető mechanizmus segítségével manipulálják.

A közvélemény kipuhatolása

AZ EMPÍRIA AZ IMPÉRIUM SZOLGÁLATÁBAN

A Német Szövetségi Köztársaságot a szociológiai oktatási és kutatási intézmények sűrű hálózata szövi át. Alig van a társadalmi életnek olyan területe, amellyel a szociológia valamiféle formában ne foglalkozna. Létezik már üzemi és ipar-szociológia, szabadidő-szociológia, politikai szociológia, agrárszociológia, orvosi szociológia, pedagógiai szociológia, szexuális és család-szociológia és így tovább.

A polgári szociológia ma két fő irányzatra oszlik. Az uralkodó irányzat a pozitivista, empirikus szociológia, amelyet empirikus társadalomkutatásnak is neveznek. Ha általánosságban meg akarjuk fogalmazni kitűzött feladatait és céljait, körülbelül azt mondhatjuk, hogy az empirikus szociológia az emberek kisebb-nagyobb csoportjainak különféle területeken, folyamatokban és helyzetekben tanúsított társadalmi magatartásával, érintkezési formáival, a társadalom részstruktúráival és részfunkcióival foglalkozik. Már pusztán ebből is fontos feladatok adódnának, hiszen a tudományos-technikai forradalom korszakában az olyan empirikus kutatások, amelyek a dolgozó embert és problémáit vizsgálják, feltárhatnák a társadalmi valóságot vagy e valóság egyes részterületeit a maguk konfliktusainak és ellentmondásainak sokféleségében, s megmutathatnák a népnek, milyen úton-módon lehet leküzdeni e konfliktusokat és ellentmondásokat. A nyugati szociológusoknak azonban nem a nép a megbízója. „Ha vesszük a fáradságot, és statisztikát készítünk a nyugatnémet empirikus társadalomkutatásról, kiderül, hogy a legtöbb kutatási terv vállalkozói vagy politikai döntések előkészítésére szolgál. Tisztán kon-

templatív vizsgálódásokra csak ritkán kerül sor. Az NSZK-ban csaknem az egész empirikus kutatás gyakorlatilag közvetlenül rokon a politikai és gazdasági irányító tevékenységgel."[1]

Így hát az empirikus kutatási eredményeknek az a tekintélyes halmaza, amelyet a nyugatnémet szociológusok összehordanak, kevés kivételtől eltekintve, azoknak a rendelkezésére áll, akik az NSZK-ban a „vállalkozói vagy politikai döntéseket" meghozzák.

A nyugatnémet szociológia másik fő irányzata azzal foglalkozik, hogy elméletileg általánosítsa a hosszú éveken át végzett empirikus kutatások eredményeit. Célja javarészt az, hogy „összképet" adjon az emberi magatartási formáknak és kapcsolatoknak a kapitalista társadalom jelenlegi fejlődési szakaszában kialakult rendszeréről. Művelői arra törekednek, hogy olyan receptet dolgozzanak ki, amelynek segítségével az állammonopolista rendszer a tudományos-technikai forradalom viszonyai között megismerheti és befolyásolhatja az emberek helyzetét és általános magatartását.

A két irányzat összefüggése valójában áttekinthetetlen. Végeredményben mindkettő a fennálló rendszer megszilárdítását szolgálja, de míg az egyik ezt a társadalmi élet egyes részterületeinek konkrét szociológiai vizsgálatával teszi, addig a másik olyan átfogó modelleket dolgoz ki, amelyek a rendszer jobb működését hivatottak elősegíteni.

Ma kétségkívül az empirikus irányzat a befolyásosabb, mert ez viszonylag gyorsan elláthatja a menedzsereket és a vezető politikusokat olyan anyaggal, amelynek révén meg lehet ismerni és így irányítani is lehet meghatározott embercsoportok magatartását.

Amint Theodor W. Adorno megállapította, megbízói „olyan hiteles információkat várnak a szociológiától, amelyekből kiderül, miként lehet bizonyos embercsoportokat mennél kevesebb zökkenővel megszervezni, vagy ahogy manapság mondják, irányítani".[2] Az imperialista hatalmi gépezet korifeusai számára ma fontosabb, mint valaha, hogy bizonyos fokig objektív tájékoztatást kapjanak a társadalmi folyamatokról. Ha nem állnának rendelkezésükre ilyen információk, nem tudnának ellensúlyozni vagy éppenséggel megelőzni bizonyos társadalmi jelenségeket, s általában nem tudnák a társadalmat saját céljaiknak megfelelően irányítani.

A cél tehát az, hogy „megfelelő vágányra" tereljék a tudományos-technikai fejlődésből fakadó ellentmondásokat, feloldják a társadalmi feszültségeket, s megőrizzék a fennálló rend szilárdságát. Nem véletlen, hogy a legtöbb szociológiai vizsgálatot ma az üzemi és iparszociológia területén folytatják. A vizsgálatok ilyen és ehhez hasonló témakörökben folynak: az üzemen belüli társadalmi konfliktus, az automatizálás következményei, a csoportkapcsolatok és a csoportstruktúrák problémái a munkásság körében, az irányítási piramis, az információs és döntési folyamatok, a menedzseri magatartás kérdései.

„ÉRTÉKÍTÉLETTŐL MENTES" SZOCIOLÓGIA

Sok szociológus azt hangoztatja, hogy munkája a „tiszta tudomány" szolgálatában áll, kutatási eredményei „mindenfajta értékítélettől mentesek", „pártatlanok" és függetlenek mindennemű osztályérdektől. Bizonyára akadnak köztük, akik őszintén képviselik ezt az „elefántcsonttorony"-álláspontot, de ez akkor sem egyéb puszta illúziónál. Hiszen ők sem tagadhatják, hogy a kormányhivatalok és a konszernek irodái az ő kutatási eredményeiket is felhasználják. Érthető, hogy senki sem szereti, ha a kapitalista rend védelmezőjének, a hatalom gyakorlásához szükséges ismeretek szállítójának, antidemokratikus hatalmi fortélyok kiagyalójának tartják. Tiszta tudományos kutatás azonban nem létezik. Semmiféle kutatást nem lehet a társadalmon kívül végezni, s a megbízás mindig azoknak az osztályerőknek a szükségleteitől függ, amelyek a hatalmat s ezzel együtt a pénzt is kezükben tartják.

Tanú erre többek között maga Siegfried Balke, a bonni kormány egykori atomerőügyi minisztere, aki jelenleg a Német Munkaadók Országos Szövetségének elnöke. „Bármilyen liberálisan fogja is fel az állam a kutatás és az oktatás szabadságát, ez mit sem változtat az anyagi függőségen, amelynek révén a tudomány szabadságát tartósabban és eredményesebben lehet manipulálni, mint akár a legkategorikusabb adminisztratív intézkedésekkel" – írja Balke.[3] S ez a világos és erőteljes megfogalmazás természetesen a szociológia tudományára is vonatkozik.

A szociológiai kutatások pénzbe kerülnek – s nem is kevés pénzbe. Annak a tudósnak, aki egymaga, saját erejéből akarna ilyen kutatásokat végezni, tekintélyes vagyont kellene birtokolnia. Az egyetemi és főiskolai kutatóintézetek is csak korlátozott összegekkel gazdálkodhatnak, s még ezek felhasználását is több fórumon ellenőrzik. Nem csoda hát, hogy a szociológiai kutatásokat csaknem mindig valamilyen megbízás alapján végzik. Ezzel pedig természetszerűen együtt jár, hogy a kutatóknak alkalmazkodniuk kell a megbízók kívánságaihoz. Így aztán még abban az esetben is, amikor a megbízó befolyása első pillantásra nem tűnik ki, közelebbi vizsgálódás után felfedezhetjük a pénz és a megbízatás forrásának cégjelzését.

Például 1966-ban a stuttgarti Ferdinand Enke kiadónál megjelent Renate Wald „Az ipari munkás magánélete" című tanulmánya. A látszat arra vallott, hogy ez esetben egy független, kötöttségek nélkül dolgozó tudós munkájáról van szó. A tanulmány azt vizsgálta, hogyan zajlik le az ipari munkásnak egy átlagos napja a munkaidő alatt és a hivatalos munkaidőn túl; milyen társadalmi kapcsolatai vannak a családban és azon kívül; s hogyan befolyásolják mindezt az életkori és generációs tapasztalatok, a származási és neveltetési behatások és a személyes érdeklődés. A megbízóját Renate Wald nem nevezte meg, de közölte, hogy a tanulmányt A Német Tudomány Alapítványi Szövetsége finanszírozta. S ez az „alapítványi szövetség", amely saját meghatározása szerint „az ipar együttes akciója a tudományos kutatás, oktatás és képzés előmozdítására", nem más, mint a monopóliumok tudományos irányító és ellenőrző szerve. Az általa kiutalt összegek mindig a konszernek pénztáraiból származnak. S a szövetségnek garantálnia kell, hogy csakis olyan kutatásokat finanszíroz, amelyek kifizetődőek a monopóliumok szempontjából. De biztosíték erre már maga a vezetőség is: az elnök Ernst Hellmut Vits, a Vereinigte Glanzstoffabriken AG vezérigazgatója és a hamburgi Deutsche Erdöl AG felügyelő bizottsági tagja; első helyettese nem kisebb személyiség, mint Hermann Reusch, a Haniel-konszernhez tartozó Gutehoffnungshütte AG vezérigazgatója; a pénztárnok pedig H. Winkhaus, a Mannesmann AG, az AEG és az IG Farbenhoz tartozó Ruhrchemie AG felügyelő bizottsági tagja.

Vagy nézzünk egy másik példát.

Közvetlenül az 1965-ös parlamenti választások után a „Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie" különszámot adott ki „A választások szociológiája" címmel. A kiadvány az 1961-es választások szociológiai vizsgálatával foglalkozott, s többek között a választópolgárok általános magatartását, az úgynevezett változtató választók és az egyes társadalmi rétegek magatartását, a vallásnak a választási döntésre tett hatását, az iparvidékek és a mezőgazdasági területek választóinak magatartását, a választási propaganda hatását, az uralomra kerülés módszereit és technikáját elemezte. Számunkra itt most nem azok az impulzusok az érdekesek, amelyeket e tanulmányok oly bőségesen szolgáltatnak a manipulációhoz. Az érdekes itt az, ki adta a pénzt a választási vizsgálat lefolytatására. A vizsgálatot ugyanis olyan szervek finanszírozták, amelyek érthető okokból nagy figyelmet szentelnek az effajta kutatási eredményeknek: a szövetségi belügyminisztérium, Észak-Rajna-Vesztfália szövetségi állam kormánya, a düsseldorfi állami kutatási hivatal és a wiesbadeni szövetségi statisztikai hivatal. A munka legfőbb finanszírozója pedig a Német Kutatási Közösség volt. Ez a szerv az állam és az ipar által rendelkezésére bocsátott pénzösszegeket osztja szét. Vezetői a szövetségi kormányból, a szövetségi államok kormányaiból, konszernekből és tudományos intézetekből kerülnek ki. És vezérigazgatója ugyanaz az Ernst Hellmut Vits, aki egyszersmind A Német Tudomány Alapítványi Szövetségének is elnöke.

A polgári szociológia, akár empirikus részkutatásokkal foglalkozik, akár „átfogó társadalmi modellek" kidolgozására törekszik, ma mindenképpen egy idejétmúlt rendszer hasznos kiszolgálója. Ez a tudományág nem csupán a nyugatnémet társadalom egy-egy szektorának rendkívül fontos elemzésével támogatja a bonni állam irányító gépezetét, hanem ideológiailag is igazolja és szentesíti a fennálló rendet.

Ha a szociológusok helyenként mégis bírálnak, ezt többnyire azért teszik, hogy „jobban menjenek a dolgok". Olyan bíráló még nem akadt, aki a nyugatnémet monopóliumok uralmi rendszerének tartópilléreibe vágta volna bele a fejszéjét. Így a szociológiai tanulmányok manapság – Dahrendorf kifejezésével élve – lényegében „a fennálló rend mellett leadott szavazatok". Ezáltal pedig a szociológia elködösíti a dolgozó emberek helyzetét, s nem csupán „társadalom nélküli

szociológiává" válik, amint ezt egyszer Lieber professzor, a nyugatberlini Szabad Egyetem volt rektora kényszeredetten elismerte, hanem éppenséggel a társadalmi haladás ellen irányuló szociológia lesz belőle.

DEMOSZKÓPIA A DEMOKRÁCIA ELLEN

Udvariasan és illedelmesen ülnek a szépen berendezett szobában Akárki úrral és Bárki asszonnyal szemben, s arról kérdezősködnek, érdekli-e Akárki urat a politika, és mi a kedvenc színe Bárki asszonynak. Igazolványukból kitűnik, hogy ezek a jól nevelt és jól öltözött kérdezősködők az egyik közvélemény-kutató intézet kiküldöttei... Akárki úr és Bárki asszony feleleteit lyukkártyákra vezetik, s a lyukkártyákat számítógépekbe táplálják be. Végtelen számoszlopok emésztik a papírt... Irodahelyiségekben és dolgozószobákban tudósok görnyednek a számoszlopok fölé, s a százalékokból elemzéseket, jelentéseket, modelleket, javaslatokat, jegyzeteket készítenek.

A nyugatnémet közvélemény-kutatók tevékenységét gyakran szép frázisok dicsfényével övezik. Paul Sethe, az ismert publicista, akinek a jelek szerint halvány sejtelme sincs a tényekről, csaknem rajongva jelentette ki, hogy a demoszkópia – a közvélemény-kutatás – szinte kitapintja az NSZK polgárainak pulzusát, s „a közvetlen demokrácia helyreállítását" jelenti.[4] Nem véletlen, mondják mások, hogy a „demokrácia" és a „demoszkópia" szavak egyformán kezdődnek.

Ha a közvélemény-kutató intézetek vezetőit vagy a kereskedelmi címjegyzéket idézzük meg tanúnak, csak azt tudhatjuk meg, hogy mindezek az intézetek magánjellegű intézmények, amelyek senkitől sem függnek és senkinek sincsenek elkötelezve. Amint Gerhard Schmidtchen, az allensbachi Közvélemény-kutató Intézet elméleti osztályának vezetője hangoztatja, a közvélemény-kutatásban a magánvállalkozás „független mindenfajta érdektől".[5]

Önként adódik a gondolat, hogy Schmidtchen megállapításának jogosultságát saját intézetének példáján ellenőrizzük, már csak azért is, mert ez az intézet egyike a legbefolyásosabbaknak az egész szövetségi köztársaságban. Vezetőjét, Elisabeth Noelle-Neumannt nem ok

nélkül nevezik „a szövetségi német demoszkópia anyjának", s Noelle-Neumann asszony férje, Erich Peter Neumann nem ok nélkül tölt be tanácsadói tisztet a szövetségi kancellári hivatalban.

Kik az intézet ügyfelei?

A „Politische Vierteljahreszeitschrift"-ből megtudhatjuk: „Dr. Konrad Adenauer figyelmét államtitkára, dr. Otto Lenz, és Erich Peter Neumann hívta fel a reprezentatív közvélemény-kutatásban rejlő politikai lehetőségekre. A szövetségi kancellár ... a német szövetségi kormány nevében már 1950-ben mindmáig érvényes szerződést kötött az allensbachi intézettel a nép politikai hangulatának állandó vizsgálatáról és az így nyert adatokon alapuló jelentések és javaslatok folyamatos benyújtásáról."[6] Az allensbachi intézet további ügyfelei: a szövetségi elnöki hivatal, valamennyi szövetségi minisztérium, szövetségi állami minisztérium, rádiótársaság, kiadóvállalat, munkáltatói szövetség – egyszóval gyakorlatilag „a szövetségi köztársaság egész politikai vezető gárdája".[7]

Végezetül pedig vegyünk szemügyre néhányat azok közül a feladatok közül, amelyeket a közvélemény-kutatásnak a megbízatások alapján el kell látnia.

1. A közvélemény-kutatás arra szolgál, hogy „hosszú távra szóló irányítási lehetőségeket" biztosítson a politikusok és az ipar parancsnoki posztjain állók számára. Schmidtchen nyíltan megmondja, hogy a közvélemény-kutatóknak megbízható szúrópróbákkal ki kell puhatolniuk a lakosság nézeteit, s tapasztalataikat megfelelő formában „tudomására kell hozniuk azoknak a testületeknek és intézményeknek, amelyeknek többek között az a feladatuk, hogy a lakosság magatartását összhangba hozzák a politikai célkitűzésekkel".[8]

Ennek megfelelően a szövetségi kormány 1950 óta hónapról hónapra felméreti, milyen nyomot hagynak az aktuális politikai események a lakosság tudatában. „Az így kapott szakvélemények empirikusan jelzik a lakosság politikailag fontos állásfoglalásait, s ezzel lehetővé teszik, hogy a kormány és az állami szervek tevékenységükben számot vessenek a realitásokkal."[9] „A politikai vezetőket az empirikus úton szerzett információk a manipuláció szempontjából érdeklik."[10]

A közvélemény-kutatás eredményei többek között Adenauer és Erhard visszavonulásában is közrejátszottak. A lakosság mind nagyobb elégedetlenséggel figyelte a bonni kormány fokozódó politikai és gazdasági nehézségeit, s ezt a hangulatot a kormány a demoszkópiai jelzések révén tudta manipulációs eszközökkel ellensúlyozni: a „népszerűtlenné" vált politikust leváltották, hogy új kancellárral folytathassák tovább a régi politikát. A közvélemény-kutatás, amint Schmidtchen írja, ilyen helyzetben lehetővé teszi, hogy a lakosságot „megfelelő érveléssel és pszichológiai eszközökkel előkészítsék az új körülményekre".[11]

2. A közvélemény-kutatásnak az is feladata, hogy megóvjon a „politikai meglepetésektől". „A demoszkópia egy érzékeny politikai riasztókészülék funkcióját is betöltheti."[12] Politikai meglepetésen Allensbachban éppúgy, mint Bonnban legfőképpen a szocialista és a demokratikus eszmék növekvő befolyását értik. Schmidtchen is ilyen értelemben állapítja meg: „A Német Szövetségi Köztársaságban a potenciális radikális áramlatokat állandó ellenőrzés alatt tartjuk a közvélemény-kutatás segítségével."[13] De a politikailag nem kívánatos fejlemények puszta regisztrálása és ellenőrzése még nem elegendő. A demoszkópiának azt is meg kell állapítania, hol lehet a leghatásosabban közbelépni „a nem kívánatos jelenségek megelőzése érdekében". Szükséges tehát, „hogy megnevezze azokat a tényezőket, amelyeket a politikusnak mozgásba kell hoznia vagy ki kell küszöbölnie, ha bizonyos célt el akar érni".[14]

3. Nagy szerepe van manapság a közvélemény-kutatásnak a választások előkészítésében is. „Ma már nincs olyan jelentősebb választás, amely előtt a választókat ne vetnék alá pontos elemzésnek."[15] Ez az elemzés, amely számtalan részvizsgálatból áll, évekkel a tulajdonképpeni választási kampány előtt kezdődik. A cél annak megállapítása, kik a CDU–CSU potenciális választói, kik számíthatók a rokonszenvezők és kik az ingadozók közé, mi hatott a választókra, amikor a legutóbbi választások alkalmával erre vagy arra a pártra adták szavazatukat, mely propagandaeszközök voltak a legeredményesebbek, és így tovább.

A demoszkópia segítségével megállapítható lenne, hogy az NSZK állampolgárainak kétharmada nem ismeri a szükségállapot-törvények

mibenlétét, több mint fele pedig el sem tudja képzelni, mit jelenthet a munkások beleszólási joga az üzemekben. A közvélemény-kutatóknak, ha igazi demokratikus szellem töltené el őket, a nyilvánosság elé kellene tárniuk ezt a riasztó tényállást, meg kellene nevezniük, kik felelősek az állampolgárok tájékozatlanságáért, s legalábbis fel kellene szólítaniuk őket, hogy vegyenek igénybe minden rendelkezésükre álló eszközt a nép megfelelő, alapos tájékoztatására.

A közvélemény-kutatások eredményei azonban nem ilyen célokat szolgálnak, hanem éppenséggel arra használják fel őket, hogy segítségükkel megakadályozzák a tisztánlátást. Azok a kérdések, amelyekre a demoszkópusoknak „empirikus szempontból megbízható választ" kell adniuk, csupán arra jók, hogy a választókat még hatásosabban lehessen félrevezetni. Az allensbachiak szinte kérkednek vele, hogy ők voltak azok, akik demoszkópiai vizsgálatok segítségével kidolgozták és további felmérésekkel ellenőrizték az olyan hírhedt választási jelszavakat, mint például a „Jólét mindenkinek!", „Semmiféle kísérletezést!", „Siker és tapasztalat" vagy „Biztonságunk mindenekelőtt". S elégedetten emlegetik, hogy a szövetségi kormány szabályos időközönként olyan jelentéseket kap tőlük, amelyekben közlik, milyen jelszavakkal és szólamokkal lehet legjobban hatni a választók egy-egy csoportjára. Nyíltan beszélnek arról is, hogy a megkérdezettek elé odateszik a listavezető jelöltek arcképeit, s az illetők szabadon kiválaszthatják közülük azt, amelyik szerintük a legelőnyösebb.

Martel Gertels svájci író maró gúnnyal írja erről a „förtelmes mesterségről": „Keresztmetszet-vizsgálatokat végeznek, s ennek a keresztmetszet-közönségnek feltálalják a tervbe vett választási szólamokat, televízió-műsorokat, sőt azokat a fényképeket is, amelyeket a jelöltekről terjeszteni akarnak. Melyik képen látja a megkérdezett leginkább rokonszenvesnek ezt az urat? Mire emlékszik 14 nap múlva az *A* vagy a *B* választási érvből? Milyen problémák érdeklik pillanatnyilag a közvéleményt? Helyes-e, ha a választási propagandát esetleg rétegekhez szólóan folytatják? ... Az egész eljárás nem nagyon különbözik annak kipuhatolásától, hogyan lehetne leghatásosabban propagálni a »Superpurum 2050« mosóport, vagy miként fo-

gadják a tv-nézők a »Bátyám, akinél csak egy van különb« című reklámműsort."[16]

4. Egyre nagyobb jelentősége van a közvélemény-kutatásnak a külpolitika szempontjából is. A nyugatnémet közvélemény-kutatók példaképei e tekintetben ugyancsak az amerikaiak, akik hatalmas apparátussal végzik ezt a munkát: „Hogy az amerikai State Department milyen jelentőséget tulajdonít a politikai hangulatnak, ez abból is kiderül, hogy sok amerikai követségen felállították a »Reactions Analysis Branch« elnevezésű osztályt, amely a külföldi közvélemény elemzésével foglalkozik."[17]

Azok a szociológusok, közvélemény-kutatók és pszichológusok, akik az amerikai követségek ilyenfajta osztályain dolgoznak – miként a „New York Times" leleplezéseiből kiderült – voltaképpen az amerikai hírszerző szolgálat, a CIA alkalmazottai. S ezek az osztályok nem az illető ország közvéleményének puszta elemzésével foglalkoznak. Kézzelfoghatóbb dolgok érdeklik őket. „A nyugati ipari országoknak egyre inkább szükségük van rá, hogy reális információkat kapjanak a fejlődő országok lakosságának társadalmi helyzetéről, politikai felfogásáról és pszichikai állapotáról. Az illető országok hivatalos jelentései csak kevéssé hasznavehetők. Éppen ezért az exportáló és befektető iparágakon kívül olyan kormányszervek is érdeklődnek a fejlődő országokban folyó gazdaság- és társadalom-kutató munka iránt, amelyek gazdasági és politikai akciókkal foglalkoznak."[18]

Az ilyen „reális információk" megszerzése céljából már az NSZK-ban is megtették az első lépéseket a bielefeldi EMNID-intézetek, amelyek ugyancsak a bonni kormány megbízásai alapján dolgoznak. A bielefeldiek már létrehozták „a fejlődő országok tanulmányozási csoportját", dél-ázsiai koordinációs központot állítottak fel Thaiföld fővárosában, Bangkokban, s egy-egy intézetet létesítettek a malaysiai Kuala Lumpurban, a libanoni Beirútban és Peru fővárosában, Limában. Nem nehéz felismerni, hogy ez az első hálózat azokra a földrészekre terjed ki, ahol a nyugatnémet monopóliumok számára a legjobb befolyási lehetőségek ígérkeznek. Az sem véletlen tehát, hogy az EMNID-részvények felét az Oetker-konszern szerezte meg, amelynek jelentős befolyása van a nyugatnémet hajóiparban, tengerhajózásban, nagybankoknál és biztosítótársaságoknál is.

Ernest Dichtert, aki szívesen látja, ha „a mélylélektan atyjá"-nak vagy „Amerika első számú mélyfiújá"-nak nevezik, egy újságíró egyszer megkérdezte: „Mit válaszolhat annak, aki szemére veti, hogy mint pszichológus olyan ipar szolgálatába állítja tudását és tapasztalatait, amely mindezt a fogyasztók rábeszélésére használja fel?" Dichter lakonikus választ adott: „Az elektromosság felfedezőjét hibáztatná azért, mert villamosszéket is lehet készíteni?" Ha ő nem használná fel a rendelkezésre álló eszközöket, fűzte hozzá, megtenné valaki más. „Akkor pedig már inkább magam ütöm nyélbe az üzletet..."[19]

Az eszközök, amelyekkel Ernest Dichter jó üzleteket csinál, a pszichológiai ismeretek, vagyis annak a tudománynak a tanai, amely egyrészt az emberi pszichikum belső törvényszerűségeivel foglalkozik, másrészt azokat a módszereket kutatja, amelyekkel a pszichikumra hatni lehet. Ezekkel az eszközökkel is ugyanúgy áll a helyzet, mint más tudományágak vívmányaival: fel lehet őket használni az emberiség javára és kárára is. A kérdés az, kinek a kezében vannak.

A pszichológiával üzletelő Ernest Dichtertől származik ez a mondás is: „Prosperitásunk a pszichológián nyugszik."[20] E megállapítás nem Dichternek a New York melletti Crotonban berendezett és megbízásokkal bőven ellátott motívumkutató intézetére vonatkozik, hanem az egész tőkés társadalomra. S lényegében ezt mondja: minél ügyesebben tudjuk az embereket pszichikailag befolyásolni, annál valószínűbb, hogy „a tömeg" csak azt fogja tenni, amit „az elit" akar.

Ernest Dichter és számos buzgó nyugatnémet utánzója szívesen látott ember az igazgatói dolgozószobákban, az állami és a vállalkozói tervirodákban, a közvélemény-formálás központjaiban, a reklámcégeknél és még sok más helyen. E „népszerűségük" oka, hogy a pszichológiai eszközök felhasználásával az emberekre és a haladásra nézve veszélyes mesterséget alakítottak ki.

A pszichológiával való visszaélés nem új jelenség a kapitalistáknál. A francia Gustave Le Bon az erősödő munkásmozgalom láttán már a múlt század végén megírta „A tömegek lélektana" című könyvét, amely afféle használati utasítás volt: a burzsoázia megtudhatta

belőle, miként kell „a tömeget" zárt sorokban a kívánt irányban meneteltetni úgy, hogy mukkanás se halljék. Le Bon „a tömegek lélektanának ismeretét" már abban az időben a kapitalista államférfiak „végső eszközének" nevezte. Egyik felfedezése ebben a megállapításban csúcsosodott ki: „Mivel előszámláltuk a tömeglélekre hatni tudó tényezőket, szinte fölösleges volna az észt megemlítenünk, ha nem volna szükség befolyásának negatív értékéről szólanunk."[21]

Le Bon egyik tanítómestere lett a náci birodalom vezéreinek, különösen Goebbelsnek – a nácik az ő elgondolásai alapján alakították ki tömegpropagandájukat, amelynek fő célja az volt, hogy mindenfajta értelmes érvelést jelszavakkal és az érzelmek felkorbácsolásával helyettesítsen. De mindmáig keresett szerző, amit egyebek között az is bizonyít, hogy művei új kiadásban jelentek meg az NSZK-ban. Az ő tanai és Siegmund Freudnak a tudat alatti pszichikai folyamatokról szóló elmélete jelentik azt az alapot, amelyre a polgári pszichológia az ember befolyásolásának egész eszköztárát építette.

Freud felfogása szerint lényegében minden pszichikai folyamatot az emberben levő „tudatalatti", azaz a velünk született, vak ösztönök, vágyak és kívánságok határoznak meg. Ő ezekben látta a legfőbb dinamikus erőt, amely az egyén egész magatartását befolyásolja. Ebből viszont az következik, hogy az emberek magatartását érzelmeik, hajlamaik és ösztöneik irányításával sokkal könnyebb befolyásolni, mint ha értelmükre apellálunk.

Freudnak a „tudatalattiról" szóló elmélete azért olyan kapós az imperialista államokban, mert segítségével el lehet leplezni a kapitalista rendszer valódi természetét: tagadni lehet a társadalmi fejlődés törvényszerűségét, s valahogyan még a kizsákmányolás és az elnyomás szükségességét is meg lehet magyarázni. E felfogás szerint ugyanis bármiféle sztrájk, követelés vagy mozgolódás oka nem a tőkés rend társadalmi viszonyaiban keresendő, hanem azokban az „irracionális erőkben", amelyek az emberi természetben lakoznak. Ebből pedig önként adódik a végkövetkeztetés, hogy értelmetlen a társadalmi és gazdasági viszonyok megváltoztatását követelni, hiszen a társadalom boldogulását csak a „neurózisok" leküzdése, az emberben rejlő rombolási ösztön megfékezése, a „félreértések" eloszlatása, az érzelmek szervezett irányítása hozhatja meg.

A lélektani harceszközök megnövekedett kereslete, az emberi érzelmek és hajlamok kihasználására irányuló egyoldalú törekvés az imperializmus súlyos ideológiai válságának megnyilatkozása. A nagyburzsoázia képtelen helytállni a marxistákkal folytatott ideológiai vitában. Egyre kevésbé tudja kétségbe vonni a szocializmus politikai, gazdasági és kulturális eredményeit. „A bolsevizmussal nem lehet úgy elbánni, hogy racionálisan szembehelyezkedünk vele"[22] – jegyezte meg találóan a fanatikusan klerikális és antikommunista Helmut Thielicke. Szerinte a Nyugatnak fokozottabban törekednie kell eszmények kialakítására, hogy az embereket felvértezze a tárgyilagos, tudományos érvekkel szemben. Ernest Dichter egyik nyugatnémet utánzója ezt így fejezte ki: „A tömegek elméjét úgy is irányítani lehet, hogy nem alakítunk ki bennük új véleményt, sőt egyáltalán semmiféle véleményt. Bármely kérdéssel kapcsolatosan kialakíthatunk a tömegek elméjében egy kettős, pro és kontra felfogást, s az adott pillanatban előidézhetjük a kívánt döntést."[23]

A polgári pszichológusoknak ezek a nézetei a társadalom valamennyi szféráját áthatják. Sok szó esik manapság a tudomány, a gazdasági élet, a kultúra és a politika „átpszichologizálásáról". Nincsen olyan ága az emberrel foglalkozó tudományoknak, amely ma meglehetne a pszichológia nélkül, aminthogy a pszichológiának is támaszkodnia kell az egyéb tudományágak tapasztalataira és módszereire.

A polgári pszichológia elsősorban a szociológiával és a közvélemény-kutatással együttműködve dolgozta ki azt a temérdek és részben igen hatékony eljárást és módszert, amely gyakorlati támpontokat és lehetőségeket nyújt az emberek közvetlen manipulálásához. A megfelelő eszközök és a lakosság valamely meghatározott rétegére szabott manipulációs eljárások kiválasztásához ma „tudományos vizsgálatok, így például áruelemzések, piackutatások, motívumkutatások, közvélemény-kutatások szükségesek".[24]

„A védtelen társadalom" című könyvében Vance Packard elbeszéli, hogy a Roper Public Opinion Research amerikai közvélemény-kutató intézet több év leforgása alatt lebonyolított mintegy 100 000 kikérdezés adatait betáplálta egy elektronikus számítógépbe. A gép az adatok birtokában 480 választói csoportot különböztetett meg. Ezután különféle választási kampányokból származó több millió

részlet-információt tápláltak be a gépbe, s az ennek alapján előre jelezni tudta, miként reagálna a 480 választói csoport mindegyike egy-egy meghatározott kérdésre. Ezáltal a pszichológia jelentős segítséget kapott ahhoz, hogy számba vehesse e csoportok sajátosságait, és meghatározott reflexeket alakítson ki tagjaikban.

A csoport-jellegzetességek, sztereotípiák, magatartási formák, motívumok, hajlamok, vágyak, ösztönök, szándékok, várakozások, remények és igények, az emberi gyengék, félelmek és bajok, gondolatok és indulatok – mindez nyersanyag, amelyet a pszichológusok együtt vizsgálnak a szociológusokkal és a közvélemény-kutatókkal. Munkamódszereik a gondosan kidolgozott kikérdezési eljárások, az egyéni és csoportos kikérdezések, a vizsgálat „tárgyában" rokonszenvet vagy ellenszenvet ébresztő tényezők megfigyelése, a különféle tesztek és kísérletek, amelyek egészen egyes kísérleti alanyok hipnózisban történő kikérdezéséig terjednek. S mindez arra szolgál, hogy amennyire csak lehet, behatoljanak a pszichikum területére, a „tudatalattiba", a „kisagyba" – vagy bárhogyan nevezzék is ezt a területet. Az ily módon előbányászott „kincseket" már csak fel kell dolgozni, természetesen a megbízó kívánságainak megfelelően.

Azután, hogy teljessé váljék az ember félrevezethetősége, működésbe lép a tudat alatti szférába való fokozatos, módszeres behatolás gépezete, amelyet a pszichológusok hoztak létre. Az átlagos emberi agyakba való besúlykolásnak ezt a gépezetét a reklámoknál lehet a legnyilvánvalóbban tetten érni. A fogyasztó nem „X" elnevezésű mosószert vásárol, hanem „élete legvakítóbb fehérségét" szerzi be, nem „Y" cigarettát vesz, hanem „a nagyvilág illatát" viszi haza, s nem „Z" melltartóra tesz szert, hanem „erotikusan játékos szépségre". A jelmondat bevéődik az agyba, s titkos vágyakat hoz felszínre. Olyan megfoghatatlan, hogy mindenki számára megfelelő.

Ugyanezeket a módszereket alkalmazzák már jó ideje a politikában is.

A nyugatnémet választási küzdelmek erősen amerikanizálódtak. Ludwig von Friedeburg nyugatnémet szociológus ezt a következő érveléssel indokolta: „Mivel a pártoknak, ha uralmon akarnak maradni, időközönként szükségük van a választók szavazataira, s mivel a választók ugyanúgy viselkednek, mint a piaci árucikkek fogyasztói,

mi sem természetesebb, mint hogy a politikát is ugyanúgy kell eladni, mint az autót vagy a hűtőszekrényt."[25]

A „választási harc" eszköze nem a meggyőző érvelés, hanem a fotogén megjelenés, nem a pártprogram, hanem a kellemesen csengő hang és a vonzódás, amelyet a képviselőjelölt a sport, a kertészkedés, az állatok és más hasonlók iránt tanúsít.

„A választókkal folytatott érdemi eszmecseréket a tudatalattira való apellálás helyettesíti" – állapította meg a „Die Welt". – Mire való lenne még a meggyőzés, . . . minek kellene az értelemhez szólni, amikor megvannak a tömegszuggesztió eszközei, s ezáltal a tudatküszöb alatti régiókra is hatni lehet."[26]

SABLONOK ÉS AGYMOSÓK

A burzsoázia kommunistaellenes propagandájában is különféle szólamokkal és sablonokkal helyettesíti az érveket. A nyugatnémet polgár a nap minden szakában és minden elképzelhető formában beleütközik az olyan sztereotípiákba, mint például „Moszkva", „Keletről jövő fenyegetés", „Pankow", „vasfüggöny", „fal", „kommunista veszély". Mindezt úgy tálalják, hogy ellenszenvet ébresszenek benne. A cél az, hogy a nyugatnémet polgár – anélkül, hogy a „miért" felől érdeklődne – fenyegetve *érezze* magát a „kommunizmus" által, s ez az érzés automatikusan meghatározza a „kommunizmus" ellen teendő lépéseit. „Korunk háborúja a lélektani hadviselés" – írta a „Wehrkunde", a nyugatnémet hadsereg folyóirata.[27] S ez a háború az illető ország saját népe ellen folyik.

A dezorientálást még csak fokozza, hogy a pszichológia ma nem csupán az eladási stratégiának, a választók befolyásolásának vagy a kommunistaellenes propagandának nélkülözhetetlen kelléke, hanem fontos szerepet tölt be a tőkés üzemekben is. Minden nagy konszernnek megvannak a maga pszichológusai, sőt némelyik saját kutatóintézetet is állított fel. Így például a Siemens-konszern kebelében évek óta működik a Gyakorlati Pszichológia Tudományos Szakcsoportja.

Nem ritka eset, hogy a konszernigazgató közvetlen tanácsadói közé tapasztalt pszichológus is tartozik. A pszichológia, helyesebben

a pszichológiával való visszaélés rendkívül hasznosnak, sőt jövedelmezőnek bizonyul a vállalkozók számára, hiszen a pszichológus elsősorban a profit növelésének szolgálatában áll. Feladatai sokrétűek. Mindenekelőtt tanácsadói szerepe van a személyzeti munkában, az alkalmazottak kiválasztásánál és elbírálásánál, a hosszabb távra szóló személyzeti tervek kidolgozásánál, a munkatársak, illetve egész csoportok munkájának folyamatos értékelésénél. Ezek azonban inkább csak a hagyományos feladatok, amelyeket a személyzeti osztályok már régebben is elláttak.

Újabban az üzemi pszichológusok legfőbb feladatai közé tartozik az „üzemen belüli kapcsolatok", vagyis elsősorban a munkakedv és a munkamorál kedvező alakulásának előmozdítása, az üzemi légkör vizsgálata. Ők is kiveszik részüket az igazgatóság nézeteinek az üzemben való propagálásából – ezt ugyanis olyan ügyesen kell folytatni, hogy „a munkások ne kerülhessenek idegen érdekeket szolgáló agitátorok befolyása alá".[28]

A pszichológusok bejárják az egyes üzemrészeket, hogy kikérdezések és személyes beszélgetések útján megvizsgálják a munkások hangulatát, földerítsék a „nyugtalansági gócokat", és megtegyék a szükséges ellenlépéseket. Egyik legfontosabb feladatuk, hogy felkutassák az osztályöntudatos erőket, a „nonkonformistákat", a „potenciális izgatókat", a „vezéregyéniségeket". Meg kell vizsgálniuk, milyen eszközökkel lehet ezeket a „nem hivatalos csoportvezetőket" a vállalat oldalára állítani, vagy szükség esetén elszigetelni.

Az „Industriekurier" gazdasági szaklap egyik állandó rovata az „Ötletek vállalkozók számára" címet viseli. Az egyik ilyen „ötlet" ismertetése kapcsán Ernst Korff pszichológus, aki tizenöt éves tapasztalattal rendelkező „vállalati tanácsadónak" nevezi magát, a következőket írja az „üzemszervezet" feladatairól: „A szervezetnek figyelemmel kell kísérnie, hogy azok, akik a keretei közt akarnak dolgozni, megfelelnek-e egy meghatározott profilnak, s alkalmazkodni tudnak-e a szervezet feltételeihez, illetve, hogy ha eredetileg nem felelnek meg teljesen ennek a profilnak, kellően idomíthatók (átnevelhetők vagy fegyelmezhetők)-e."[29]

Az üzemi pszichológusok nagy gondot fordítanak a megfelelő „multiplikátorok" kiválogatására és kiképzésére. Olyan emberek

ezek, akik helyzetüknél fogva a legalkalmasabbak rá, hogy befolyásolják az egész üzemben, illetve egy-egy részlegnél vagy csoportnál az emberek véleményének alakulását. A Bad Harzburgban működő Gazdasági Vezetők Akadémiáján évek óta tanfolyamokat rendeznek igazgatók, osztályvezetők, főmérnökök és más hasonló beosztású vállalati vezetők számára. A résztvevők útmutatást kapnak a korszerű vezetési technika, a szociológia és a pszichológia legfontosabb kérdéseiben. A szemináriumokon még a beszédek megfogalmazását, a nyilvános szereplést, az „alárendeltekkel" való társalgást és a „konfliktusok" esetén tanúsítandó magatartást is gyakorolják.

Tanfolyamokat és szemináriumokat rendeznek a művezetők számára is, akiket az üzem legfontosabb „multiplikátorainak" tekintenek. A művezető áll a legszorosabb kapcsolatban a munkásokkal, nemegyszer maga is közülük került ki, s ezért döntően befolyásolhatja „az embereit". Megtanítják tehát arra, hogyan és miről beszélgessen a munkásokkal, miként ébressze fel és erősítse bennük az üzemhez való tartozás érzését, s hogyan ápolja a kapcsolatokat beosztottjaival az üzemen kívül is.

Mindent megtesznek tehát, hogy kialakítsák a munkásnak azt az eszményi típusát, amely megfelel a vállalkozó óhajainak. „A megkívánt erények: jó felfogóképesség, gyorsaság, pontosság, a feladatok megbízható teljesítése, szabályszerűség. A legjobb munkaerő az, amelyik leginkább enged a távirányításnak, vagy a legtökéletesebben azonosul vele."[30]

Ám a jelek szerint a pszichológusok minden eddigi erőfeszítése kevésnek bizonyult a kívánt célok eléréséhez. A „Die Welt" például elpanaszolja, hogy a pszichológusok vagy segítőik láttán egész üzemi kollektívák nyomban ellenzékivé válnak, a pszichológust „a vállalkozó ügynökének" tekintik, és gyakran „agymosónak", „léleklakatosnak", „teljesítményfejőnek" titulálják. A lap szerint ilyen nézetekkel „ezernyi változatban" lehet találkozni.[31]

A nép tehát nem akar önként belebújni a kényszerzubbonyba. Éppen ezért adnak ki a tőkések horribilis összegeket, hogy tökéletesítsék „a lélek irányítását".

Szinte páratlan a maga nemében, hogy a polgári tudomány valamelyik ága olyan fellendülést érjen meg, mint manapság az, amely magát a politika tudományának, politikai tudománynak vagy politológiának nevezi.

Ennek a tudománynak a feladata az, hogy gondoskodjék az állammonopolista rendszer ideológiai fölfegyverzéséről. A politológusok kutatják a hatalom gyakorlásának és a „befolyásolási tényezők" alkalmazásának leghatékonyabb módszereit. Ők dolgozzák ki azokat a politikai eszményeket, amelyeknek értelmiségiek és munkások számára egyaránt megfelelőnek kell lenniük, s amelyek ebben a követelményben csúcsosodnak ki: érjétek be rendszerünk jelenével! Végül, de nem utolsósorban, a politológusoknak kell elvégezniük a szocializmus és a kommunizmus tudományos látszatú befeketítését. A politikai tudomány művelőinek tollából csak úgy ömlenek az ilyen célzatú elemzések, szakvélemények, információk, javaslatok és prognózisok, amelyeknek szociológiai vizsgálatok és pszichológiai ismeretek felhasználásával tudományos látszatot kölcsönöznek.

A gazdasági és a politikai hatalomnak egyre kevesebb kézben való koncentrálódása és az ebből adódó ellentmondások éleződése következtében a nyugatnémet állam arra törekszik, hogy véget vessen a demokratikus erők befolyásának, hatályon kívül helyezze az alkotmányban még meglevő demokratikus maradványokat, s a hatalom gyakorlásának keményebb, feszesebb formáit alakítsa ki. Ezeknek „a demokrácia megreformálására" irányuló törekvéseknek a megnyilvánulási formái a szükségállapot-törvények, a büntetőjogi reformok, a stabilizációs törvények, a költségvetési és a választójogi reformok. S e törekvésekkel párhuzamosan lázas buzgalommal folyik a kutatás olyan érvek után, amelyek alkalmasak lehetnek rá, hogy mindezeket az intézkedéseket „a demokrácia érdekében állónak" tüntessék fel. Olyan érvek kellenek, amelyeknek legfőbb tartalma az osztályok kölcsönös harmóniája; amelyek azt próbálják elhitetni a nyugatnémet polgárokkal, hogy – amint Strauss mondta – valamennyien egy csónakban ülnek, s a csónak felborulhat, ha valaki nem teljesíti a kormányos utasításait.

A politológusoknak vezető szerep jut az ilyen érvek kidolgozásában. A „megformált társadalom" hírhedt elmélete jelentős részben a politikai tudomány művelőitől, többek között Eric Voegelintől és Rüdiger Altmanntól származik. Ebben az elméletben rendszerbe foglalva megtaláljuk mindazokat a gazdasági és ideológiai rendszabályokat és eszközöket, amelyek „a hatalom gyakorlásához", más szóval a nyugatnémet dolgozók maradék demokratikus szabadságjogai ellen intézett általános offenzívához szükségesek; s föllelhetők benne a kommunistaellenes harcnak azok az elvei is, amelyeknek segítségével a szocializmus ideológiai és politikai eróziójára törekednek. De a politológusok nemcsak az összefüggő elméletek kidolgozásában vesznek részt, hanem jó szolgálatot tesznek számtalan részletterv megalkotásánál is. Példa erre a bonni belügyminiszter által kezdeményezett választójogi reformtervezet, amelynek lényege abban áll, hogy egyszer s mindenkorra igyekszik kizárni mindenfajta választási meglepetés lehetőségét.

A politológiának különösen fontos ágazata az úgynevezett Keletkutatás, amelynek révén a tudományosság mázával próbálják bevonni a hivatalos állami doktrína rangjára emelt kommunistaellenességet. Ez mindenekelőtt azokból az összegekből tűnik ki, amelyeket a kormányhivatalok juttatnak a Kelet-kutatással foglalkozó intézményeknek. Csupán a bonni belügyminisztérium 14,6 millió nyugatnémet márkát fordít költségvetéséből erre a célra. A külügyminisztérium évi félmilliót juttat azoknak a tudományos társaságoknak és munkacsoportoknak, amelyek „keleti problémákkal" foglalkoznak. Az összénmetügyi minisztérium 1965-ben 42,6 millió nyugatnémet márkát könyvelt el 600 tételben „Hozzájárulás a kulturális és népi politikai célokat szolgáló kutatóintézetek és más hasonló intézmények költségeihez" címen. A Német Tudomány Alapítványi Szövetsége az utóbbi tíz évben egyedül a nyugat-berlini Kelet-európai Intézetet több mint egymillió nyugatnémet márkával támogatta.

1961 márciusában Gerhard Schröder akkori belügyminiszter Kölnben megalapította A Marxizmus–leninizmus Kutatásának Szövetségi Intézetét. S ez az úgynevezett szovjetológiai intézet nem a tudományos kutatás szövetségi minisztériumának, hanem a belügyminisztériumnak az irányítása alá tartozik.

A bonni külügyminisztérium 1958-ban megalakította a kelet–nyugati kérdések munkacsoportját, olyan ismert „Kelet-szakértők" részvételével, mint például Klaus Mehnert és Boris Meissner, a kölni szovjetológiai intézet elnöke. A munkacsoport lényegében olyan tanácsadó testület, amelynek legfőbb feladata, hogy „szakértői véleményeket dolgozzon ki, megalapozza és összefoglalja a kelet–nyugati politika bizonyos kérdéseivel kapcsolatos megbízható ismereteket".[32]

A szovjetológiai intézet „a Kelet és a Nyugat nézeteltérései szempontjából jelentősnek tekinthető tudományos ismeretek elemzésével" foglalkozik.[33] Legalábbis így fogalmazza meg rendeltetését az alapításáról kiadott közlemény. Elnöke, Boris Meissner például azzal büszkélkedhetett, hogy tevékenyen részt vett az egyedüli képviselet elvéről szóló hírhedt Hallstein-doktrína megfogalmazásában. Az intézet létrehozása általában azt a célt szolgálja, hogy – mint a bonni belügyminisztérium szóvivője, Hagelberg 1961. június 10-én a müncheni rádió hullámhosszán kifejtette – Bonn „kézbe vegye" a kommunizmussal folytatott vitát, tudományos színezetet adjon az antikommunista propagandának, s fokozza befolyását a polgári tudomány valamennyi ágában.

A Kelet-kutatással foglalkozó intézmények munkáját és vizsgálati eredményeit a Német Kelet-Európa-kutató Tudományos Társulat koordinálja és fejleszti tovább. Központjai Stuttgartban és Nyugat-Berlinben vannak, az anyagi eszközöket pedig a bonni külügyminisztériumtól kapja. Iskolapéldája ez a tudomány és az államgépezet szoros kapcsolatának, helyesebben szólva annak, hogy a tudományt a hivatalos politika követelményeihez igazítják. Ennek a társulatnak a feladata az, hogy tudományos ülésszakokat rendezzen a keleti politika időszerű kérdéseinek megvitatására, s a Kelet-kutatás eredményeit tanfolyamok és szemináriumok útján olyan „multiplikátorokhoz" is eljuttassa, amilyenek például az újságírók, a pedagógusok, a pártok és egyesületek funkcionáriusai. A társulat ezenkívül Klaus Mehnert politológus szerkesztésében négy Kelet-Európával foglalkozó folyóiratot is kiad. Egy nyugatnémet publicista a következőket írta ezekről a sajtótermékekről: „A hangsúlyozottan tekintélyes színezetű folyóiratok célja az, hogy tudományosan megalapozzák a német érdekcsoportoknak Európa keleti felére támasztott hatalmi igé-

nyét . . ." A Kelet-Európával foglalkozó folyóiratok szolgáltatják „az ideológiai muníciót a különféle szervezetek és a sajtóapparátus munkatársai számára".[34]

Az imperialistáknak a Kelet-kutatás iránt újabban tanúsított nagy érdeklődését Arthur E. Adams amerikai szovjetológus, a michigani állami egyetem tanára következőképpen indokolta meg: „A második világháború befejezése óta a nyugati világ számára a világkommunizmus dinamikus erősödése és fokozódó terjeszkedése jelenti a legnagyobb problémát."[35] A Nyugatnak akarva, nem akarva foglalkoznia kell „a kommunizmus igézetével" (így határozták meg a témát a keleti kérdések müncheni munkacsoportjának egyik évi ülésszakán). Az imperialisták számára odahaza és a nagyvilágban egyre nehezebbé válik, hogy a marxizmus–leninizmus eszméinek meggyőző erejével valami hasonló értékűt szögezzenek szembe. Ideje lenne megérteni, írta 1963-ban Joseph M. Bochenski Kelet-kutató, „hogy amíg csak periferikusan, fizikai eszközökkel, agitációval és más effélével küzdünk a kommunizmus ellen, s nem vagyunk képesek a szelleméhez férkőzni, addig nagy fölényben marad a szabad világgal szemben".[36] Ugyanebben a cikkében Bochenski felháborodottan bírálta a „dilettánsok és különcök" által folytatott addigi antikommunista propagandát, a korlátolt fekete-fehér ábrázolásmódot. Ennek megfelelő volt végkövetkeztetése is: építsük ki a kutatóintézetek hálózatát! S minthogy fejtegetései a szövetségi belügyminisztérium által finanszírozott „Das Parlament" című hetilapban jelentek meg, nyilvánvalóan hivatalos véleményt tükröztek.

A Kelet-kutatásra szánt milliók tehát egyre nagyobb ütemben és mennyiségben ömlenek, hogy a propaganda meggyengült fegyvertára hatásosabb fegyverekkel egészüljön ki, csökkenjen a szocializmus eszméinek befolyása, s Bonn visszaélhessen a növekvő érdeklődéssel, amely a szocialista országokról szóló tájékoztatás iránt megnyilvánul.

Ebből a szempontból kell vizsgálni azt a „rugalmasabb" keleti politikát is, amelyet az NSZK néhány éve folytat. Az „új keleti politika", amelynek kidolgozásából a politológusok is alaposan kivették a részüket, elsősorban arra szolgál, hogy a Német Demokratikus Köztársaságot elszigetelje a többi szocialista országtól, a szocialista országokat elválassza a Szovjetuniótól, s ezáltal, ha teljesen megaka-

dályozni nem is tudja, legalább gátolja további fejlődésüket. „A kommunista rezsimeket fokozatosan le kell építeni – fejti ki Strauss „Tervezet Európa számára" című könyvében. – Ezt a folyamatot támogatnunk és ösztönöznünk kell."

A politológia és általában a társadalomtudományok milliókat fölemésztő nyugat-németországi fejlesztésének döntő indítéka a félelem. A bonni uralkodó körök rettegnek a kialakulóban levő demokratikus mozgalomtól, amelyet csak erősítenek a rendszer növekvő ellentmondásai és a demokráciát fenyegető veszélyek. S amint Hans Magnus Enzensberger a demokrácia kényszerhelyzetét elemző frankfurti értekezleten megfogalmazta, „legjobban – éspedig teljes joggal – azoktól félnek, akik ebben az országban még ma is a döntő tényezőt jelentik . . . azoktól, akiket elsőnek kell kézbe venni, megfigyelni, uniformizálni, beosztani, besorolni és integrálni: a munkásoktól".[37]

Az olyan tudósok, akik tudományágukat a demokráciával foglalkozó tudománynak nevezik, de muníciót szállítanak a demokrácia elleni harchoz, s tudásukat egy antidemokratikus uralom biztosításának, tökéletesítésének, teljessé tételének szentelik, önmagukat diszkvalifikálják. Ezen mit sem változtat, hogy a politológia egyes művelői – így például a marburgi Wolfgang Abendroth, a nyugat-berlini Ossip K. Flechtheim, vagy a darmstadti Eugen Kogon – érdemlegesen bírálták a fennálló rendszert. Ezért a bírálatért Abendroth-ot és Flechtheimet ki is zárták a nyugatnémet szociáldemokrata pártból. S az ilyen politológusok – élükön Kogonnal, aki a nyugatnémet televízió „Panorama"-szerkesztőségének vezetője volt – hecckampányok áldozatai lettek.

A közvélemény formálása

A szociológusok, a közvélemény-kutatók, a pszichológusok és a politológusok kutatási eredményeinek a konszernirodákban és a minisztériumokban ülő megbízók számára elsősorban diagnosztikai értékük van.

Mindamellett az emberek magatartásáról, nézeteiről és vágyairól, érzéseiről és reményeiről, ösztöneiről és hajlamairól szerzett ismeretek bizonyos mértékig a manipulációs gépezet programozását is meghatározzák.

E diagnózisok alapján dolgozzák ki és hajtják végre gondosan kipróbált módszerekkel az ideológiai harc koncentrált programját. S ennek a programnak megfelelően működik a manipulációs gépezet, hogy a dolgozókat kiszolgáltassa az uralkodó körök eszméinek és gondolatainak, s a lehető legrövidebb formulákba foglalt eszményeket és jelszavakat tálaljon fel nekik, olyan formában, amely egyaránt megfelel a munkásoknak és a parasztoknak, a „nonkonformista" értelmiségieknek és a dühödt ultráknak, fiataloknak és öregeknek, férfiaknak és nőknek. A „célpontul kiszemelt egyéneket vagy csoportokat" az osztály nélküli kapitalista társadalomról szóló érvekkel traktálják, hogy bizalommal viseltessenek a vállalat és a vállalkozó, a kapitalizmus és a kapitalista irányában. Az alábbiakban a közvélemény formálásának néhány fontosabb módszeréről lesz szó.

Ha egy nyugatnémet konszernnél végzett vizsgálatok alapján a szociológusok és a pszichológusok arra a következtetésre jutnak, hogy a munkások „nem bíznak a jelenlegi gazdasági rendszerben",[1] az igazgatóság nyomban hívatja a konszern „public relations" menedzsereit. Ha a bonni külügyminisztériumban arról tanácskoznak, miként lehetne hatásosabban népszerűsíteni az Egyesült Államokban az atomfegyverkezésre vonatkozó nyugatnémet követelést, nyomban „public relations" szakembereket küldenek a helyszínre. Ha Kiesinger vagy Strauss eszményített, a nyilvánosság számára készült „arculata" kissé megrongálódik vagy bemocskolódik, a „public relations" munkának kell ismét ragyogó dicsfénnyel bevonnia, mert „egy »arculat« nélküli politikus ... olyasvalami, mint egy árnyék nélküli ember. Az ilyet nem veszik komolyan, s a választási játszmában sem lehet szerencséje."[2]

Miért ilyen vonzó ez az amerikai stílusú „public relations"? Mi rejlik e fogalom mögött?

A „public relations" fogalma az Egyesült Államokban a századforduló idején, a rendkívül kemény és véres osztályharcok korszakában alakult ki. Abban az időben a Sherman-törvény életbe lépésével a munkásosztály néhány könnyítést vívott ki, és bizonyos fokig határt szabott a monopóliumok korlátlan önkényuralmának. Akkoriban értették meg a monopóliumok urai, hogy tartósan nem tudnak kizárólag annak az elvnek az alapján kormányozni, hogy „ha nem boldogulsz a demokratákkal, elő a katonákkal". A tőkések körében egyre inkább gyökeret vert az a felismerés, hogy „az utca emberével" el kell hitetni: ami jó a General Motorsnak, az Amerikának és így neki is jó. Megkísérelték tehát, hogy a közvéleményben „bizalmat ébresszenek" a monopóliumok iránt. Az első ember, aki hivatásszerűen folytatott ilyen tevékenységet, Ivy Lee amerikai újságíró volt. Ő nyitotta meg 1905-ben az első „public relations" irodát, s legfőképpen a „John D. Rockefeller junior-ügy" révén tett szert hírnévre.

Az ifjabb Rockefeller röviddel azelőtt vérbe fojtotta a Colorado Fuel and Iron Company munkásainak sztrájkját. S Ivy Leere az a nem könnyű feladat várt, hogy a Rockefeller nevet egy ravaszul ki-

agyalt program segítségével a bizalom és a tisztelet dicsfényével övezze, főként a munkások körében. Lee mindent megtett, hogy Rockefellerből szentet csináljon, s habár ez még neki sem sikerült, az ide vágó szakirodalom ettől a megbízatástól számítja a „public relations" létrejöttét. A „public relations" atyjának és az általa alkalmazott módszereknek jellemzéséül nem árt megemlíteni, hogy Ivy Lee idővel Goebbels tanácsadójaként nem kevesebb, mint évi 33 000 dollár tiszteletdíjat vágott zsebre.

A „public relations" azóta óriási jelentőségre tett szert. Hogy a kapitalista országokban ma milyen nagyra becsülik ezt a tevékenységet, kiderül egy nyugatnémet szakember szavaiból: „A hatalom eddigi három klasszikus fegyveréhez, az észhez, az ágyúhoz és a pénzhez most nyilvánvalóan egy negyedik is járult: a közvélemény befolyásolása a »public relations« segítségével."[3]

Ma az Egyesült Államokban 80 egyetemen és főiskolán tartanak előadásokat és szakmai gyakorlatokat a „public relations" tárgyköréből, s három egyetemen külön „public relations" iskolát is alapítottak. Nincs olyan jelentősebb amerikai iparvállalat, társadalmi vagy állami intézmény, amelynek ne lenne külön „public relations" osztálya. Ezek lényegében olyan „vezérkarok", amelyeknek az a feladatuk, hogy „a vállalatnak vagy intézménynek a legfelsőbb operatív irányító szerv által meghatározott magatartását tolmácsolják és megértessék . . ."[4] Az ő dolguk, „hogy feloldják a feszültségeket, s társadalmi hitelt biztosítsanak a gazdasági rendnek".[5] Washingtonban ma „kétszer annyi »public relations« szakember van, mint újságíró".[6]

Az amerikai „public relations" egyik kiváló ismerője így jellemzi a washingtoni „public relations" szakértők tevékenységét: „. . . egyik lélektani trükköt a másik után alkalmazzák, hogy engem, téged, valamennyiünket bizonyos magatartásra késztessenek. Tendenciózus sajtótudósításokkal, jól időzített beszédekkel, a nyilvánosság számára rendezett pompás látványosságokkal operálnak, időnként célzatos híreket szivárogtatnak ki az újságírók számára, s folyóiratokban meg a televízióban olyan ömlengő kommentárokat hoznak nyilvánosságra, amelyek inkább ártanak, mint használnak ellenfeleiknek . . . Szinte sohasem tudhatjuk biztosan, hogy a Washingtonból érkező információk igazak-e vagy sem."[7]

A „public relations" a hivatalos szakmai meghatározás szerint „módszeres kutatásokon alapuló, tudatos és jogos törekvés a közvélemény meggyőzésére, valamint bizalmának felkeltésére és megőrzésére".[8] Ez a meghatározás azonban bölcsen elhallgatja, hogy kinek az érdekében törekednek a „public relations" szakemberek a meggyőzésre és a bizalom felkeltésére.

Graf von Zedtwitz von Arnim definíciója szerint a „public relations" „az irányítás olyan eszköze, amely a véleménynek a hagyományos vezetési gyakorlatban módszeresen nem alkalmazható befolyásolási módjait is az irányítás és az ellenőrzés körébe vonja".[9] Helmut Löckenhoff pedig arra az álláspontra helyezkedik, hogy „a »public relations« segítségével a gazdasági csoportok védelmezik önrendelkezési jogukat a társadalommal szemben".[10] A „public relations" segítségével sikeresen lehet „védekezni a sztrájkok ellen", s el lehet hárítani „a beleszólási jog kivívására irányuló szakszervezeti törekvéseket".[11] „Ez a tevékenység alkalmas rá, hogy az ellenállást egyetértéssé és támogatássá változtassa",[12] tehát lényegében „az *értelmetlen,* a vállalattól távol álló közvélemény megszüntetésére és az *értelmes,* a vállalathoz közel álló közvélemény kialakítására" irányul.[13] A „public relations" módszereinek figyelmen kívül hagyása kellemetlen következményekkel járhat, minthogy ezeket a következményeket „többek között politikai válságnak, sztrájkoknak, kisajátításoknak nevezik . . ."[14]

Ám e sajátos szakmának az a törekvése, hogy bizalmat keltsen a kapitalista üzem, az állammonopolista rendszer iránt, vagyis a munkásosztályt abban az illúzióban ringassa, hogy a fennálló rend az ő rendje, újra meg újra beleütközik a kapitalista társadalom objektív ellentmondásaiba. A „public relations" szakemberek lényegében három alapvető feladatra összpontosítják figyelmüket, hogy ezeket az ellentmondásokat eredményesen elködösíthessék és ellensúlyozhassák.

Az osztályharc leplezetlen megnyilvánulása – sztrájkok, politikai tüntetések stb. – esetén az a feladatuk, hogy ellensúlyozzák a felszínre került osztályellentéteket, elvegyék az élüket, s áthidalják az

ellentmondásokat, úgy állítván be őket, mintha átmeneti nézeteltérések volnának.

A „public relations" másik fő feladata abban áll, hogy ott, ahol az ellentmondások nem törnek felszínre ilyen nyíltan és leplezetlenül, a kizsákmányolók és a kizsákmányoltak „együvé tartozását" hirdesse. Különösen előtérbe kerül ilyenkor az „egy csónakban ülő" „társadalmi partnerek" hazug tézise. A cél természetesen az, hogy a „partnert" hozzáidomítsák a burzsoázia érdekeihez. Ez például így fest a gyakorlatban: „Ma már nem kapitalistákra és kizsákmányoltakra oszlunk, hanem futballrajongókra és olyan emberekre, akik a futballt társadalmunk rákfenéjének tartják."[15]

Emellett a „public relations" művelőinek – s ez harmadik feladatuk – *kontaktust* kell fenntartaniuk, azaz állandó kapcsolatban kell állniuk a munkásosztállyal, hogy célzatos információkkal, álhírek terjesztésével és más hasonló eszközökkel útját állják az „idegen befolyásoknak", és folyamatosan hatni tudjanak a munkásosztály tudatára. Ezért hangsúlyozzák: „A kontaktus ápolására feltétlenül szükség van. Semmiféle információs vákuum nem keletkezhet."[16]

A „public relations" munkában felhasznált módszerek a szociológia, a közvélemény-kutatás és az alkalmazott pszichológia eredményein és tapasztalatain alapulnak. „A közvélemény formálásának első szakasza a lelkiismeretes orvos eljárásához hasonló: az orvos pontos diagnózist készít a beteg állapotáról, a »public relations« szakember pedig a kiindulópontot elemzi – vagyis azt a képet, amelyet a közvélemény a megbízóról alkot. Ennek belső szerkezetét kell földerítenie minden elérhető információ összegyűjtése és alapos tanulmányozása útján."[17]

Miután létrejöttek valamely „public relations" akciónak ezek az előfeltételei, következik a „célcsoportoknak", az eljárás módjának, a publikációs vagy egyéb „hírverési" eszközök felhasználásának meghatározása. S az így készült terv alapján végrehajtják az akciót. A záróakkord az eredményesség megfelelő ellenőrzése, főként a már ismert kikérdezések formájában. S az eredmény esetleg újabb kampányt tesz szükségessé.

Lépten-nyomon bizonygatják, hogy aki „public relations" munkát akar végezni, annak becsületes embernek kell lennie. A becsületes-

ség azonban legjobb esetben is csak megbízóik irányában jellemzi a „public relations" szakembereket. Egy szakmának, amely bizalmat akar kelteni ott, ahol a legnagyobb fokú bizalmatlanságra volna szükség, nem tájékoztat, hanem manipulál, s érvek helyett mosószerek és politikusok leghatásosabb „piaci képével" operál, körülbelül annyi köze van a becsületességhez, mint egy monopolistának a demokráciához.

Nyilvánvaló, hogy ez veszélyes játék. Hogy mennyire az, kiderül például az alábbi kommentárból, amelyet a „Die Welt" tudósítója az 1966-os amerikai kongresszusi választásokhoz fűzött: „Hamarosan oda jutunk, hogy a választásokon csak azoknak a »telegén« – vagyis a televízió képernyőjén jól mutató – fiatalembereknek és bonviván típusoknak lesznek esélyeik, akik megfelelnek a közönség sablonos eszményképeinek. Kaliforniát, az Egyesült Államok egyik legnagyobb államát a következő négy évben egy volt színész fogja kormányozni. S a teenagerek által bálványozott Bobby Kennedy fürtjeinek gondosan ápolt rakoncátlansága, a szenátor fiatalos mosolya élesebb politikai fegyver, mint a »New Frontier« jelszava."[18]

A WAAGE

A nyugatnémet konszernek a második világháború után a náci időkben szerzett tapasztalataikból és az amerikai „public relations" legújabb gyakorlati eredményeiből kiindulva alakították ki a maguk közvélemény-formáló munkáját.

Kölnben a legjelentősebb konszernek és csúcsszervezetük égisze alatt – és természetesen a bonni kormány jóindulatú támogatásával – már 1952-ben megalakult „a társadalmi kiegyenlítődés előmozdítására szolgáló" Die Waage (A mérleg) elnevezésű szervezet. S ha az NSZK-ban manapság „public relations"-ről beszélnek, mindig a Waage-kampányokat hozzák fel példaképül arra, miként kell elindítani és végrehajtani az ilyen akciókat.

A kölni bíróság egyesületi jegyzékében ezzel a szervezettel kapcsolatosan a következő bejegyzés található: „A *Waage* feladatának tekinti, hogy ismertesse a jelenkor és a modern vállalatvezetés gazda-

sági és társadalmi problémáit, s egyszersmind olyan általános nevelőmunkát végezzen a »public relations« szellemében, amely a társadalmi kiegyenlítődésre irányul."[19]

A Waage-akciók alapvető célja végrehajtóik bevallása szerint mindig az, hogy „a népben tartós lelkesedést ébresszenek a szabad vállalkozáson alapuló rendszer, valamint a vállalkozók és a munkások együttműködése iránt".[20] 1961-ben a fő Waage-jelszó így hangzott: „A szociális piaci gazdálkodás szilárd alapokat teremtett – ezekre építkezünk tovább." És a bulvársajtón nevelkedett olvasók szellemi színvonalának megfelelően így folytatódott: „Valami újat próbáljunk? Túlságosan kockázatos lenne!"[21] A Waage egyik jelentésében ez olvasható: „Külön hirdetéseket tettünk közzé háziasszonyok számára, s a német háziasszony-egyesületek nevében divatlapokat adtunk ki és filmelőadásokat rendeztünk."[22] Emellett a szervezet számos különleges témával is foglalkozott – így például „a sztrájkok értelmetlenségével" s a nyugatnémet munkásoknak a munkaidőcsökkentésre és béremelésre vonatkozó „jogtalan követeléseivel".[23]

A Waage munkamódszere ösztönzést adott a konszernek és az államgépezet „public relations" tevékenységének is. Az utóbbi időben rendszeresen képeznek ki közvélemény-formáló szakembereket mind a gazdasági egységek, mind pedig a központi állami intézmények számára. Így például a Gazdasági Vezetők Akadémiája külön tanfolyamokat rendez „a közületi közvélemény-formáló munka" témakörében.[24] Ennek magyarázatát az ilyen panaszos megjegyzésekben találhatjuk meg: „A hatóságoknak, a hivatalos szerveknek, sőt még a közszolgáltatási vállalatok vezetőinek sem jut az égvilágon semmi az eszükbe, amikor éppenséggel a »köz« szempontjából kellemetlen döntéseket kell hozniuk."[25]

NAGYNÉMET LÉGKÖR KÜLFÖLDÖN

Az újjáéledt nyugatnémet imperializmus gyorsan ráébredt, hogy külföldön is tevékenykednie kell, híveket kell szereznie agresszív, kommunistaellenes politikájának. S ebben a munkában saját közvélemény-formáló központjain kívül egyéb segítséget is igénybe vesz.

A nyugatnémet kormány már 1953-ban megbízta a New York-i Roy Bernard Company „public relations" céget, hogy készítse elő Adenauer első amerikai látogatását. A cég azt a feladatot kapta, hogy teremtsen kedvező légkört Amerikában Adenauer és az NSZK számára; s e célból a nyugatnémet nagykövetség felügyelete mellett „ezernyi amerikai iskolának, könyvtárnak, újságnak és tízezernyi magánszemélynek küldött szét könyveket, brosúrákat, térképeket és tájékoztató leveleket, ... amelyek felvilágosítást adtak a mai Németországról, s alkalmasak voltak rá, hogy az amerikaiakban barátságos hangulatot ébresszenek az egykori ellenség irányában ..."[26] Az akció nem lehetett eredménytelen – legalábbis erre vall, hogy a kölni Külföldi Befektetések Védelmét Előmozdító Társaság 1956-ban megbízta Julius Klein nyugalmazott amerikai tábornokot, aki a „public relations" szakmára nyergelt át, hogy indítson kampányt a második világháborúban elkobzott német javaknak az NSZK részére történő visszaszolgáltatása érdekében. Klein ezért a munkáért 40 000 dollár évi honoráriumot kapott a nyugatnémet konszernektől a kölni társaság útján.

A volt tábornok személyében a nyugatnémet imperialisták megtalálták a megfelelő embert, elsősorban azért, mert Kleinnek „jó összeköttetései" voltak; több ízben töltött be „public relations" tanácsadói tisztet a mindenkori amerikai elnök mellett, s már 1940-ben a lélektani hadviselés egyik irányítója volt az amerikai hadügyminisztériumban.[27] 1957-ben 160 000 dollárért plusz költségtérítésért elvállalta, hogy Trujillo számára olyan „arculatot" kreál, amely a dominikai diktátort „a demokrácia őrének", „a nemzet megmentőjének", „a haza megváltójának", a kommunizmus elleni küzdelem jelképének tünteti fel a közvélemény előtt. Hogy vállalkozása sikerrel járt-e, nem tudni. Annyi bizonyos, hogy Trujillón nem sokat segített: a diktátor három év múlva letűnt a politikai színtérről.

Klein tábornok mint vérbeli antikommunista fenntartás nélkül támogatta John Foster Dulles háborús politikáját. „Ez a magatartása hamar kapcsolatba hozta Konrad Adenauerral" – írta róla a „Die Welt".[28] Érthető tehát, hogy Julius Klein nem csupán a nyugatnémet konszernek, hanem a nyugatnémet kormány „public relations" tanácsadója is lett. 1961-től „magasabb szintű feladatokat" végzett a

bonni kormány megbízásából. Ettől fogva egy Wiesbaden székhellyel működő „pártoló kör" útján 125–150 000 dollár évi honoráriumot húzott legfőképpen a bonni külügyminisztériumtól. Az amerikai igazságügy-minisztériumban, ahol propagandaügynökként jegyeztette be magát, Klein így körvonalazta ezeket a „magasabb szintű feladatokat": „Célom, hogy információk terjesztésével előmozdítsam a Német Szövetségi Köztársaság érdekeit a küzdelemben, amelyet a szabad nyugati világ Szovjet-Oroszország ellen vív. Szeretném elérni, hogy az amerikai nép jobban megismerje, megértse és helyeselje azt a körülményt, hogy az NSZK a világ demokratikus országainak politikai, gazdasági és katonai partnere."[29]

Arra, hogy miféle emberek mozdítják elő az Egyesült Államokban a nyugatnémet imperialisták érdekeit, éles fényt vetett Dodd amerikai szenátor megvesztegetési botránya. Dodd, akiről a Springer-féle „Die Welt" azt írta, hogy „évek óta egyike a szövetségi köztársaság legjobb barátainak az amerikai szenátusban", s „emellett illúzióktól mentes ismerője a nemzetközi kommunizmusnak",[30] 10 000 dollárt kapott Kleintől azért, hogy az amerikai szenátusban képviselje a nyugatnémet monopóliumok érdekeit.

Így fest tehát a „public relations" a gyakorlatban. Az osztályok harmóniájáról szóló fizetett sajtóközleményektől a hamis információkon és módszeres hazug hírverésen át egészen a politikusok megvesztegetéséig, a „public relations" szakértők minden eszközt felhasználnak, hogy megbízóik óhajainak eleget tehessenek.

Ezek után felvetődik a kérdés: hogyan működnek a nagy közvélemény-formáló monopóliumok?

IV

A közvélemény-formáló monopóliumok és a közvélemény-formálás

A tömegkommunikációs eszközök monopóliuma

HOGYAN FEST A VALÓSÁGBAN A POLGÁRI SAJTÓSZABADSÁG?

Erich Kuby, a nyugatnémet sajtóban uralkodó állapotok egyik legélesebb szemű bírálója fölvetette, hogy „fényt kellene deríteni arra a titokra, miből ered publicisztikánk nagyfokú »gleichschaltoltsága«, s ki szabja meg az igazságnak azt az adagolását, amely éppen elég ahhoz, hogy még a szabadság látszatát keltse, de már ne zavarja a bonni kormány depolitizálási politikáját . . ."[1]

A kívánság teljesen indokolt, de a „gleichschaltolás" mechanizmusát nem könnyű földeríteni. Ezt a mechanizmust csaknem tökéletesen álcázzák, s nagyon ritkán derül fény azokra a módszerekre, amelyekkel a sajtóorgánumok és az újságírók számára megszabják a többékevésbé pontosan meghatározott általános irányvonalat. Kuby a tömegkommunikációs eszközök nyugatnémet irányításának mechanizmusát egybeveti a nácizmus idejében létrehozott mechanizmussal, és megállapítja: „Most láthatjuk, hogyan csinálták annak idején a dolgot."[2] Bizonyos, hogy az NSZK-ban ma bőven találhatunk az akkori időkre emlékeztető jelenségeket, hiszen a nácik a közvélemény-formálás minden eszközét a fasiszta rendszernek és bűnös politikájának szolgálatába állították; de azért leegyszerűsítés volna a bonni államban folytatott közvélemény-formálást a fasiszta mintakép puszta másolatának tekinteni. Van a kettő között bizonyos hasonlóság, de nem csekély a különbség sem. „Korántsem világos – mondja ugyancsak Kuby –, miként csinálják ma a dolgot minden propagandami-

nisztérium nélkül, különös tekintettel arra, hogy a vélemény-nyilvánítás szabadságát biztosító alkotmány is érvényben van."[3]

A fasiszta rendszer legelső intézkedéseinek egyike az volt, hogy hatályon kívül helyezte a weimari alkotmányban rögzített polgári szabadságjogokat. Az NSZK-ban viszont mindmáig változatlanul érvényben van a bonni alkotmány 5. cikkelye, amelynek első, legfontosabb bekezdése így hangzik: „Minden állampolgárnak jogában áll véleményét szóban, írásban és képben szabadon nyilvánítani és terjeszteni, s bármely általánosan hozzáférhető forrásból akadálytalanul tájékozódni. Biztosítva van a sajtószabadság, valamint a rádió és filmek útján történő tájékoztatás szabadsága. Cenzúra nem létezik."[4]

Ez a cikkely kezdettől fogva változatlan – szóról szóra egyezik az eredeti megfogalmazással –, s a tényleges helyzet mégis éles ellentétben áll az alkotmányban lefektetett elvekkel. Paul Sethe, akiről korántsem mondható el, hogy a legkevésbé is rokonszenvezett volna a kommunistákkal, rezignáltan állapította meg a „Spiegel" hasábjain: „Az alkotmány valósága, amint ez oly gyakran előfordul, egészen más, mint az írott alkotmány. A sajtószabadság kétszáz gazdag ember számára biztosítja, hogy szabadon terjeszthesse véleményét."[5]

Sethe arról már nem beszélt, ki ez a kétszáz gazdag ember. S ugyancsak adós maradt annak földerítésével, milyen összefüggés van a publicisztika más szerzők által is emlegetett konformizmusa, az alkotmány ezzel ellentétben álló szövege és az alkotmány ugyancsak másfajta valósága között. Egy támpontot azonban mégis adott annak a sokrétű, nehezen áttekinthető folyamatnak a tisztázásához, amelynek során a közvélemény-formálás eszközeinek állammonopolista irányítása végbemegy: „Az alkotmány megadja a másképpen gondolkodónak ezt a jogot, a gazdasági valóság viszont semmivé teszi."[6]

A gazdasági valósághoz tartozik, hogy tőkés viszonyok között minden sajtóterméknek, de különösen az újságnak és a folyóiratnak *kettős jellege* van.

Ezek az orgánumok a társadalmi kommunikáció eszközei. Miközben visszatükrözik és befolyásolják a napi eseményeket, s kielégítik az olvasónak az eseményekről való gyors és lehetőleg átfogó tájékozódásra irányuló igényét, egyszersmind jelentős szerepet töltenek be az ember és az őt körülvevő világ összekapcsolásában. A közlések és a

vélemények terjesztése azonban sohasem történhet eleve meghatározott cél és szándék nélkül. A napilapok és a folyóiratok, amelyekre a mindenkori konkrét történelmi helyzet és a társadalmi erőviszonyok nyomják rá bélyegüket, sohasem tölthetik be feladatukat semleges módon, a körülményektől függetlenül. Ezek az orgánumok mindenkor politikai és ideológiai intézményként, az emberi gondolkodás és magatartás befolyásolásának eszközeként működnek.

Tőkés viszonyok között a sajtónak ez a tudatformáló funkciója párosul az üzleti nyereségre való törekvéssel. A sajtótermék értéke, amelynek előállítására társadalmi munkát fordítottak, csak a piacon realizálódik. Fontos tehát, hogy a sajtóterméknek elegendő vásárlója legyen, s így a befektetés és a bevétel összhangba kerüljön egymással. Akárcsak bármely más vállalat, a sajtóüzem is profitra törekvő, tehát a tőkés gazdaság törvényszerűségeinek alávetett vállalkozás. És a sajtó pontosan be is járta a többi gazdasági ágazatra jellemző fejlődési utat, mígnem a kapitalista nagyipar virágzó ága lett.

A kapitalista sajtó tehát politikai és ideológiai intézmény, s egyszersmind profitforrás. Ebből a kettős jellegéből adódik egyebek közt az is, hogy az alkotmányban biztosított vélemény-nyilvánítási szabadság mindaddig formális marad, ameddig csak jogról van szó, lehetőségek nélkül. A törvény elvben mindenkinek azonos jogokat biztosít, de a túlnyomó többség – hogy Lion Feuchtwanger hasonlatával éljünk – gyalog áll rajthoz, míg egy maroknyi kisebbség hatalmas Mercedes kocsikkal indul a versenyben. Prózai módon kifejezve: egy sajtóorgánum kiadásának s így a közvélemény-formálásban való részvételnek legfőbb előfeltétele a megfelelő nagyságú tőke birtoklása. „Szabad az, aki gazdag" – mondta Paul Sethe.[7]

A BEÉRKEZETTEK MONOPÓLIUMA

Az újságok és a folyóiratok előállítási technikájának fejlődése az utóbbi húsz évben elképesztően megnövelte a versenyképes sajtóorgánum kiadásához szükséges tőke összegét. A számítógépek felhasználása (szedésnél, nyomásnál, kiadásnál és terjesztésnél), a korszerű eljárások alkalmazása a sajtótermékek többszínnyomásánál

(mélynyomás, ofszetnyomás), a szóbeli és képes hírközlés új technikájának felhasználása és a többi technikai újítás mérhetetlen befektetéseket követel. A rádió és a televízió elterjedése kínálatuk állandó növelésére kényszeríti az újságokat és a tömegekhez szóló folyóiratokat. S a hasonló jellegű vagy ugyanarra a területre orientálódó időszakos sajtótermékekkel folytatott verseny ugyancsak óriási összegeket emészt fel, mert megköveteli a terjesztés állandó javítását és gyorsítását. A mindehhez szükséges tőkét gyakran még a közepes vagy nagy sajtóvállalatok sem tudják előteremteni; és bármely számottevő példányszámú új lap kiadása elé szinte áthághatatlan pénzügyi akadályok tornyosulnak.

Hans Dürrmeier, a Süddeutscher Verlag vezérigazgatója, aki jól ismeri a nyugatnémet sajtó belső helyzetét, így ítéli meg egy helyi jellegű nagyvárosi lap alapításának esélyeit: „Ha tízmillió nyugatnémet márkát bocsátanának rendelkezésemre, akkor sem volna bátorságom hozzá, hogy egy nagyvárosban új lapot indítsak. A várható eredmény távolról sem állna arányban a befektetéssel."[8] S végeredményben Dürrmeier erre a következtetésre jut: „Olyan időkben, amikor jelentős és bevezetett lapok gazdát cserélnek, mert az addigi kiadó már nem tudja fenntartani őket, nem egy közepes és kis példányszámú újság pedig rákényszerül, hogy valamelyik nagy laphoz csatlakozzon – vagyis amikor az idők parancsa a koncentráció –, a lapalapítás semmiféle sikerrel nem kecsegtet."[9]

Nyilvánvaló, hogy ilyen körülmények közt egy országos lap alapítása még költségesebb, illetve kilátástalanabb kísérletnek számít. Alfred Nau, a szociáldemokrata párt pénztárnoka megállapította: „Egy nagy napilap alapításához ma 25–35 millióra van szükség, mégpedig csupán az induláshoz, mert ez az összeg sohasem térül meg."[10] Ha ehhez hozzávesszük a további milliókat, amelyeket jó néhány éven keresztül még be kell fektetni, magyarázatot kapunk rá, miért nem jut túl sohasem a tervezgetés stádiumán a szakszervezeteknek az a próbálkozása, hogy országos napilapot adjanak ki. Még a nagy taglétszámú és anyagiakban nem szűkölködő szociáldemokrata párt sem tud mind a mai napig országos napilapot megjelentetni.

Ezek után elképzelhető, milyen nehéz helyzetben vannak a demokratikus erők, amelyek arra törekednek, hogy megfelelően részt vegye-

nek a közvélemény-formálásban. Számukra általában csak két lehetőség kínálkozik: vagy kisebbfajta időszaki sajtótermékeket adnak ki az ehhez szükséges csekélyebb tőkebefektetéssel, vagy megpróbálják befolyásukat érvényesíteni a meglevő sajtóorgánumoknál. Az előbbi esetben – feltéve, hogy a kísérlet egyáltalán sikerül – az illető hetilap vagy még hosszabb időközönként megjelenő orgánum rendszerint sem rentábilisnak, sem versenyképesnek nem bizonyul. Az ilyen lap általában barátainak és olvasóinak pénzügyi támogatására van utalva, nehezen tudja magát gazdaságilag a felszínen tartani, s gyakorlatilag a nyilvánosság kizárásával jelenik meg. Néhány ilyen „outsider" lap megjelenése még hasznos is a rendszer számára: ezáltal könnyebb fenntartani a valóságban már régen nem létező sajtószabadság látszatát. A demokratikus erőknek az a törekvése pedig, hogy meglevő sajtóorgánumokat használjanak fel nézeteik szócsövéül, csak kivételes esetben jár sikerrel.

A NAGY HIRDETŐK „ARANYLÁNCAI"

A kapitalista sajtó kettős jellege az árszabásnál is megnyilvánul. Minden más tőkés üzemben előállított áruval ellentétben az újságokat és a folyóiratokat csaknem kivétel nélkül áron alul adják el. Így például a nagy képes hetilapok átlagosan egy nyugatnémet márka körüli példányonkénti árából a kiadóhivatalok csak ötven százalékban részesednek; ezzel szemben az önköltség – a terjedelemtől és a kiállítástól függően – 1,20 és 2 nyugatnémet márka között van. A kiadónak tehát ezek szerint példányonként az ár másfélszeresét vagy kétszeresét kellene ráfizetnie, csak hogy a veszteséget kiegyenlítse. Ez természetesen szöges ellentétben állna a bevett tőkés szokásokkal, s egyetlen kiadó sem lenne kapható efféle anyagi öngyilkosságra.

Valójában a kiadó egy másik, jóval gazdagabb pénzforráshoz fordul. Ez azon alapszik, hogy a sajtóorgánumok nemcsak az olvasók számára képviselnek használati értéket, hanem más gazdasági ágak tőkései számára is. A használati érték itt a mindenkori sajtótermék publikációs erejében rejlik, más szóval abban, hogy a lap olvasói más árucikkek – elsősorban fogyasztási cikkek – potenciális vásárlóiként,

szolgáltatások igénybevevőiként vagy munkaerőként is tekintetbe jönnek. Az újságok és a folyóiratok így a kereskedelmi reklám sokat ígérő eszközévé váltak: megfelelő díjazás ellenében hirdetéseket közölnek. A tőkés kiadó számára csakis ez teszi lehetővé, hogy áruját elérhető áron tudja adni, s így a széles néprétegek számára hozzáférhetővé tudja tenni. És csakis a hirdetésekből származó bevételek teszik a sajtót jövedelmező befektetési területté.

A tőkés lapkiadók ma jobban függenek a hirdetési bevételektől, mint valaha. A második világháború előtt a terjesztés és a hirdetések még általában 50–50 százalékkal járultak hozzá a bevételhez; ma viszont a hirdetésekből származó bevételek már 60–80 százalékot tesznek ki. 1952 és 1966 között csupán a kimutatható bruttó hirdetési díjak, amelyeket az újságokban és a folyóiratokban megjelent hirdetésekért, továbbá a rádió- és televízió-reklámokért kifizettek, több mint megnyolcszorozódtak.

A hirdetési díjak legnagyobb része a nagy konszernektől, a nagybankoktól és egyes állami szervektől származik. Közelebbi vizsgálat alapján azonban kiderül, hogy a nagy hirdetők csoportja lényegében alig néhány erősen monopolizált iparágból és mammutvállalatból áll.

A nagy hirdetők olyan hatalmi pozícióra tesznek szert, amely mindenfajta gazdasági és politikai nyomásra is számos lehetőséget nyújt. Azoknak az újságoknak és folyóiratoknak a sorsa, amelyeket szabályos hirdetési bojkottal tettek tönkre, komoly figyelmeztetést jelent – különösen ha meggondoljuk, hogy kevés ilyen eset kerül nyilvánosságra. Így például a dortmundi „Westdeutsches Tageblatt" 1963. augusztus 1-én kénytelen volt beszüntetni megjelenését, mert „a márkás árukat gyártó cégek, amelyek nem értettek egyet a lap keleti politikájával", minden hirdetési megbízásukat visszavonták.[11]

A kapitalista sajtótermékeknek a nagy hirdetőktől való függősége annál is nyomasztóbb, mert a kiadók nemigen tudják növelni a terjesztésből eredő bevételek arányát. Egy újság vagy folyóirat árának legcsekélyebb emelkedése is többnyire azzal jár, hogy a lap elveszti előfizetőinek és vásárlóinak egy részét. S még ha sikerül is ily módon növelni a terjesztésből származó bevételeket, a többlet többnyire nem fizetődik ki. Minden példányszámcsökkenés a lap reklámértékét is csökkenti, s így az áremelést hamarosan kiegyenlíti a hirdetésből

származó bevételek visszaesése. A legtöbb kiadó ezért arra törekszik, hogy amennyire módjában áll, inkább a hirdetők számát növelje, vagy a hirdetések árát emelje. A kapitalista kiadók általában nehezebben szánják rá magukat termékük árának emelésére, mint más iparágak tőkés vállalkozói.

A tőkés sajtóvállalatok számára tehát létkérdés a hirdetési bevétel. A közvélemény-formálásnak ezeket az eszközeit csak a nagy hirdetőktől származó szubvenció teszi életképessé. Ez pedig igen erős „aranylánccal" kötözi őket az uralkodó társadalmi erőhöz. Nem is szólva arról, hogy az ilyenfajta függőséget még további gazdasági és pénzügyi kötöttségek tetézik. Nyersanyag és hitel szempontjából ugyanis a sajtó ki van szolgáltatva a papíripari monopóliumoknak (így a Flick-konszernhez tartozó Feldmühle AG-nak) és a monopolista nagybankoknak (elsősorban a Deutsche Banknak, a Dresdner Banknak és a Commerzbank-csoportnak). Sőt, az ilyen kötöttségek nemegyszer a nagyipar és a sajtó közvetlen összefonódásáig terjednek: a Bosch villamossági konszernnek például Stuttgart környékén egész laphálózat van a birtokában. A hirdetési üzlet tehát csupán egyik figyelemre méltó példája annak, miként integrálódnak a tömegkommunikációs eszközök a monopóliumok és az államhatalom egységes uralmi rendszerébe.

A KAPITALISTA VERSENY MECHANIZMUSA

A sajtó és a reklám viszonyában nem utolsósorban a gazdaság, a politika és az ideológia összefüggése is megnyilvánul. Az évek óta tartó reklámkonjunktúrából csaknem kivétel nélkül valamennyi kapitalista sajtótermék hasznot húz. Ám az egyes kiadók részesedése erősen eltér egymástól. A reklámból befolyó milliók oroszlánrészét a nagy példányszámú, terjesztési körükben monopolhelyzetet élvező vagy átlagon felüli vásárlóerejű, exkluzív olvasóközönség számára készülő lapok kiadói vágják zsebre. Ezek a tényezők egyszersmind a hirdetések oldalankénti díját is megszabják, s rendszerint eldöntik, hogy a nagy hirdetők melyik újságot vagy képeslapot részesítik előnyben. Ezért aztán a hasonló jellegű sajtótermékek kíméletlen

konkurrenciaharcot folytatnak egymással a nagyobb példányszámért s ezzel a befolyásos hirdetők kegyeiért.

A képeslapok és általában a tömegekhez szóló újságok semmiféle eszköztől nem riadnak vissza, hogy a hirdetési összegek minél nagyobb százalékát megkaparintsák. Hétről hétre egymást múlják felül reklámízű témákban és címoldalakban, s versenytársaikat minél harsányabb szövegekkel és képekkel igyekeznek túlszárnyalni. Ennek aztán elmaradhatatlan következménye a színvonalsüllyedés. A tömegeknek szánt sajtótermékekre félreismerhetetlenül rányomja bélyegét a siker hírhedt receptjeként ismert „három sz" (szenzáció, szadizmus, szexualitás), a bűn és a bűnöző dicsőítése, az idegek borzolása és a kommunistaellenesség. A kapitalista verseny profithajszoló mechanizmusa következtében a nyugatnémet állampolgárra képben és szóban olyan áradata zúdul a szennynek, a gonoszságnak és az erkölcstelenségnek, hogy hatása alól sokan nem képesek kivonni magukat.

A hirdetési bevételek megoszlása a kapitalista koncentráció és centralizáció folyamatát is elősegíti és meggyorsítja. A legtöbb és legjövedelmezőbb hirdetést azok a sajtótermékek kapják, amelyek legjobban megfelelnek a nagy hirdetők szükségleteinek. Ezek aztán, hála a hirdetéseknek, nagyobb nyereségre tesznek szert. Ennek arányában nő gazdasági erejük, és tökéletesedik technikai kiállításuk is. A legmodernebb technika felhasználása csökkenti a lap előállítási költségeit, s ez ismét növeli a bevételt. Ezzel a lap újabb előnyökre tesz szert lemaradó versenytársaival szemben, s így tovább növekszik a profit áradata is. Azok az újságok és folyóiratok pedig, amelyek kevésbé tesznek eleget a nagy gazdasági monopóliumok óhajainak, vagy éppenséggel figyelmen kívül hagyják ezeket az óhajokat, mindenképpen a rövidebbet húzzák. A hirdetési üzletben való alulmaradásuk folytán csökken a nyereségük; ezáltal elmaradnak gazdasági erőben és technikai kiállításban; s ha megkísérlik, hogy technikai elmaradottságukat hitelek segítségével hozzák be, ez sokszor azzal végződik, hogy a monopolista bankok kiszolgáltatják őket sikeresebb versenytársaiknak. A gyengébbet felfalják az erősebbek, az erősebbeket pedig a még erősebbek.

ÁLTALÁNOS KONCENTRÁCIÓ

A koncentráció és a centralizáció a kapitalista sajtó minden területén megmutatkozik – a szerkesztésben, a kiadásban és a reklámban egyaránt. Legkirívóbb következménye pedig az, hogy a nagy példányszámú időszaki kiadványok előállítása és terjesztése maroknyi nagy kiadói konszern kezébe kerül. Ezek a nagyvállalatok több száz milliós évi forgalmat bonyolítanak le, s nemegyszer felosztják egymás között a befolyási övezeteket.

A statisztikailag nyilvántartott mintegy 500 újság közül alig 150-nek van önálló szerkesztősége, amely saját felelősségére állítja össze a lap legnagyobb részét. De ha valaki rászánná magát, hogy naponta 150, javarészt helyi vagy regionális újságot böngésszen át, érdemleges különbségeket még itt is jobbadán csak a helyi rovatokban találhatna. A hazai és a nemzetközi eseményekről szóló információs anyag javarészt azonos forrásokból származik, s így úgyszólván minden lapban egyforma.

A SAJTÓCÉZÁR BIRODALMA

A kapitalista sajtó koncentrációjának legszélsőségesebb példája annak a sokat emlegetett személynek csaknem diktatorikus hatalma, aki a közvélemény-formálás temérdek befolyásos eszközével rendelkezik. „Németországban Hitler előtt és Hitler óta, Bismarck és a két császár kivételével egyetlen ember kezében sem összpontosult még ekkora hatalom."[12] Akit így jellemeztek, annak neve Axel Cäsar Springer. Sajtótrösztje pedig nagyságban, hatósugárban, politikai és ideológiai agresszivitásban még a legnagyobb nyugatnémet véleménygyárakat is többszörösen felülmúlja. Évente csaknem 3 milliárd újság- és folyóiratpéldány előállításával, több mint 1 milliárd nyugatnémet márka forgalommal és legalább 60 millió nyugatnémet márka személyes jövedelemmel Springer olyan sajtó- és vélemény-monopólium ura, amilyen a náci párt sajtókonszernjét leszámítva német földön még sohasem létezett.

Springer birodalmához az újságokon és a folyóiratokon kívül hoz-

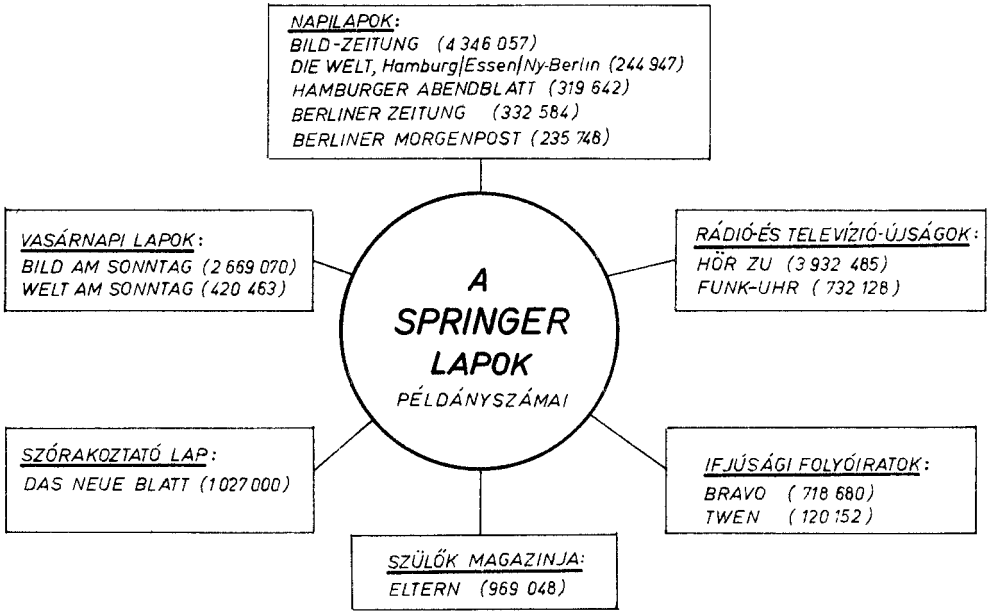
NAPILAPOK:
BILD-ZEITUNG (4 346 057)
DIE WELT, Hamburg/Essen/Ny-Berlin (244 947)
HAMBURGER ABENDBLATT (319 642)
BERLINER ZEITUNG (332 584)
BERLINER MORGENPOST (235 748)
VASÁRNAPI LAPOK:
BILD AM SONNTAG (2 669 070)
WELT AM SONNTAG (420 463)
A SPRINGER LAPOK PÉLDÁNYSZÁMAI
RÁDIÓ-ÉS TELEVÍZIÓ-ÚJSÁGOK:
HÖR ZU (3 932 485)
FUNK-UHR (732 128)
SZÓRAKOZTATÓ LAP:
DAS NEUE BLATT (1 027 000)
IFJÚSÁGI FOLYÓIRATOK:
BRAVO (718 680)
TWEN (120 152)
SZÜLŐK MAGAZINJA:
ELTERN (969 048)

A SPRINGER-TRÖSZT RÉSZESEDÉSE A PIACON
1967 II. NEGYED

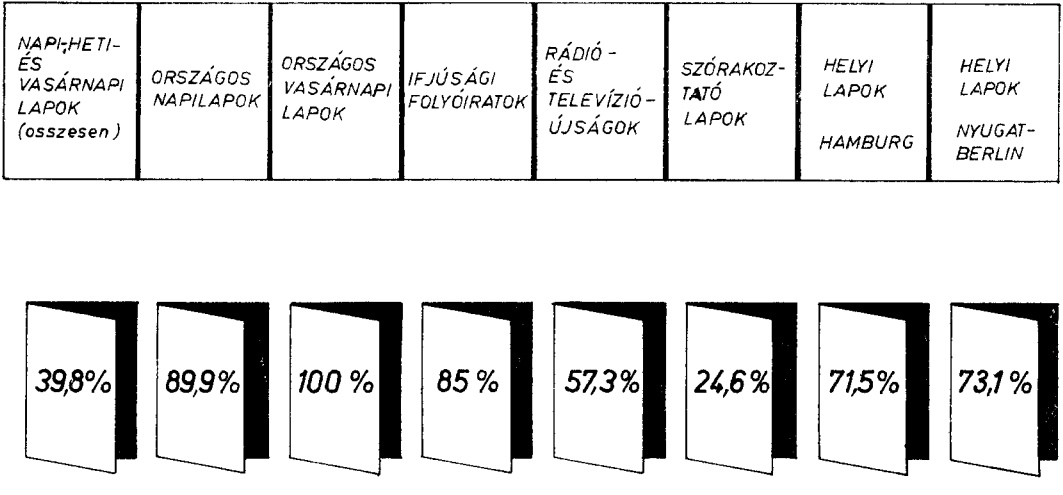

zátartozik még a Springer–Dienst nevű hír- és cikkügynökség, egy-egy hatalmas nyomda Hamburgban, Darmstadtban, Essenben, Nyugat-Berlinben, Bécsben és a togói Loméban, továbbá számos könyvkiadó, szabásminta-kiadó, utazási iroda és egyéb vállalat.

Ez a komplexum egyedülálló és egyszersmind rendkívül veszélyes hatalmat biztosít a Springer-monopóliumnak. A milliós példányszámú újságjaiban és folyóirataiban terjesztett kommunistaellenes, antidemokratikus információk, érvek és eszmék segítségével olyan befolyást gyakorolhat a nyugatnémet állampolgárok millióira, hogy a más oldalról jövő helyes tájékoztatás már nem is érvényesülhet. S hatalmas példányszámaival erősen befolyásolja a tőle független lapokat is a témaválasztásban: az országos napilapjaiban és folyóirataiban tárgyalt és napirenden tartott témák rendszerint a trösztön kívül álló helyi sajtótermékeket is alkalmazkodásra késztetik – már csak azért is, hogy versenyképesek legyenek.

Springer szolgáltatja a legjellemzőbb példát arra, miként fojtja el egy sajtómonopólium a nép véleményét, s rekeszt ki a sajtóból minden népi befolyást. Gösta von Uexküll, aki éveken át dolgozott a Springer-féle „Die Welt"-nél, s így kellő tapasztalatokat szerezhetett, így jellemezte a hamburgi trösztvezért: „Egyesül benne egy igazi sajtócézár két tipikus tulajdonsága: a jó üzleti szimat, valamint a politikai érzék ijesztő hiánya." De nyomban hozzátette: „Bármily naivak legyenek is azonban politikai elképzelései, lapjainak sokmilliós példányszáma révén behatolnak a közvéleménybe, s így politikai realitássá válnak. Ha a »Bild« azt mondja, »az oroszoknak csak erővel lehet imponálni«, akkor Dulles és Adenauer politikája, amely az oroszokról alkotott ugyanilyen sematikus elképzeléseken alapul, olybá vehető, mintha máris igazolná »a nép hangja«. Hogy ez a hang tulajdonképpen Axel Springeré, ez csaknem négymilliós példányszámnál már fel sem tűnik. Ha a »Welt«, amely ugyancsak Springer úr véleményét visszhangozza, dicsőíti a Hallstein-doktrínát, és elveti a Rapacki tervet, akkor ez »független német körök« véleményének számít. Már nem is tűnik fel, hogy csupán egy olyan ember véleménye, aki alkalmazottainak előírja, mit írhatnak és mit nem ... Ha ezeket a téziseket elég sokszor futtatják keresztül a rotációs gépen, »a nép akaratává« válnak."[13]

Gazdasági és publicisztikai potenciál, valamint ideológiai hatósugár tekintetében a rádió- és televízió-állomások trösztje a Springer-monopóliumhoz hasonlítható. Ez a tröszt is szinte korlátlan gazdasági hatalmat képvisel. Bevételei, amelyek nagyobbrészt előfizetési díjakból, kisebbrészt pedig a reklámműsorok díjaiból erednek, évente több mint 1,8 milliárd nyugatnémet márkára rúgnak. A „tröszt" megjelölés arra utal, hogy formai szempontból itt egy tucat önálló adóállomásról van szó. Ez azonban csak formalitás.

A gyakorlatban a 12 adóállomás azonos elvek alapján működik. Ennek megfelelően az előfizetési díjakból származó összbevételt is meghatározott arányban elosztják az egyes adók között. Az első hálózat televízió-adói anyagi erejükhöz és publicisztikai, művészi teljesítőképességükhöz mérten, szigorúan megszabott kvóta szerint vesznek részt a közös műsoradásban. A 12 állomás a rádió- és televízióadások sugárzásának monopóliuma alapján egyezett meg műsorainak egybehangolásában, ennek alapján működnek együtt, vásárolnak közösen filmeket, tartanak fenn közös stúdiókat és műhelyeket, és tartoznak – azonos tulajdonjogi viszonyok mellett – ugyanannak az irányító és ellenőrző mechanizmusnak a hatáskörébe.

A rádió és a televízió – ellentétben a sajtóval – nem magánkapitalista vállalkozás. Az alkotmány értelmében az adóállomások a szövetségi államok művelődésügyi főhatóságainak felügyelete alá tartoznak. Közjogi intézménynek számítanak, s tulajdonjogi szempontból félig állami jellegűeknek tekinthetők.

A rádió és a televízió félig állami jellege a háború utáni években alakult ki. Akkoriban még élénken éltek az emberek emlékezetében a Goebbels irányítása alatt álló fasiszta birodalmi rádióval kapcsolatos keserű tapasztalatok, s ezért sok szó esett az adóállomások „függetlenségéről", „pártok fölött állásáról", „semlegességéről" és „működési szabadságáról". A cél a nyilatkozatok szerint az volt, hogy „olyan műsort biztosítsanak, amely független minden külső érdektől".[14] Ezért aztán olyan ellenőrző szerveket állítottak fel, amelyek – hivatalosan így fogalmazták – „maguknak az intézményeknek a szervei, és nem az államban, hanem az állampolgárok társadalmi

rendjében gyökereznek".[15] Más szóval az volt a meghirdetett cél, hogy sem állami rádió, sem állami ellenőrzés ne legyen: a rádió legyen mentes minden állami szabályozástól.

Az eredmény pontosan az ellenkezője lett. Ahogy a rádió fejlődött, s ahogy idővel a televízió elterjedt és bevonult a nyugatnémet otthonokba, úgy nőtt a függőségük is: „Nem éppen máról holnapra, de az évek során sok adóállomásnál azokból az ellenőrző szervekből, amelyeknek feladata a rádió és a televízió függetlenségének megóvása lett volna, olyan intézmények lettek, amelyektől erősen függnek a rádió és a televízió munkatársai."[16]

AZ ÉTER ÉS A KÉPERNYŐ ELLENŐREI

Valamennyi nyugatnémet rádió- és televízió-adónak, a rendelkezéseknek megfelelően, három ellenőrző fóruma van. A legfelsőbb fórum az úgynevezett rádiótanács, amelynek tagjait a legtöbb adónál az illető szövetségi állam parlamentje nevezi ki. Ez a tanács határozza meg a két másik fórum, a végrehajtó tanács és a műsorbizottság összetételét. Ezek a testületek, noha a törvény értelmében csak tanácsadó szerepük van, valójában döntő befolyást gyakorolnak mind a műsor összeállítására, mind pedig a személyzeti politikára. S bár az adóállomásoknál nem egyformák az erőviszonyok, általánosságban az eredmény az, hogy a rádió és a televízió – Gert von Paczensky újságíró szavaival élve – „messzemenően a szövetségi kormány befolyása alatt áll ... olyannyira, hogy már-már teljes fennhatóságról beszélhetünk".[17]

Ezt a véleményét Paczensky arra alapozza, hogy egyetlen intendáns sem függetlenítheti magát a felügyelő és ellenőrző fórumok álláspontjától. „Ennélfogva az intendánsnak tekintettel kell lennie e fórumok tagjainak többségére; s a szövetségi köztársaságban, ha nem is minden adónál, de az állomások összességét tekintve ez a többség kétségkívül a CDU–CSU-t jelenti. Így hát voltaképpen már nincs is szükség a kormány közvetlen beavatkozására (bár időnként erre is kísérlet történik). Azoknál az adóállomásoknál, ahol a vezetés nincs a CDU–CSU kezében, illetve hozzá közel álló vagy legalábbis általa

irányítható emberek kezében, ott a CDU–CSU-nak az ellenőrző testületekben helyet foglaló tagjai vagy barátai gondoskodnak róla, hogy a kormány érdekeit figyelembe vegyék."[18] S Paczenskynak azt a végső következtetését, hogy a CDU–CSU túlsúlya az Adenauer-korszakban létrejött két televízió-hálózatnál igen szilárd,[19] nyomatékosan igazolja az ellenőrző fórumok összetétele: 1964 végén az ilyenfajta testületekben az akkori és az előző szövetségi kormány 18 minisztere és államtitkára, 32 tőkés vállalkozó, 3 bankár és a revansista szervezetek 8 funkcionáriusa foglalt helyet.

„SZABAD" ÚJSÁGÍRÓK

„Egy újságíró nem adhat ki saját lapot, és nem működtethet önálló rádióadót. Annak a dalát kell énekelnie, akinek a kenyerét eszi. Helyzete nem nagyon különbözik a gyári munkás helyzetétől. Olyan árut kell előállítania, amely a tulajdonos véleménye szerint leginkább eladható."[20]

Gösta von Uexküll e szavakkal a tömegkommunikációs eszközök segítségével folytatott manipuláció egyik döntő előfeltételére utal. Ezek az eszközök a tulajdonviszonyok révén szervesen beilleszkednek az állammonopolista rendszerbe. A gazdasági függőségek és kötöttségek sűrű szövevénye biztosítja a zökkenőmentes, hangtalan irányítást és végrehajtást, amelybe a közvélemény nem láthat és nem szólhat bele. De ez még nem elég, mert a sajtónak, a rádiónak és a televíziónak munkatársakra is szüksége van.

Az itt dolgozók többsége feltehetően gondolkodó lény, akinek megalapozott, önálló véleménye és meggyőződése van. De az, amit személyesen helyesnek és kívánatosnak tartanak, nemegyszer éles ellentétben áll azzal, amit tőlük kívánnak és megkövetelnek. Sokak számára, akik ezt a hivatást választották, e körülmény temérdek konfliktus forrása. A tömegkommunikációs eszközök urai éppen ezért elengedhetetlen követelménynek tekintik, hogy az ilyesfajta konfliktusok számát a lehető legkevesebbre korlátozzák, s ha csak lehet, egyet se engedjenek nyíltan kirobbanni.

Az első és sokszor önmagában is elegendő gát az újságíró társa-

dalmi helyzete, amelynek lényegét Uexküll fentebb jellemezte. Az újságíró többnyire alkalmazott, vagyis függő helyzetben levő ember. Elvben teljesen mindegy, hogy egy magánkapitalista kiadóvállalat alkalmazottja-e, vagy egy állami tulajdonban levő, de az adott társadalmi viszonyokba beágyazódott rádió- és televízió-állomásé. A tudósítók, a szerkesztők és a kommentátorok, néhány kivételtől eltekintve – ilyenek például a szakszervezeti sajtó munkatársai –, sem valamely társadalmi szervezetnek, sem magának a társadalomnak nem tartoznak felelősséggel.

Az újságírót egy kiadóvállalat tulajdonosa, annak meghatalmazottja vagy egy hasonló jellegű szerv alkalmazza. Ez annak jegyében történik, hogy az adott publicisztikai orgánum irányzatának megfelelő, alkalmas munkatársat keresnek. S a mindennapi munka során az újságírótól – akár tudósítói, akár szerkesztői minőségben alkalmazták – azt kívánják, hogy mindig a munkaadó számára megfelelő álláspontot foglaljon el. Ha pedig hű akar maradni esetleges ellenkező meggyőződéséhez, más munka után kell néznie. Anton Betz, aki hosszú évekig volt a lapkiadók szövetségének elnöke, így fogalmazta meg ezt az egyértelmű „ki az úr a házban" álláspontot: „A kiadóvállalat legfelsőbb fóruma a tulajdonos ... Ha a főszerkesztő más meggyőződésre jut, mint amit a vállalat tulajdonosa alapjában véve magáénak vall, akkor eljött a válás pillanata. A főszerkesztő nem kívánhatja, hogy az újság az ő kedvéért megváltoztassa irányvonalát."[21] Ez mindenesetre elég világos beszéd.

Még teljesebbé teszi ezt a társadalmi függőséget az újságírói bérrendszer. A tömegkommunikációs eszközök szaporodása és növekedése egyre inkább fokozza az újságírók iránti keresletet. Ennek következtében az újságírókat sokkal jobban fizetik, mint azelőtt – többségük viszonylag jól keres. S a fizetéseket és a szociális juttatásokat ebben a szakmában rendkívül progresszívan állapították meg. Egy viszonylag széles alsóbb réteg fölött egy jobban fizetett középső csoport helyezkedik el, s ettől ismét elkülönül a legtöbbet kereső újságírók vékony rétege.

Ez a hierarchikus tagozódás korántsem kizárólag vagy elsősorban az egyéni képességeken alapszik. Mindenekelőtt az illető tömegkommunikációs intézmény anyagi helyzetétől függ, hogy az újságíró

mennyi fizetést kaphat. Ily módon biztosítva van, hogy „minőségének" mércéje elsősorban az üzleti siker legyen. Sok újságíró ezért munkáját nem hivatásnak, hanem egyszerűen fizetett foglalkozásnak tekinti, mit sem törődve az újságíró-szervezetek által is hangoztatott társadalmi felelősséggel. Ahhoz szegődik, aki legjobban megfizeti. Ha pedig egyszer már jól fizetett pozíciót sikerült elérnie, ezt nem egykönnyen kockáztatja. Nem csoda hát, hogy a manipulációs módszerek éppen a legtöbbet fizető szerkesztőségeknél – vagyis a nagy példányszámú lapoknál – a legfejlettebbek.

Emellett a növekvő társadalmi munkamegosztás az újságírói szakma egyre fokozódó differenciálódásában is megnyilvánul. Az a körülmény, hogy az újságíró egy meghatározott publikációs eszközre specializálódik, ezen belül pedig meghatározott reszortot tölt be, s gyakran egy meghatározott műfaj specialistájává válik, legfeljebb annyit tesz lehetővé, hogy a maga munkájáért vállalja a felelősséget. Túlzott követelés volna azt kívánni tőle, hogy tekintse át az egész munkát, általános összefüggéseiben is lássa a maga munkájának eredményét. Hiszen a szerkesztőségekben rendkívüli tökélyre fejlesztett futószalag-munka során az egyes ember névtelenségbe süllyed, és csak szigorúan körülhatárolt részműveletek elvégzésére szorítkozhat.

Míg a korai polgári sajtóban a „személyes publicisztika", a maga politikai meggyőződését hirdető, harcos újságíró volt az eszménykép, addig a mai polgári újságírót jóformán kirekesztik a politikai döntések előkészítéséből. Szerepe főként abban áll, hogy tolmácsolja az eszméket és a döntéseket, amelyek közreműködése nélkül születtek.

Az újságírók zömének mindössze az a dolga, hogy begyűjtse, kiválogassa, megszűrje és feldolgozza a zsurnalisztikai nyersanyagot, az előre gyártott információkat és véleményeket. A hírügynökségek működése, a különféle konszernek, egyesületek és intézmények „public relations" tevékenysége azt eredményezi, hogy a készen vagy félkész állapotban kapott anyagon jóformán csak a végső simításokat kell elvégezni. Az újságíró tehát egyre kevésbé végez alkotó munkát; inkább csak technikai feldolgozó és elosztó. S ezáltal nélkülözhetetlen, de munkájának eredményét sokszor már áttekinteni sem tudó segítője lesz a manipulációnak.

Martin Walser, a neves író, találóan állapította meg: „Politikai életünkben a súgók uralkodnak: azok az informátorok, akik, akárcsak a színházi súgók, rejtett odukból, a közönséges halandók számára láthatatlanul adják tovább a számukra hasznos nézeteket, a célzatos közléseket, s így minden felelősség nélkül, közvetlenül meg nem támadhatóan befolyásolják a közvéleményt, a társadalmi állapotokat és a gazdasági fejlődést."[22]

Már utaltunk rá, hogy a tömegkommunikációs eszközök egyre inkább puszta közvetítővé és elosztóvá degradálódnak. A tájékoztatás magvát és az érveket a háttérben működő, csaknem mindig névtelenségbe burkolódzó maroknyi szerv alakítja ki; s a tömegkommunikációs eszközök csupán az így készült információk és nézetek terjesztői, „multiplikátorai". Az ideológia tulajdonképpeni kidolgozása tehát egyre inkább áttevődik a nyilvános ellenőrzés alól kivont, titkosan irányított szervekhez.

Különösen említésre méltó az ilyen szervek közül a Deutsche Presse-Agentur (DPA) és a többi hírügynökség. A nemzetközi és a belföldi események sokasága folytán még a legnagyobb újság sem képes saját erejéből megbirkózni a naponta felhalmozódó híranyaggal. A hírügynökségek, ezek az egymással kölcsönös cserekapcsolatban álló gyűjtőállomások e tekintetben senkitől sem veszélyeztetett kiváltságos helyzetben vannak. S közülük is egyedülálló kulcspozíciót tölt be a nyugatnémet hírszolgáltatásban a DPA a maga több mint ezer belföldi és 53 országban működő hetven külföldi tudósítójával. A nyugatnémet újságok jó kilenctized része ebből a forrásból meríti nem helyi jellegű híranyagát. A kormányhoz, az országos vállalkozói szövetségekhez és a rendszer más intézményeihez fűződő szoros kapcsolatai révén ez az ügynökség ma a tömegkommunikációs eszközök és a közvélemény hírekkel való ellátásának központi szerve.

A hírügynökségek mellett fontos tényező a nagyvállalatok, az államgépezet és az országos vállalkozói szövetségek közvélemény-formáló munkája is.

Maga az állam elsősorban a szövetségi kormány bonni sajtó- és tájékoztatási hivatala útján végzi a közvélemény manipulálását. Ez

a hivatal egyike a legfontosabb szerveknek azok közül, amelyek a tömegkommunikációs eszközöknek átadják a hivatalos politikai irányvonalat. Több mint 650 tisztviselővel és alkalmazottal dolgozik; és évi ellátmánya sok millió nyugatnémet márkára rúg. Módszereinek skálája a különleges sajtó- és információs kiadványoktól a sajtókonferenciákon és egyes kiválasztott újságírókkal folytatott külön megbeszéléseken keresztül egészen a hirdetési kampányokig és a sajtóorgánumok, valamint az újságírók közvetlen szubvencionálásáig és korrumpálásáig terjed. Fontos szerep jut ebben a szövetségi sajtóhivatal titkos alapjának, a 8 millió nyugatnémet márkára rúgó úgynevezett csúszómászó-alapnak.

A monopóliumok és az állami intézmények aktív közvéleményformáló munkáját, amely tendenciózus tájékoztatások és szempontok kiadásából áll, a sajtó, a rádió és a televízió szigorúan megszervezett és jelentős költségekkel járó felügyelete és ellenőrzése egészíti ki.

Csupán a szövetségi kormány sajtó- és tájékoztatási hivatalának III. ügyosztálya 150 napilapról, 37 hetilapról, 305 folyóiratról és 125 sajtószolgálati kiadványról készít folyamatos ismertetést és értékelést. A vállalkozói szövetségek, az egyházak és a nagy konszernek külön „megfigyelő állomásai" ugyanilyen módszerességgel tallóznak a laprengetegben. S mindennek eredményeként részint belső használatra szóló, részint nyilvános mérlegelések és értékelések formájában sajátos cenzúra jön létre. A végső következmények pedig a hirdetési megbízásoknál, a nyilvános terjesztésnél vagy az információs források hozzáférhetővé tételénél jelentkeznek. Amikor például a „Konkret" című hamburgi folyóirat kiadója 1964 nyarán úgy döntött, hogy megváltozott profillal az újságosbódékban is forgalomba hozza a lapot, a munkáltatói szövetségek sajtószolgálata azzal igyekezett lejáratni a „Konkret"-ot, hogy kijelentette róla: „tudatosan vagy öntudatlanul kommunista célokat hirdet". A denunciálást azután hirdetési bojkott, bűnvádi feljelentés, bírósági eljárás és terjesztési nehézségek követték. A lapot csak olvasóinak és barátainak adakozása mentette meg a fenyegető csődtől.

Ha a háttérből jövő irányítás, a csábítás és a szelíd nyomás nem használ, következik a „gleichschaltolás" utolsó, leplezetlen formája: a nyílt erőszak. Az igazságügyi és a rendőri szervek megtorló akciói

már a nyugatnémet állam megalapítását követő években úgy megtizedelték az ellenzéki publicisztikát, hogy manapság csak néhány kisebb lap mer határozottan kiállni a leszerelés, a nemzetközi feszültség csökkentése és a két német állam viszonyának normalizálása mellett.

Az ellenzéki újságírás felszámolása 1956 augusztusában, a kommunista sajtó betiltásával érte el tetőfokát. S ezt a csapást további betiltási hullámok követték, amelyek egyéb demokratikus sajtóorgánumokat sújtottak. Nem telt bele sok idő, s még kimondottan kapitalista sajtóvállalatok és polgári újságírók is a rendőri és bírói terror áldozatául estek. A „Dér Spiegel" című hamburgi képeslap ellen 1962 októberében indított látványos akció volt ennek legszembetűnőbb, bár korántsem egyetlen példája. A „Der Spiegel" esetében több mint három évig tartott, amíg a koncepciós vizsgálatok elültek, s elejtették a sajtó útján elkövetett hazaárulás vádját.

Úgy látszik azonban, hogy a bonni állam urai még ezeket a büntetőjogi eszközöket sem tartják elegendőnek. A hosszú évek munkájával előkészített szükségállapot-törvények egyike, amely „külső veszély esetére" „sajtóbizottságok" felállítását írja elő, kifejezetten arra irányul, hogy hatályon kívül helyezze az alkotmány 5. cikkelyét. A törvény értelmében „előzetes bírósági döntés nélkül szigorú intézkedések foganatosíthatók, így egyebek közt elrendelhető valamely kiadvány egyes számainak elkobzása vagy megjelenésének időleges betiltása".[23] Ez a törvény ajtót-kaput nyit mindenfajta önkénynek.

A tömegkultúra a manipuláció szolgálatában

A TÖMEGEKNEK SZÓLÓ IRODALOM AZ ÁLLAMMONOPOLISTA KAPITALIZMUSBAN

Az imperialista tömegkultúrának különösen hatékony ága az irodalom, pontosabban az az imperialista tömegirodalom, amelyet általában „ponyvairodalomnak", „szórakoztató irodalomnak", „irodalmi giccsnek" vagy éppenséggel „szennyirodalomnak" nevezünk. Az imperialista tömegirodalom rendkívül széles körben hat, és sokféle alakban – könyvek és zsebkönyvek, újságokban és folyóiratokban megjelenő folytatásos regények, képeslapokban közölt elbeszélések, füzetes regények vagy magán-kölcsönkönyvtárak részére készült különleges kiadványok formájában – elözönli a nyugatnémet piacot. Ez az irodalom adja az anyagot számos film és televízió-játék készítéséhez is, és ezáltal rányomja bélyegét az egész kapitalista szórakoztató iparra.

Az imperialista tömegirodalom nagy hatékonysága szorosan összefügg a közoktatási rendszerrel. Azok a társadalmi rétegek, amelyekben különösen erős az ilyen irodalom befolyása, az uralkodó osztály műveltségi monopóliuma következtében jórészt ki vannak rekesztve a művészetek élvezetéből, vagy legalábbis nincsenek erre szellemileg előkészítve. A régifajta népiskolában szerzett tudásuk éles ellentétben áll azokkal a követelményekkel, amelyeket a tudomány korszaka a művelt emberrel szemben támaszt. Az ilyen oktatási rendszerben szerezhető politikai képzettség csak elenyésző töredékét teszi ki a XX. század felvilágosult polgárától megkövetelhető általános alapismereteknek; s emellett a lakosság jelentős részének egész szellemi

és kulturális színvonalát olyan alacsonyan tartják, hogy ez eleve kizárja a komoly, problémákkal teli irodalommal és művészettel való foglalkozást.

Ehhez járul még, hogy azokban a dolgozó emberekben, akikben még nem fejlődött ki a forradalmi osztályöntudat, különösen erős az a szükséglet és vágy, hogy – ha csak órákra is – elmeneküljenek a zord valóságból egy szép álomvilágba. S a tömegek kulturális elnyomorodása, valamint az imperialista szórakoztató ipar évtizedek óta tartó uralma az esztétikai élmények és örömök iránti természetes igényt a banális, primitív és kalandos „alkotások" irányába tereli, mivel az ilyen „alkotások" által kialakított érzésvilágban némiképp kielégülhet az élmények utáni vágy és sóvárgás. Annak az élvezetnek, amelyet a lakosság jelentős része a giccsben és a felszínes, problémátlan szórakozásban talál, az a kulturális elnyomatás a táptalaja, amelyben a néptömegeknek az imperializmusban részük van.

„LÉGY MINDIG HŰ ÉS BECSÜLETES"

„Hatféle női regénysorozatunk van, s ezek három kategóriába sorolhatók:

1. Arisztokrata környezetben játszódó sorsregény (esetleges kombináció: gazdag gróf és szegény varrólány).

2. Milliomos környezetben játszódó modern füzetes regény (kombináció: kis titkárnő és nagy sebész, vezérigazgató, művész stb.).

3. Szülőföld-regény (kombináció: egy diák szeret egy hegyi pásztorlányt, de az már elígérkezett egy vadorzónak).

Mindhárom kategóriába beiktatható még a megható gyermeki sors témája is. A stílusnak behízelgőnek és dagályosnak kell lennie, a cselekménynek viszont nagyon is egyszerűnek, hogy az olvasónak ne kelljen gondolkoznia. A »happy end« nélkülözhetetlen. S noha a regényekben minden meseszerű, annyiban mégis valóságosnak kell lennie, hogy hihető legyen. Elsősorban az ellenőrizhető dolgoknak kell »klappolniuk«, mert ellenkező esetben olvasóink giccsnek minősítik a regényt. Az ő szemükben a giccs a hihetetlennel, a nem valóságossal azonos."[1]

Így jellemzi egy interjúban az egyik legnagyobb nyugatnémet füzetesregény-kiadó cég vezető lektora munkájának színvonalát és rendeltetését. S ez a szakértői jellemzés pontosan megadja a receptet, amelynek alapján az NSZK-ban évről évre ma már szinte áttekinthetetlen mennyiségben adnak ki mindenféle szentimentális álirodalmat: úgynevezett szórakoztató, női vagy szerelmes regényeket, sorsregényeket, arisztokrata, orvos- és szülőföld-regényeket. S a képet még kiegészítik a különféle giccses filmek, televízió-bohózatok és együgyű „népszínművek".

Mindezeknek a műveknek sokszorosan variált legfőbb eszményképe a mai élettől távol álló, valamiféle idillikus látszatvilágban élő, híven és bátran cselekvő, társadalmi környezetével és személyes sorsával mindig elégedett, anyagilag és szellemileg igénytelen ember. Ez az embertípus, amely magán viseli a németországi feudális, patriarkális viszonyok bélyegét, e viszonyokat dicsőíti, s példaképének az arisztokráciát tekinti, az imperialista szórakoztató ipar egyik legrégebbi és leghatékonyabb szellemi hagyományát – a Courths-Mahler regények hagyományát – képviseli.

Az ilyenfajta könyvek, folytatásos regények, filmek és televíziójátékok az olvasót, illetve a nézőt olyan álomvilágba viszik el, amely alapjában véve rendszerint az imperializmusban élő ember mindennapjaiból emelkedik ki. Minthogy azonban ebből az álomvilágból hiányoznak a dolgok árnyoldalai és a jelenhez bármiben is kapcsolódó politikai események, a hősök otthonosan és természetesen érzik magukat benne. Az ilyen regényhősök, akik többnyire a sors kegyeltjei, nyugodtan, minden korlátozás nélkül élhetnek egyéni örömeiknek és kedvteléseiknek, anélkül, hogy valaha is konfliktusba kerülnének a világgal.

Ebben az irodalmi irányzatban és eszményképében, a világgal megbékélt emberben fejeződik ki a legnyilvánvalóbban a mai imperialista tömegkultúra egyik sajátos ideológiai jellegzetessége: az a törekvés, hogy egy társadalmi ellentmondásoktól megtisztult, fiktív világ ábrázolásával a mű olyan illúziókat keltsen és tápláljon, amelyek a legkevésbé sem veszélyeztetik a fennálló imperialista rendet, de annál inkább elzárják sok millió ember előtt a kor valódi társadalmi követelményeinek megértéséhez vezető utat. S egyszersmind

ebben rejlik ennek az irodalmi irányzatnak a sajátos hozzájárulása az emberek szellemi manipulálásához. Az imperialista tömegkultúrának ez az eszményvilága elsősorban arra szolgál, hogy a politikai passzivitást emberi erényként dicsőítse, és politikai analfabetizmusra neveljen.

A VÁLLALKOZÓK IS „JÓ EMBEREK"

Bár a gazdag grófról és a szegény varrólányról szóló „modern meséket" még ma is jól megfizetik, s ezek mindmáig nélkülözhetetlenek a tömegek ideológiai befolyásolása szempontjából, sokkal hatásosabbak azok a mesék, amelyek a csinos titkárnőről és egy jól menő vállalat főnökéről – a mai nagyvilág reprezentánsáról – szólnak. Ahhoz, hogy kialakuljon egy „össztársadalmi tudat", amely az állammonopolista kapitalizmus mai társadalmi viszonyainak igenlésén alapszik, nagy szükség van olyan apologetikus eszményekre, amelyek sokkal határozottabb politikai jelleggel vannak felruházva, és közvetlenül a nyugatnémet valósághoz kapcsolódnak.

A modern „ponyva" kialakítására való törekvést nemcsak a füzetes regényeknél figyelhetjük meg. Az imperialista tömegkultúra más területein is megnyilvánul a fokozottabb „aktualizálás", a jelenhez való közelítés. Vonatkozik ez például a „playboy"-okról és „playgirl"-ökről szóló filmekre, a gazdagok életét ábrázoló televízió-játékokra és legfőképpen a vállalkozói környezetben játszódó regényekre, amelyeket tömegestől közölnek a képeslapok.

Az ilyen tárgyú írásokban, filmekben és televízió-játékokban szokatlanul nagy szerep jut egy újfajta példaképnek: a „munkaerkölcstől áthatott" és szüntelenül „az egész közösség javáért és biztonságáért" fáradozó tőkés vállalkozó alakjának.

Az imperialista tömegkultúra már jó ideje propagálja a tőkés vállalkozónak azt a „pozitív, a tömegek számára érthető és a nép körében helyeslésre találó"[2] „arculatát", amelyet a nyugatnémet monopolista burzsoázia képviselői a sajtóban is ismételten követelnek, és szomorúan hiányolnak az olyan íróknál, mint például Heinrich Böll vagy Martin Walser. A vállalkozó alakja a mai nyugatnémet ponyvairodalom egyik legfőbb eszményképévé vált. S a sikeres vállalkozó

ekképpen felmagasztosított alakja egyszersmind az egész nyugatnémet gazdasági fölemelkedés jelképe is lett.

Ennek a szellemiségnek jellegzetes megnyilatkozása Utta Danella műve, „Az eperfa (Egy német család regénye)". Ez a regény, amely 1964-ben látott napvilágot a „TV – Hören und Sehen" című rádió- és televízió-újság hasábjain (1,4 millió példányban), az utóbbi évek egyik kiugró bestsellere (könyv alakban is elérte a figyelemre méltó 700 000-res összpéldányszámot). Főhőse „a szövetségi köztársaság egyik középnagyságú vidéki városában élő bútorgyáros", „jó megjelenésű, életvidám milliomos, aki nagy nőbarát, de azért nem veszi komolyan a szerelmet".

Lássuk, hogyan mutatja be az írónő ezt az embert.

„Sokat dolgozott. Igen, dolgozott. Igazságtalanság volna, ha csak azzal jellemeznénk, hogy szerette az életet és a nőket. Elsősorban és mindenekelőtt mégiscsak alkotott valamit. Ő teremtette meg a WEFA-gyárat.

Apjának asztalosműhelye volt. Régi, jó hírű műhely, nagy vevőkörrel. De a fiatal Fabiant nem nagyon érdekelte az asztalosműhely. Azután jött a háború. Werner Fabian végigcsinálta az egészet – Franciaországban, Jugoszláviában, Oroszországban. De a haja szála sem görbült meg. A végén fogságba került, de nem nagyon hosszú időre. Csakhamar ismét otthon volt – egy kicsit soványabban, de barnára sülve, életvidáman és kedvesen. A szerencse fia volt, igazi csodagyerek. És az is maradt. Asztalosműhely? Szép, szép, de most nagy pénzeket lehetett keresni. Bútorra mindenkinek szüksége volt, hiszen mindenkié elpusztult. Természetesen nem az öreg Fabian masszív, kézi kidolgozású bútoraira volt szükség, hanem gyorsan elkészíthető, olcsó bútorokra. Egyszerű, csinos bútorokra a menekültek, a kibombázottak számára, azután jobb bútorokra az újgazdagoknak, a nagyobb lakásokba, az új házakba, villákba és nyaralókba, régi és modern stílusú bútorokra . . . Bútorra volt szükség, és megint csak bútorra.

A WEFA ismert név, fogalom lett.

És most egyszerre egy nő számára is időt tudott szakítani. Sybille Helten volt az. A szép, sudár, észbontóan vonzó dr. Sybille Helten kisasszony . . .

Werner Fabian, aki az élet minden területén győzött – a milliomos, a »charmeur«, a sikeres vállalkozó."[3]

Az ilyenfajta irodalomnak állandóan visszatérő alakja a szorgalmas, törekvő és ennélfogva nagyszerűen boldoguló vállalkozó, aki nem idegenkedik az „emberi" örömöktől. Ezt az „arculatot" – híven a CDU 1965-ös gazdasági kongresszusán elfogadott tézisekhez – nagy gonddal alakítják ki a közvéleményben. Leginkább azokat a tulajdonságokat hangsúlyozzák benne, amelyek a tőkést a „munkavállalók" jótevőjének és pártfogójának tüntetik fel. Az ilyen tőkés jól ismer minden emberi gondot és bajt. Úgy él, mint bárki más, csak éppen nagyobb felelősség nehezedik rá, s ennek következtében valamivel több a pénze is. A pénz azonban nem boldogít. Hősünk tudatosan mellőzi a nyilvános reprezentálást, és nem fitogtatja gazdagságát. Költséges „hobby"-jai is általában hasznosak a közösség számára. S mivel általában úgy jelenik meg, mint munkaerkölcstől áthatott, szüntelenül embertársainak javáért és biztonságáért fáradozó ember, senki sem tekintheti őt pazarlónak. Ellenkezőleg, inkább hála illeti meg fáradhatatlan, önzetlen alkotómunkájáért.

Ennek a korszerű, pozitív vállalkozó típusnak az ábrázolásával voltaképpen az „osztály nélküli, harmonikus társadalom" hivatalos koncepcióját igyekeznek alátámasztani Nyugat-Németországban.

AZ IRODALOM MINT HIDEGHÁBORÚS FEGYVER

Az NSZK-ban soha nem látott konjunktúra van bűnügyi, tudományos-fantasztikus és kalandregényekben, titkosügynök-, gengszter- és kémfilmekben. Jelenleg a könyvkereskedések és a kölcsönkönyvtárak útján hetenként mintegy 30–35 új bűnügyi regény kerül forgalomba; s ezenkívül minden héten 27 új füzetes bűnügyi, utópikus és kalandregény lát napvilágot. A képeslapokban megjelenő folytatásos regények közül minden negyedik „krimi". A nyugatnémet televízióállomások (a regionális műsorokat is beleszámítva) naponta átlagosan egy „krimit" közvetítenek. S amint a „Filmecho/Filmwoche" című wiesbadeni folyóirat a bemutatásra kerülő filmek közt tallózva megállapította, az 1965–1966-os év 362 filmjéből 156 volt a bűnügyi

és úgynevezett akciófilm (kalandfilm, szerelmi dráma, gengszertörténet).[4] Ez a teljes kínálatnak mintegy 43 százaléka.

A bűnügyi és kalandos műfaj gyors fellendülésének oka elsősorban a nyugatnémet közélet leplezetlen militarizálásában rejlik. Attól kezdve, hogy létrejött a Bundeswehr és az NSZK belépett a NATO-ba, megindult a nyílt háborús készülődés. A nyugatnémet imperializmus Európa legagresszívabb erejévé vált, s célul tűzte ki a második világháború következményeinek revideálását. „A kommunistaellenesség és a revansizmus ... a hivatalos állami politika rangjára emelkedett",[5] s a tömegek ideológiai befolyásolása útján behatolt a nyugatnémet társadalmi élet minden területére.

Ennek a folyamatnak a közvetlen következménye, hogy katonaregények és -filmek formájában, valamint náci tábornokok és tisztek emlékiratainak kiadásával felújították és töretlenül folytatják a fasiszta Wehrmacht militarista hagyományait.

Az ilyenfajta irodalomnak legfőbb eszményképe a német imperializmus antikommunista, nacionalista és soviniszta hagyományain nevelkedett, gondolkodás nélkül masírozó, erkölcsileg tisztára mosdatott és katonai erényeiért ünnepelt „német katona".

Az amerikai imperialisták vietnami agressziója, valamint a német imperialisták expanziós törekvései és a velük járó neonáci szellemű, nacionalista hullám nyomán az utóbbi években hallatlanul megnövekedett a háborút dicsőítő, nyíltan militarista szellemű irodalmi és filmalkotások száma. Az ilyen alkotások az erők kemény és borzalmas, szennyes és véres játékának ábrázolják a háborút. Főhősül szívesen választanak olyan katonát, aki kezdetben gyávának mutatkozik, de aztán, a harci összecsapások folyamán különösen brutális cselekményekkel tünteti ki magát, végül pedig hősi halált hal a hazáért.

Újabban még a bűnügyi irodalmat is a militarizálás szolgálatába állítják.

Az amerikai bűnügyi irodalomban a második világháború után mindinkább előtérbe nyomult egy olyan irányzat, amely addig soha nem látott formában fogott hozzá az emberről alkotott kép lerombolásához. „A klasszikus iskola detektívjének deduktív logikája helyébe a gyilkolás »hobby«-ja lépett, a rejtélyek utáni vadászat helyébe az

embervadászat, az elemző értelem helyébe a szenvedélyek perverzitása, s a gyilkosság helyébe az utcai harcok és revolveres csaták sorozata; a felkutatandó gyilkos helyett megjelentek a szervezett bandák és alvilági csoportok, a korrupt társadalmi körök és a vérszomjas értelmiségiek; a nőkből szexbombák és szajhák lettek, a detektívből pedig olyan lény, akit embervadásznak, hivatásos gyilkosnak, szabadjára engedett gonosztevőnek, sátánnak vagy alsóbbrendű embernek is nevezhetnénk, minthogy semmiben sem különbözik a másik oldalon álló gengszterektől és más söpredéktől."[6]

Ez az irodalmi irányzat híven tükrözi azt a hol nyílt, hol burkolt harcot, amelyet az imperializmus a szocialista közösség és a nemzeti felszabadító mozgalmak ellen folytat, s nyíltan kifejezi az amerikai és a nyugatnémet imperialisták politikai céljait. Hőse – a rendszerhez hű, az államot híven szolgáló magándetektív, bűnügyi felügyelő vagy titkosügynök – világosan meghatározott ideológiai funkciót tölt be. Az ilyen hős ma már ritkán éri be azzal, hogy „közönséges" gengszterbandákat hajszoljon a New York-i utcákon; inkább politikai embervadászattal foglalkozik. Tulajdonképpeni mestersége és feladata az, hogy szakadatlan harcot vívjon a „szovjet ügynökök", a „néger faj képviselői" és az ázsiai népek fiai ellen. Így aztán mindig ott bukkan fel, ahol fegyverrel kell érvényt szerezni az amerikai imperialisták politikájának.

Ennek a szélsőségesen kommunistaellenes irányzatnak Mickey Spillane amerikai detektívregény-író volt az úttörője. S a műfaj legsikeresebb szerzői közé tartozik James Bond alakjának megteremtője, Ian Fleming angol író.

MIÉRT ÉPP MOST VAN SZÜKSÉG JAMES BONDRA?

Ian Fleming 13 regényből álló Bond-sorozata világviszonylatban eddig mintegy 50 millió példányban jelent meg, miután előzőleg képeslapokban és újságokban is napvilágot látott. James Bond, a brit titkosszolgálat 007-es számú ügynöke, akiről már öt film is készült, a nyugati világ vitathatatlanul legnépszerűbb pozitív hőse.

Ennek a képzelet szülte figurának az ideológiai funkcióját maga Fleming sem titkolja. Bond az imperialista állam közvetlen megbízásából gyilkol. S mert csaknem minden megbízatásánál a nyugati világ létéről vagy nemlétéről van szó, az általa alkalmazott eszközök mindig igazságosnak látszanak. James Bond alakjának és küzdelmének tulajdonképpeni mozgató rugója az eltökélt kommunistaellenesség, az az életcélul választott feladat, hogy feltétel nélkül eleget tegyen minden megbízatásnak, amely a SZMERS (egy fiktív szovjet titkosügynökség) ellen irányul – és természetesen ehhez járul még a hírhedt imperialista tömeggyilkos szakmai rutinja is. A 007-es szám az állami szentesítést jelenti Bond számára ahhoz, hogy ott, úgy és akkor gyilkoljon, ahol, ahogyan és amikor szükségesnek látja. Bond az államra ruházta át a felelősséget és a lelkiismeretet. S ha így fogjuk fel a figura értelmét, egyszeriben világossá válik, hogy a Fleming-regények és a belőlük készített filmek legnagyobb konjunktúrája nem véletlenül esett egybe az Egyesült Államok vietnami agressziójával. Mint ahogy annak idején Mickey Spillane regényei hozzátartoztak a Koreába induló amerikai zsoldosok menetfölszereléséhez, ugyanúgy Bond is elmaradhatatlan kísérője az amerikaiak vietnami háborújának. Ugyanazt a gondolkodásmódot súlykolja bele a Vietnamban fosztogató és gyilkoló amerikai tengerészgyalogosokba, mint az Egyesült Államok vezetői. Hiszen Johnson egy dél-vietnami amerikai támaszponton tett látogatása alkalmával nyíltan kijelentette a katonáknak, hogy büszke rájuk, s arra is, *amit* ott csinálnak, és *ahogyan* csinálják.

A Bondról szóló regények és filmek ideológiai alapeszméjét nem elvont módon hozzák az olvasók és a nézők tudomására. Ian Flemingnek és még inkább a Bond-filmek alkotóinak kétségkívül sikerült a kommunistaellenességet, a fajgyűlöletet és a felsőbbrendű ember eszméjét, a brutalitást és a bestiális jellemvonások dicsőítését, a primitív szexualitást és a perverzitást egyetlen alakban egyesíteni. Ezekben a filmekben a bűnügyi film, a kalandfilm, a háborús film, a népies film és a látványos film különféle elemeinek keveréke dominál, s a cinizmus egybeötvöződik a bestialitással és a pornográf szexualitással.

Mindez azonban még nem ad kellő magyarázatot arra, miként

válhatott James Bond alakja kivételes vonzóerejű és részben közvetlenül utánzott eszményképpé az imperialista világban. Ahhoz, hogy a hatékony, aktív példakép szerepét betölthesse, a Bond-figurának az imperialista országok tömegeiben élő hangulatokhoz, vágyakhoz és szükségletekhez kellett kapcsolódnia, s ezeket az elemeket bizonyos formában magába kellett forrasztania. Bond, a nagyvilági ember, aki otthonosan mozog a legfelsőbb körökben, úgy él, ahogy az imperialista társadalomban az egyszerű emberek nem élhetnek; de őt látva az az illúziójuk támad, hogy ők is részesei a gazdagságnak és fényűzésnek. Bond megvalósítja azt, amit a reklámok özönétől fölheccelt emberek tenni szeretnének. Vele azonosulva, legalább képzeletben átléphetik a vágyak és a valóság közti határvonalat.

James Bond, a fantasztikusan gyors technikai fejlődés korának felsőbbrendű embere, a mozivásznon azt az illuzórikus érzést kelti a nézőkben, hogy a technika urai. Bemutatja, miként lehet úrrá lenni a fásultság, a belső üresség és elégedetlenség, a tehetetlenségnek és az élet értelmetlenségének tudata fölött. Szemléltetően bizonyítja, hogy a technika alkalmazásával az egyén milyen előnyökre tehet szert, mennyire megnövelheti hatalmát, s ezzel nézőiben azt az illúziót kelti, hogy egyénileg le lehet küzdeni a kapitalista rendszerben rejlő akadályokat. Mivel mindezekben a filmekben a külsőleges vonások vannak túlsúlyban, a néző nemigen veszi észre, hogy Bond maga is valóságos robotemberként cselekszik, s híjával van minden valamirevaló emberi kapcsolatnak. A tudományos-technikai forradalom az embereket közösségi cselekvésre kényszeríti, s nélkülözhetetlenné teszi a tudomány és a technika alkalmazásának társadalmi ellenőrzését. Ezek a filmek viszont azt mutatják be, miként szolgálja a technika az egyén hatalmának növekedését, s miként használható fel a gyűlöletes politikai ellenfelek tömeges megsemmisítésére. A néző Bonddal való azonosulásának célja az, hogy feloldja az egyént a technikai fejlődés társadalmi ellenőrzésének felelőssége alól. E filmek tagadják annak szükségességét, hogy közös erővel szembe kell szállni az uralkodó imperialista erőkkel, meg kell akadályozni, hogy visszaéljenek a technikával. Ennek következménye azután a fokozódó passzivitás és elmagányosodás.

A Bond-figura tömeghatásának másik oka a politikai helyzet.

A dühödt kommunistaellenesség, a szocialista közösség ellen folytatott propagandakampányok felébresztették az emberekben a vágyat olyasvalaki után, aki védelmezője lehet „a Nyugat szabadságának". A dühödt kommunistaellenességet megtestesítő Bond a nyugati civilizáció megmentőjeként avatkozik bele a két világrendszer küzdelmébe, s „a nyugati szabad világ erejét" demonstrálja. Ebben rejlik legfontosabb ideológiai funkciója.

A KULTURÁLIS IPAR

A kulturális árucikkek termelése és elosztása még sohasem koncentrálódott olyan hatalmas konszernek kezében, mint napjainkban. A kapitalizmus történetében nem fordult még elő, hogy a „tömegeknek szóló irodalom és művészet" előállítását és elosztását ilyen mértékben a monopolista profit és a monopolista osztályérdekek törvényei szabályozták volna.

A könyvkiadás, a filmgyártás, a televízió és a zeneműipar koncentrációjának folyamata az utóbbi években az NSZK-ban is óriási méreteket öltött. Ennek a folyamatnak a legszembetűnőbb vonása egy versenytársaktól mentes mammutvállalat ugrásszerű fölemelkedése. A Bertelsmann-konszern méltán állítható a Springer-féle sajtóbirodalom mellé, ha nem is emlegetik olyan gyakran, mint azt. Jelenleg 50 olyan cég tartozik hozzá, amely valamikor önálló volt.

A konszern a kiadóinál szerkesztett könyveket saját nyomdai nagyüzemében, a Mohn & Co.-nál nyomtatja ki, az ugyancsak hozzá tartozó „Buch und Ton" nevű bizományi cég útján terjeszti, s mintegy három és fél ezer könyvkereskedésen, valamint az úgynevezett Bertelsmann-olvasókörön keresztül juttatja el a vevőkhöz. Az említett olvasókörnek 1966-ban mintegy 2,9 millió tagja volt, s ez a létszám több mint 20 millió könyv eladását biztosította.

A Bertelsmann-konszern szakkönyvektől kezdve teológiai műveken át a „limonádé"-ig mindenféle irodalmat kiad. Emellett hozzátartozik az NSZK egyik legnagyobb hanglemezvállalata, az Ariola GmbH, amelynek saját hanglemezgyártó üzeme is van, továbbá a Bertelsmann Fernsehproduktion, amely egyesült az egész egykori

Ufa-csoporttal (az Universum Film AG Berlinnel, a düsseldorfi Ufa Theater AG-vel és a Berliner Universal Film-Atelier GmbH-val). Sőt, Bertelsmannék újabban 50 százalékos részesedést szereztek a jelenlegi legnagyobb nyugatnémet filmkölcsönző és filmgyártó vállalatnál, a Constantin Filmverleih-nél is. Így tehát Reinhard Mohn, a cég rendkívül sokoldalú és tevékeny főnöke egyetlen konszernben egyesítette Nyugat-Európa kimagaslóan legnagyobb olvasókörét, a leghatalmasabb nyugatnémet könyvkiadó vállalatot, az egyik legnagyobb nyugatnémet hanglemezvállalatot és az NSZK új filmóriását.

A szerteágazó konszern mérhetetlen gazdasági erejével (csupán olvasókörének évi forgalmát 150 millió nyugatnémet márkára becsülik) elérte, hogy a kultúra legnagyobb hatósugarú területein (az irodalomban, a zenében, a filmnél és a televízióban) monopolhelyzetet foglal el, s Ausztriában és Svájcban működő leányvállalatai révén a kapitalista Európa egész német nyelvterületét átfogja. Mi több, Spanyolországon keresztül – ahol ugyancsak leányvállalatot tart fenn – a Bertelsmann-konszern a dél-amerikai országokra is kezdi kiterjeszteni befolyását.

A kapitalista Németországban eddig nem léteztek ilyen termelési kapacitású és befolyási övezetű vállalatok. Ehhez viszonyítva még a weimari köztársaság és a náci idők egykori Hugenberg-konszernje is csak középvállalatnak tűnik fel, holott fénykorában az Ufa is hozzátartozott. Az a jelenség, hogy a monopolizációs folyamat az utóbbi évtizedekben a film mellett a zene és az irodalom területére is kiterjedt, szorosan összefügg a termelőerők ugrásszerű fejlődésével. A technikai forradalom – a televízióval, a hangszalaggal, a tökéletességig fejlesztett zenegépekkel, a nyomdászat és a terjesztési módszerek fejlesztésével stb. – új, hatalmas profitforrásokat nyitott meg. Különösen fontos tényezője a koncentrációnak az új terjesztési technika. A hagyományos méretű kiadóvállalatok nem tudnak jövedelmezően kihasználni ilyen automata berendezéseket. A Bertelsmann-konszern a lehető legkorszerűbb, csaknem teljesen gépesített és automatizált nyomdai és terjesztési berendezésekkel van ellátva. A nyomdában készülő napi 100 000 könyv a gépektől emberi kéz érintése nélkül jut el a tároló helyiségekbe, amelyek egyszersmind

3200 könyvkereskedő rakodóhelyei. Az elektronikus gépek naponta 20 000 megrendelést vesznek fel az olvasó- és hanglemezkör tagjaitól. Ez a terjesztési apparátus már csaknem tökéletesnek mondható.

Az imperialista tömegkultúrát azonban nem maga a koncentráció és centralizáció teszi ártalmassá, hanem az, hogy ez a koncentráció az állammonopolista kapitalizmus viszonyai között megy végbe. Végeredményben a monopolkapitalista profithajhászás a legfőbb oka annak, hogy ma soha nem látott méretekben, ipari eszközökkel, nagyvonalúan és gátlástalanul állítanak elő nívótlan, gyakran egyenesen primitív tömegirodalmat, tömegművészetet és tömegszórakoztatást. Minthogy egy monopolista vállalkozásnál már a változatlan ütemű növekedés is visszaesést jelent, a kulturális konszernek vezetésének fő irányelve a mindenáron és minden körülmények között elérendő termelés-növekedés. Néhány kivételtől eltekintve, itt eleve szó sem lehet holmi kulturális törekvésekről. A művészi és írói teljesítmények, ha nem kecsegtetnek nagy értékesítési lehetőségekkel, e vállalatok számára érdektelenek. Az alkotások megítélésének legfontosabb mércéje a siker és a bevétel. S kedvező értékesítési lehetőségekkel elsősorban olyan eszmei színvonalú és szellemi irányzatú termékek kecsegtetnek, amelyek az évtizedek óta züllesztett kulturális atmoszférát tükrözik, lényegében összhangban vannak az uralkodó ideológiával, s így aktív szerepet töltenek be a szellemi manipulációban.

Minthogy a kulturális termékeknek ez az áradata nemcsak szükségletek kielégítésére, hanem egyszersmind újabb szükségletek keltésére is szolgál, a profithajhászásban ma inkább, mint valaha, a dolgozók relatív szellemi elnyomorodásának döntő okát kell látnunk. Annál is inkább így van ez, mivel a konszern-érdek és a profitra való törekvés a mammutvállalatok élén álló ipari korifeusokból az utolsó cseppig kiölte azt a humanista felelősségérzetet, a szellemi értékeknek azt a megbecsülését, amely a múltban a polgári kiadók és producerek egy részénél még föllelhető volt. Az, hogy a vállalkozó egyszersmind humanista szellemű kiadó is legyen, az utóbbi időben már a többé-kevésbé önállóan működő középnagyságú könyvkiadók számára is elérhetetlenné válik. Ha el akarják kerülni,

hogy a versenyben a nagyok kilátástalan helyzetbe hozzák őket, nekik is mindinkább a mammutvállalatok elveit kell követniük.

Miközben külsőleg, az avatatlanok előtt gondosan óvják a véleményszabadság és a cenzúrától való mentesség látszatát, a piaci mechanizmus révén éppoly mesterségesen és módszeresen alakítják ki az informálódási és szórakozási szükségleteket, az esztétikai és szellemi igényeket, mint a legújabb divat vagy a legújabb autómodell iránti igényt. S a kereslet és a kínálat mechanizmusa révén, bizonyos fajta „önszabályozással" az eltorzult esztétikai és szellemi érdeklődés szüntelenül újratermelődik. Az esztétikai fogékonyságnak és ítélőképességnek a néptömegekből való módszeres kiirtása tehát alapvető jellegzetessége a jelenlegi kapitalista kulturális iparnak. A piacon és a profitérdekeken túl kétségkívül megnyilvánul ebben az állammonopolista rendszer és a kulturális konszernek elvi egyetértése is. Azt ugyanis, hogy miből lesz tömeges értékesítési lehetőséggel kecsegtető termék, nem csupán a kulturális termelő és a kulturális fogyasztó közötti csere dönti el; szerepe van benne a közvéleménynek, az uralkodó állami doktrínának, így a bonni államban a kommunistaellenesség és a revansizmus klerikális, filozófiai és irodalmi árnyalatainak is. Elsősorban ez a magyarázata annak, hogy amikor az NSZK-ban elkezdődött az újrafegyverkezés, gomba módra szaporodtak a katonaregények és a háborús memoárok. A kommunistaellenesség, a militarizmus és a revansizmus egyes kiadók számára a legnagyobb háború utáni üzletté vált. A kulturális ipar apologetikus funkciója tehát úgyszólván „a szabad piaci gazdálkodás erőinek szabad játékából" adódik. A maximális profitra való törekvés összekapcsolja a kulturális konszerneket az állammonopolista rendszerrel, anélkül, hogy szükség volna kifejezett állami irányításra.

A nagy kulturális konszernek kialakulása és a fennálló rendszer ezzel párhuzamos törekvése a kormányzás egyre leplezetlenebbül diktatórikus módszereinek bevezetésére még inkább fokozza a viszonylag spontán fejlődésről a monopoltőke által tudatosan irányított és szervezett fejlődésre való átmenet tendenciáját. Ezáltal pedig az imperialista kultúra hanyatlása szükségképpen harcias és barbár jelleget ölt.

V

A manipuláció határai, ellentmondásai és ellenhatásai

Az eszmények elhasználódása és újratermelése

MENEKÜLÉS ELŐRE

Az imperialista ideológia és a valóság közötti ellentmondás – amelynek éleződését nyilvánvalóbbá tette egyrészt az imperialista ideológia válsága, számos érvének elértéktelenedése, másrészt a munkásosztály öntudatának fejlődése az állammonopolista tudat-manipuláció elleni harcban – abból származik, hogy a polgári ideológia nem adekvát, tudományos visszatükröződése a társadalmi valóságnak. Ez az ideológia többé-kevésbé torz, fonák visszatükröződése ennek a valóságnak, apologetikus jellegű „hamis tudat", s éppen ezért eleve képtelen a fejlődés döntő objektív törvényszerűségeinek megragadására.

Az imperialista ideológiát alapjában véve szüntelen visszavonulásra késztetik a gazdasági, történelmi és politikai fejlődés eredményei. Megpróbál ezekhez az eredményekhez – kommunistaellenes szemléletét megőrizve – „alkalmazkodni", s megkísérli őket osztályszempontjainak megfelelően értelmezni. Egyszersmind arra törekszik, hogy „előre meneküljön", vagyis időszerűbb érveket, modernebb elméleteket és tudományosan hangzó fogalmakat dolgozzon ki, s ezek segítségével ismét offenzívába menjen át.

A belső és a nemzetközi erőviszonyok gyors változásai, a változó gazdasági helyzet és szükségletek, valamint a megváltozott politikai viszonyok következtében a monopolista burzsoázia és ideológusai rákényszerülnek, hogy gyakran váltogassák koncepcióikat, jelszavaikat és eszményeiket.

Az Adenauer vezette CDU 1947. február 3-án elfogadott ahleni programjának antikapitalista frázisai, amelyek „alapvető újjárendezést" ígértek, s olyan társadalmi rend megteremtését helyezték kilátásba, amelynek középpontjában „már nem a kapitalista nyerészkedési és hatalmi törekvés, hanem kizárólag népünk javának előmozdítása áll", bár eredetileg is az igazi forradalmi átalakulás ellen irányultak, hamarosan kikerültek a forgalomból, s helyükbe fékevesztett kommunistaellenes hajsza lépett.[1] Ugyanez történt, ha a párttagságra való tekintettel némiképp lassúbb ütemben is, a jobboldali szociáldemokrata vezetők szocializálási téziseivel: egyre jobban felhígították, majd a godesbergi pártkongresszus idején – 1959-ben – végképp felcserélték őket az állammonopolista rendszer feltétel nélküli elismerésével.

Hasonló átformálások, sőt hamisítások áldozata lett a demokrácia fogalma is Nyugat-Németország történetének legutóbbi húsz esztendejében. A súlyos vereséget szenvedett monopolista burzsoáziának eleinte bizonyos mértékig tekintetbe kellett vennie a néptömegek antifasiszta küzdelmét és demokratikus társadalmi átalakulásra irányuló törekvéseit. A munkásosztály számos értékes pozíciót harcolt ki magának, s még a bonni alkotmány is kiindulópontja lehetett volna egy olyan polgári demokratikus fejlődésnek, amely minden osztálykorlátja ellenére bizonyos jogokat és szabadságot biztosít a haladó erőknek. Az imperialista ideológusok a „szabad demokrácia" példaképeként dicsőítették a nyugatnémet demokráciát, s hatásosan állították szembe a szerintük mindenfajta demokráciát kizáró „keleti diktatúrával".

A munkásosztály szabadságjogai azonban mindinkább hátrányosnak, sőt veszedelmesnek bizonyultak a monopolista burzsoázia fegyverkezési és agressziós tervei szempontjából, s ezért az egyre jobban fokozta támadásait a „népszavazásos" demokrácia minden fajtája ellen; helyette az úgynevezett kancellár-demokráciát propagálta, amely minden hatalmat a végrehajtó szervek kezében összpontosít, a törvényhozást pedig lényegében a végrehajtó hatalom árnyékává teszi és látszattevékenységre kárhoztatja. Az NSZK-ban betiltották

Németország Kommunista Pártja, a Szabad Német Ifjúság és más haladó szervezetek működését, minden szinten megnyirbálták a parlamentáris és törvényhatósági testületek jogait, majd sor került az úgynevezett egyszerű szükségállapot-törvények előkészítésére és életbe léptetésére is.

S a monopolista burzsoáziának még ez sem volt elég. Vezető pártjának, a CDU-nak XIII. kongresszusán – 1965 márciusában – Erhard akkori kancellár meghirdette a „megformált társadalom" programját, amely valósággal hadat üzent a még megmaradt demokratikus intézményeknek és szabadságjogoknak, s elméletileg is előhírnöke volt a demokrácia-fogalom újabb átértékelésének.

A „megformált társadalom" koncepciója értelmében a bonni „demokrácia" végső kiteljesedése pillanatnyilag azt követeli, hogy a munkásosztályt, valamint a többi nem monopolista osztályt és réteget – ha szükséges, erőszakkal is – alárendeljék a monopóliumoknak, a közjó legmegbízhatóbb őreinek, ezáltal folytatván azt a „megformálási" folyamatot, amely még a század húszas és harmincas éveiben kezdődött (tehát a fasiszta diktatúra idején is tartott), 1945-ben azonban félbeszakadt. Ezzel szemben e koncepció hívei megvetően „demokratizmusnak" neveznek minden valóban demokratikus népi tevékenységet, minden olyan törekvést, amely a munkásosztály érdekeinek védelmezésére irányul.[2]

Az a körülmény, hogy a „demokratizmusnak" ilyen negatív, ellenforradalmi, sőt kifejezetten fasiszta ízű fogalmával operálnak, jól mutatja, hogy terminológiai tekintetben is milyen cikcakkokra kényszerülnek a monopolista burzsoázia ideológusai. Az úgynevezett totalitarizmus elleni harcban évtizedeken át szélhámoskodtak a demokrácia fogalmával, úgy beszéltek róla, mint valóságos szentségről, s az állammonopolista kapitalizmus legfőbb ismérvének tüntették fel; így hát egyik napról a másikra nem lehet teljesen elvetni, mint ahogy a fasiszták tették. S bár ez a fogalom már nagyrészt elvesztette tartalmát, mindmáig megőrzött számos polgári demokratikus vonást, amelyek eredményesen felhasználhatók a demokrácia teljes felszámolása ellen vívott harcban, s így akadályozhatják a „megformálási" tervek keresztülvitelét. A monopolista burzsoázia most éppen ezért igyekszik még ezeket a vonásokat is lefaragni a

demokrácia közhasználatú felfogásáról – amelyet ezáltal valamiféle torz „demokratizmussá" degradál –, hogy az immár „megreformált" demokrácia-fogalmat fenntarthassa kialakítandó diktatúrája számára.[3]

VÁLTOZÓ ESZMÉNYEK ÉS JELSZAVAK – VÁLTOZATLAN TARTALOM

Akár az ország újraegyesítésével kapcsolatos koncepciókról van szó, akár a különféle „ellenségekről" alkotott képről, az „európai" és a „nyugati" ideológia váltogatásáról, vagy nyílt nacionalizmusról, az eszmények és a jelszavak kivétel nélkül mindig gyakorlati, sőt hasznossági szempontokhoz igazodnak, s az imperialisták és ideológusaik habozás nélkül újjal cserélik fel őket, ha már nem felelnek meg kommunistaellenes, reakciós törekvéseiknek.

A jelszavak és az eszmények objektív okokból eredő gyors elhasználódása és váltogatása, vagyis az imperialista ideológiának a változó valósághoz történő szüntelen alkalmazkodása aláássa ennek az ideológiának a hitelét és meggyőző erejét, s ezzel csökkenti a manipulációs célra való alkalmasságát. Kétségtelen azonban, hogy e folyamat nem vezet el automatikusan ahhoz a felismeréshez, hogy az imperialista ideológia tudománytalan, apologetikus jellegű és veszedelmes. Ez csak akkor következik be, ha az imperialista ideológiától való elszakadás párosul a problémák önálló vizsgálatával, a haladó világnézethez való közeledéssel és a társadalomtudományi ismeretek elsajátításával. Enélkül az eredmény csak az lehet, hogy a lakosság zöme egykedvűséggel, sőt közömbösséggel viseltetik mindennemű politikai jelszóval vagy ideológiai eszménnyel szemben.

Az ilyenfajta magatartás kétségkívül éppoly veszélyes, mint amennyire elterjedt – és nem is csak Nyugat-Németországban. Legfőképpen azért veszélyes, mert többnyire a haladó nézetekre is kiterjed, s így elzárja az egyetlen utat, amely leküzdéséhez vezethetne.

A monopolista burzsoáziának egyfelől nagyon is kapóra jön a lakosság politikai közömbössége és ideológiai tartózkodása a haladó nézetekkel szemben. Másfelől azonban felismeri, hogy az ilyen magatartás az ő agresszív terveinek valóra váltását is veszélyezteti.

Mindaddig, amíg a nyugatnémet imperializmus restaurálásáról volt szó, olyan körülmények közt, amelyekre a konjunkturális fellendülés és a viszonylag kevéssé kibontakozó osztályharc nyomta rá bélyegét, a burzsoázia nagyrészt beérhette az olyan passzív, csak magával törődő állampolgárral, aki a politikai aktivitást átengedi a pártoknak és a különféle szervezeteknek, s a maga részéről arra szorítkozik, hogy négyévenként egy szavazócédulát dobjon az urnába. Ezzel szemben az expanziónak, az agresszív kül- és belpolitikai akciók közvetlen előkészítésének az időszakában, amikor még válságjelenségek is mutatkoznak, s éleződnek az osztályellentétek, a burzsoáziának olyan állampolgárokra van szüksége, akik „tudatosan" vallják az ő politikai céljait, s az imperialista ideológia szellemében cselekszenek.

Így tehát a monopolista burzsoáziának az a törekvése, hogy az emberekbe reakciós politikai nézeteket és ideológiát plántáljon, ellentmondásba kerül az uralkodó körök másik céljával, azzal, hogy a haladó nézetek elleni védekezés érdekében kiöljenek az emberekből minden politikai és ideológiai érdeklődést. S ezt az ellentmondást a monopolista burzsoázia a maga javára igyekszik feloldani.

Rüdiger Altmann, a „megformált társadalom" elméletének egyik szülőatyja például sajnálattal említi, hogy a nyugatnémet társadalomból hiányzik az „egységesítő" ideológia. Ez szerinte azért sajnálatos, mert „válságos pillanatokban vissza kell nyúlni az össztársadalmi tudathoz, hogy meg lehessen őrizni a társadalom szolidaritását, összetartását".[4] Még világosabban fejezi ki ugyanezt a szükségletet „A megformált társadalom 12 tézise", amely rámutat: ha az imperialista szellemű „össztársadalmi tudat" hiányzik vagy „túlságosan fejletlen", ez „válságos időkben" – s ezek az idők immár be is következtek – „számottevő gyengeség jele, minthogy kedvezőtlen esetben ilyenkor még a társadalom széthullása is bekövetkezhet".[5]

A monopolista burzsoázia azonban képtelen tartósan kiküszöbölni a fentebb vázolt ellentmondást. Ellenkezőleg, az „össztársadalmi tudat" létrehozására, vagyis az emberek szellemi „megformálására", uniformizálására irányuló törekvései a már említett okoknál fogva a munkásosztálynak, valamint a polgári értelmiség humanista, demokratikus elemeinek növekvő ellenállásába ütköznek. Az antago-

nisztikus osztályokra tagolódott kapitalista társadalomban, a monopolista burzsoázia, valamint az összes nem monopolista osztályok és rétegek között végbemenő polarizálódás körülményei közt objektíve lehetetlen bármiféle össztársadalmi tudatnak, a nép erkölcsi-politikai egységének a kialakítása.

Mindamellett tekintetbe kell venni, hogy az imperialista jelszavak és eszmények gyors elhasználódása és cserélődése azért sem vezethet közvetlenül tudománytalanságuk felismeréséhez, a köznapi tudat azért sem regisztrálhatja automatikusan, hogy ez az imperialista ideológia valóságtól való menekülésének jele, mert a konkrét megállapítások és érvek változása ellenére is folyamatosság észlelhető ezek imperialista szellemű, kommunistaellenes tartalmában.

Amikor például kénytelen-kelletlen elvetik azt a mindaddig általánosan hangoztatott állítást, amely szerint a szocialista társadalom képtelen magas életszínvonalat teremteni, az évtizedek óta módszeresen terjesztett, mélyen gyökerező kommunistaellenesség folytán ez nem vezet el szükségképpen a kommunistaellenesség reakciós lényegének lelepleződéséhez és a szocializmus tényleges lehetőségeinek elismeréséhez. Az ilyen tarthatatlan nézetek feladása újabb rágalmak hatására – például annak hangoztatása révén, hogy a dolgozók nagy munkateljesítményei csak kényszernek köszönhetők, vagy a szocialista gazdaság növekvő hatékonysága csak a piaci gazdálkodás elveinek átvételével alakulhatott ki – még a kommunistaellenesség részben érzelmi töltésű, részben álracionális megerősödésével is együtt járhat.

Nyilvánvaló tehát, hogy sok ember nem tudja minden további nélkül felfogni az imperialista ideológia alapelemeinek összeomlását, mivel úgyszólván semmiféle lehetősége sincs az összeomlás okának, az imperialista ideológia és a valóság ellentétének a felismerésére, s még meglevő lehetőségeit sem tudja kihasználni. Ez nyújt módot a monopolista burzsoáziának arra, hogy a valóságos események fonák ábrázolásával, felszíni jelenségek megfelelő kiválogatásával és hazug értelmezésével megkísérelje fenntartani annak látszatát, hogy ideológiája összhangban van a valósággal. A tudat imperialista manipulálása csakis addig lehet eredményes, amíg ez a látszólagos összhang fennáll.

Differenciálódási folyamatok a polgári ideológiában

A haladó erők szempontjából rendkívül fontosak azok a differenciálódási folyamatok, amelyek jelenleg fokozott erővel mennek végbe az imperialista ideológiában, s részben az alkalmazkodási törekvésekből fakadnak, de nem azonosíthatók velük. Amikor az imperialista ideológia alkalmazkodni igyekszik a megváltozott erőviszonyokhoz, a megváltozott valósághoz, a gazdasági és társadalmi élet új objektív követelményeihez, lényegében arra tesz kísérletet, hogy a kapitalista apologetika magasabb szintre emelésével, az elavult érvek korszerűsítésével eredményesebben védelmezze az állammonopolista rendszert, s hatásosabban küzdjön a társadalmi haladás ellen. Ezzel szemben a differenciálódási folyamatoknál haladó világnézeti és politikai felfogások rendkívül gyötrelmes és ellentmondásos kialakulásáról és fejlődéséről van szó – olyan nézetek jelentkezéséről, amelyek valóban alternatívát jelentenek a demokratikus és békés jövő szempontjából, s arra vallanak, hogy hirdetőik fokozatosan eltávolodnak az imperialista ideológia és politika alapvető állásfoglalásaitól.

A monopolista burzsoázia helyesli és támogatja az imperialista ideológia alkalmazkodását és korszerűsítését. Számtalan szakembert bíz meg azzal, hogy helyezze „tudományos" alapokra és fokozza az ideológiai manipulációt, főként a munkásosztály vonatkozásában, mert ettől várja az imperialista ideológia félrevezető erejének növekedését – s nem is egészen alaptalanul. A differenciálódási folyamatokat azonban növekvő bizalmatlansággal és aggodalommal szemléli, mivel ezek objektíve gyengítik, szétforgácsolják az imperialista ideológiát, s ezáltal akadályozzák a kitűzött cél elérését: az emberek szellemi uniformizálását.

Szemléltető példaként kínálkoznak azok a differenciálódási folyamatok, amelyek a klerikális ideológiában keletkeztek a II. vatikáni zsinat előkészítése és ülésezése idején (1962–1965-ben), s kiterjedésükben és jelentőségükben azóta még jobban megnövekedtek.

Már az ötvenes években, a katolikus ideológia hangsúlyozott kommunistaellenességének tetőfokán is mutatkoztak bizonyos nézeteltérések a katolikus vezető körökben: nem mindenütt vélekedtek egyformán arról, miként kell küzdenie az egyháznak a demokratikus tömegmozgalmak, a szocialista államok és a marxista–leninista világnézet ellen. Abban az időben a bonni kormányzattal szoros kapcsolatban álló nyugatnémet főpapság és az Egyesült Államok legfelsőbb egyházi körei voltak a legharciasabbak; a Vatikán és a többi imperialista ország egyházi körei több mérsékletet tanúsítottak. Ez a különbség a megváltozott nemzetközi erőviszonyokból és abból a körülményből fakadt, hogy számottevően megerősödött az imperialista országok néptömegeinek, valamint Ázsia, Afrika és Latin-Amerika nemzeti és gazdasági függetlenségükért küzdő államainak harca a békéért és a társadalmi haladásért.

Az agresszív állammonopolista és másfajta önkényuralmi, félfasiszta és félfeudális rendszerek kormányzatával sok helyütt összefonódott katolikus klérus és ideológusai joggal féltek attól, hogy elszigetelődnek, elveszítik tömegbefolyásukat, lelepleződnek mint a fejlődést gátló erők, s kiszorulnak a küzdőtérről. A szocialista államok megszilárdulása pedig azt bizonyította, hogy az ott élő – s egynémely országban számottevő – katolikus lakosságot lehetetlen immár ellenforradalmi akciókra feltüzelni. Ezek a katolikus tömegek mindinkább sajátjuknak tekintették a szocialista államot, s a szocializmus ócsárlásának és rágalmazásának politikája az ő szemükben is egyre anakronisztikusabbá vált.

A zsinat előtt és ülésezése közben is megmutatkozott, hogy a katolikus hierarchián belül tért nyertek a XXIII. János pápa által bátorított reformerek, akiknek jelszava az „aggiornamento" – a katolikus egyháznak az adottságokhoz való alkalmazkodása – volt. Ezek az erők mindenekelőtt azt kívánták, hogy az egyház és maga a pápa

is tevékenykedjék fokozottabban a béke érdekében, a Vatikán javítsa meg a szocialista államokhoz fűződő kapcsolatait, tanúsítson nagyobb bizalmat és türelmet a más vallásúak – keresztények és nem keresztények – iránt, határolja el jobban magát a népellenes kormányzatoktól, a kapitalista államokban és egyes fejlődő országokban észlelhető antiszociális intézkedésektől és emberhez méltatlan viszonyoktól, s korszerűsítse az egyház felépítését és belső életét.

A reformmozgalom, amely lényegében a kapitalizmus talaján áll, azt a tiszteletreméltó, minden olcsó demagógiától mentes, de illuzórikus célt tűzte maga elé, hogy megpróbálja emberibbé tenni, „árnyoldalaitól" megszabadítani s így alapjában véve fenntartani a kapitalizmust. De az a szárnya, amely nézetek dolgában a legtovább merészkedik, a „Békét a Földön" óhajban már nemcsak üres, semmire sem kötelező formulát lát, nemcsak szavakban akar szembefordulni a kizsákmányolással és az elnyomással, s őszinte rokonszenvet érez a szabadságukért és függetlenségükért küzdő népek iránt.

Bár a VI. Pál pápa vezetésével lefolyt zsinat határozataiban csak igen óvatos megfogalmazások és következtetések utalnak a reformerek amúgy is ellentmondásos nézeteire, s lépten-nyomon megfigyelhetők a konzervatív ortodox erőkkel kötött kompromisszumok, ez nem tartóztathatja fel a merev katolikus gondolati építmény fellazulásának objektíve szükségszerű folyamatát, s nem leplezheti el a reformmozgalom erejét és kiterjedését.[1] A reformerek álláspontjának következetes végigvitelével lehetségessé válik – és erre máris vannak példák –, hogy a kor követelményei iránt fogékony katolikus körök eljussanak a békéért és a társadalmi haladásért küzdő néptömegekhez, áttörve azt a haladó mozgalmakkal szemben létesített frontot, amelyet a konzervatív erők többek között a zsinati határozatok segítségével is csak rugalmasabbá és ütőképesebbé akarnak tenni.

Időközben a katolicizmus és a katolikus ideológia differenciálódásának iránya még világosabbá vált, s a frontok kezdenek tisztázódni. Különösen elmondható ez azóta, hogy VI. Pál pápa 1967 húsvét vasárnapján kiadta „Populorum progressio" („A népek haladása") kezdetű társadalmi enciklikáját, amely nagy nyugtalanságot

és zavart keltett az állammonopolista kapitalizmus fellegváraiban és az illető országok főpapi köreiben, s heves vitákat robbantott ki.

A „Populorum progressio" enciklika – amely egyébként, sok régebbi enciklikával ellentétben, nem német, illetve nyugatnémet teológusok erőteljes közreműködésével jött létre, hanem lényegében francia baloldali katolikus dominikánusok (képzett politológusok, szociológusok és közgazdászok) műve – alapjában véve azzal a problémával foglalkozik, hogyan lehetne csökkenteni a szakadékot a fejlett ipari országok és a fejlődő országok között. Milyen gazdasági és társadalmi viszonyok felelnek meg legjobban a fejlődő országok érdekeinek? Mely viszonyok közt biztosítható leginkább az emberiség többségét kitevő lakosságuk anyagi és szellemi szükségleteinek kielégítése? Mit tehetnek az ipari országok annak érdekében, hogy szolidárisan és önzetlenül támogassák a fejlődő országokat az emberhez méltó jövő felé vezető úton? Az enciklika ezekre a kérdésekre keresi a választ, s olyan megállapításokig és következtetésekig jut el, amelyek csakis az Egyesült Államok, az NSZK és más imperialista országok által nyújtott neokolonialista „fejlesztési segély" éles bírálataként értelmezhetők.

VI. Pál pápa ebben az enciklikában ismét állást foglal amellett, hogy a katonai célokra előirányzott összegek egy részéből létesüljön egy „nagy Világalap", s javasolja, hogy az ipari államok kössenek olyan „kétoldalú vagy többoldalú egyezményeket" a fejlődő országokkal, amelyek „a jogi és politikai egyenlőség alapján kibontakozó, gyümölcsöző baráti kapcsolatokat" teremtenének közöttük. „Egy nemzetközi együttműködési programba beilleszkedve, ezek a kapcsolatok minden gyanútól mentesülnének. Az egyezmények haszonélvezőinek bizalmatlansága enyhülne, hiszen kevesebb okuk lenne attól tartani, hogy az anyagi vagy műszaki segítség örve alatt annak a jelenségnek bizonyos megnyilvánulásai szivárognak be hozzájuk, amit neokolonializmusnak neveznek. Ez a jelenség olyan politikai és gazdasági nyomás formájában jelentkezik, amelyet egy uralkodó hegemónia megvédése vagy megszerzése céljából fejtenek ki."[2]

A fentiekből kiindulva, az enciklika arra a nagy horderejű elvi következtetésre jut, hogy a nemzetközi kereskedelemben – kivált a

fejlődő országok viszonylatában – „az árucsere nem alapulhat kizárólag a szabad konkurrencia törvényén, mert gyakran ez is gazdasági diktatúrához vezet... A nemzetközi kapcsolatokat ma már nem irányíthatja egyedül a szabad árucsere törvénye... El kell ismerni, hogy a liberalizmusnak mint a kereskedelmi kapcsolatok szabályozójának az alapelve itt kérdésessé válik."[3]

Az enciklika a fejlődő országok gazdasági és társadalmi viszonyainak alakulásáról szólva rámutat: „Az egyéni kezdeményezés és a konkurrencia puszta játéka önmagában nem biztosíthatja a fejlesztés sikerét. Nem szabad megkockáztatni, hogy végső soron megint csak a gazdagok gazdagsága és az erősek hatalma növekedjék, a szegények pedig nyomorban maradjanak, és az elnyomottak szolgasága még súlyosabbá váljék." Mivel azonban ez máris bekövetkezett, az iparosodó országok „szegény osztályainak" körében „élénk nyugtalanság" lett úrrá. „Ehhez járul a botrányosan kirívó egyenlőtlenség a javak élvezetében és még inkább a hatalom gyakorlásában. Bizonyos helyeken egy oligarchia a kifinomult civilizáció élvezője, míg a lakosság többi része, »megfosztva a személyi kezdeményezés és felelősség csaknem minden lehetőségétől, sőt gyakran az emberi személyiséghez nem méltó élet- és munkakörülmények közé kényszerítve«, szétszórtan és nyomorban él." Az embertelen viszonyok okai, az enciklika szavaival élve, „az elnyomó rendszerek, akár a birtokban vagy hatalmon levők visszaéléseiből, akár a dolgozók kizsákmányolásából vagy igazságtalan megegyezésekből fakadnak".[4]

VI. Pál pápa ezzel összefüggésben kifejti az imperializmus apologétáit mélységesen megdöbbentő téziseit a termelési eszközök magántulajdonának viszonylagosságáról és feltételhez kötöttségéről, valamint a kisajátítás lehetséges és adott esetben szükséges voltáról. Az enciklikában erről a következők olvashatók: „... a magántulajdon senkinek sem feltétlen és abszolút joga... A közjó tehát olykor megköveteli a kisajátítást, ha bizonyos tulajdontárgyak – kiterjedtségük révén, hiányos vagy semminő kihasználásuk révén, a lakosságnak okozott nyomorúság vagy az ország érdekeinek okozott jelentős kár miatt – a közjólét akadályai. A zsinat ezt félreérthetetlenül megállapította, és ugyanilyen világosan hangsúlyozta azt is,

hogy a rendelkezésre álló jövedelmet nem határozhatja meg az emberek szabad szeszélye, és száműzni kell az önző spekulációkat."[5]

Az enciklika egyes burzsoá kommentátorai jól látják a fentebb idézett szövegrészek horderejét és politikai veszedelmességét, s ezért megpróbálják csökkenteni, korlátozni ezeknek az állásfoglalásoknak a jelentőségét és alkalmazhatóságát. Azt állítják például, hogy a kisajátításról szóló tézis csak meghatározott, nem eléggé produktív latifundiumokra vonatkozik, s így lényegében nem érvényes az állammonopolista kapitalizmus országaiban; holott az enciklikában nincs szó ilyen megszorításról. Az enciklika a tulajdontárgyak, tehát nem csupán a föld hiányos vagy semminő kihasználása mellett – amin az iparvállalatok termelési kapacitásainak kihasználatlansága is értendő – több más meghatározással is szolgál, amelyek éppúgy ráillenek egyes fejlődő országokra, mint számos iparilag fejlett kapitalista országra.

Nem helytálló az a megállapítás sem, hogy a kisajátításról szóló tézis voltaképpen semmi újat nem mond, és nem vall arra, hogy az egyház ma másként vélekednék a kapitalizmusról, mint azelőtt. Kétségtelen, hogy a katolikus társadalmi tanítás mindig hangsúlyozta a közjó elsőbbségét az egyéni érdekekkel szemben, s a tulajdon egyéni funkciója mellett mindig kiemelte (a termelési eszközök vonatkozásában) a tulajdon úgynevezett társadalmi funkcióját. A Vatikán azonban hosszú időn keresztül csak azért hangoztatta a közjó elsőbbségét és a tulajdon társadalmi funkcióját, hogy a termelési eszközök birtokosait a közjó tekintetbevételére kérje; vagyis arra szorítkozott, hogy a tulajdonosok lelkiismeretére apelláljon – amivel természetesen semmit el nem ért. A kisajátítás – mintegy büntetésül a közjó semmibevevéséért – az egyház részéről szóba sem került.

A „Populorum progressio" enciklika tehát a kisajátítás szükségességének viszonylag konkrét leszögezésével nagyon is újat mond. Ennek jelentőségét aligha lehet túlbecsülni; de azért helytelen volna azt hinni, hogy ezáltal az egyház közelebb került a szocialista követelésekhez. Az enciklika újszerűsége részben abból is adódik, hogy tézisei olyan időkben keletkeztek – s jóllehet némi ellenállásba ütköznek, a modern hírközlő eszközök segítségével el is jutnak a katolikusokhoz szerte a világon –, amikor páratlanul kedvező felté-

telek kínálkoznak, elsősorban Ázsiában, Afrikában és Latin-Amerikában, a demokráciáért, a békéért és a társadalmi haladásért való eredményes harchoz. A pápai szózat előmozdíthatja e forradalmi folyamatokat, nem utolsósorban azáltal, hogy az enciklika, ha általánosságban el is veti a forradalmat, s előnyben részesíti a reformok útját, „a nyilvánvaló és hosszan tartó zsarnokság" esetében most első ízben mégis kiáll a forradalom szükségessége mellett.[6]

Nem lenne teljes a kép, ha figyelmen kívül hagynánk az enciklikának azt a passzusát, amely a monopolista sajtóban dühödt és durva támadásokra adott alkalmat. A pápa itt mindenekelőtt nyomatékosan hangsúlyozza, hogy „a gazdasági növekedéshez és az emberi haladáshoz szükséges iparosítás a fejlődés jele és egyben tényezője"; s ezzel egyrészt kifejezésre juttatja, hogy helyesli magát az iparosítást, a vele járó műszaki haladással, nagyarányú kutatómunkával és ismeretgyarapodással együtt, másrészt sürgős feladatul tűzi ki a fejlődő országok elé iparuk kiépítését. Az enciklika ezután így folytatódik: „Ámde a társadalomnak ezekre az új körülményeire, sajnos, olyan rendszer épült fel, amely a hasznot tekinti a gazdasági előrehaladás voltaképpeni hajtóerejének, a konkurrenciát a gazdaság legfőbb törvényének, a termelési eszközök magántulajdonát pedig olyan abszolút jognak nyilvánította, amelynek nincsenek korlátai, s amellyel nem járnak megfelelő társadalmi kötelezettségek. Ez a féktelen liberalizmus vezetett a diktatúrához, amelyet XI. Pius joggal ítélt el mint »a nemzetközi pénz-imperializmus« szülőjét. Az ilyen visszaéléseket sohasem lehet eléggé elítélni, újra meg újra emlékeztetve rá, hogy a gazdaság az embert szolgálja. De ha igaz is, hogy egy bizonyos kapitalizmus rengeteg szenvedés, igazságtalanság és kihatásaiban mindmáig érezhető testvérgyilkos harc forrása lett, tévedés lenne magának az iparosodásnak róni fel azokat a bajokat, amelyekért az iparosítással együtt kialakult szerencsétlen rendszer felelős."[7]

Bizonyára nem tévedünk, ha ezeket a fejtegetéseket úgy értelmezzük, hogy VI. Pál pápa az iparosítás és ezzel együtt a gazdasági és társadalmi fejlődés olyan formáit ajánlja a fejlődő országoknak, amelyek nem függnek össze a haszonszerzés, a konkurrenciaharc, a féktelen liberalizmus, a korlátlanul szabad piaci mechanizmus, a

gazdasági diktatúra, az önző spekulációk, a kizsákmányolás és a testvérgyilkos harcok szerencsétlen rendszerével. De a pápának az az óhaja, hogy a népek forduljanak el „egy bizonyos kapitalizmustól", és jussanak „a kevésbé emberi körülmények közül emberibb körülmények közé",[8] csak úgy valósulhat meg, ha a népek magától a kapitalizmustól fordulnak el, és – ami közelebbről a fejlődő országokat illeti – következetesen a fejlődés nem kapitalista útját követik.

Mindent egybevetve ez a pápai enciklika fontos dokumentuma azoknak a mélyreható átállítódási és differenciálódási folyamatoknak, amelyek a zsinat óta mennek végbe a világkatolicizmusban, s amelyeknek várható következményeit ma még nehéz volna felmérni. De azért világosan kell látnunk, hogy sem maga az enciklika, sem pedig az ugyanilyen szellemben fogant pápai megnyilatkozások, dokumentumok, vagy egyes püspökök, egyházi vezetők és teológusok effajta nyilatkozatai nem jelentik a hagyományos katolikus társadalmi tanítás alapvető megváltoztatását (és ehhez mindeddig nem is vezethettek). Ez a tanítás a maga egyetemességében továbbra is a kapitalizmus igenlésére vall; s a katolikus egyházi apparátus, sokféle szervezetével, publikációs orgánumaival, tanintézeteivel és szószékeivel – ha országonként, vidékenként és személyenként bizonyos eltérésekkel is –, változatlanul ezt a hagyományos tanítást hirdeti.

Igazat kell azonban adnunk Walter Dirksnek, aki a jövőre vonatkozólag azt írja, hogy „nem csupán *egy,* hanem több német katolicizmus" is lesz;[9] s ezt a prognózist nyugodtan kiterjeszthetjük általában a katolicizmusra. A bennünket érdeklő összefüggésben ez azt jelenti, hogy a jövőben alkalmasint a katolikus társadalmi tanítás sem lesz egységes; az egyes tanítások bizonyos világnézeti vonatkozásokban, legfőképpen pedig politikai és társadalmi kérdésekben erősen különböznek majd egymástól, s ennek megfelelően reakciós vagy haladó szerepet tölthetnek be.

A reformerek és a konzervatívok vitája tehát korántsem dőlt még el, s nem bizonyos, hogy valaha is megegyezéssel végződhet. Így ezután is bőven akadnak majd olyanok, akik megpróbálják figyelmen kívül hagyni vagy meghamisítani a „Populorum progressio" s a hozzá hasonló katolikus állásfoglalások lényegét. A „Christ und Welt"

című nyugatnémet katolikus lap is erre törekszik, amikor azt írja: az enciklika „pontosan kiszámítva arra irányul, hogy a társadalmilag veszélyeztetett és fejlődőben levő országok tömegeinek tudatában eloszlassa azt a benyomást, hogy a katolikus egyház a kapitalizmus, az imperializmus és a kolonializmus kebelbarátja és elválaszthatatlan szövetségese".[10] A mi véleményünk ezzel szemben az, hogy az enciklika célja lényegében nem holmi benyomás eloszlatása, hanem bizonyos tények és szükségszerűségek elismerése és figyelembevétele a fentebb vázolt lehetőségek keretei közt.

Ilyen tény például a katolikus munkások és parasztok mind erőteljesebb részvétele a társadalmi igazságtalanságok, a kizsákmányolás és az elnyomás ellen vívott harcban; katolikus diákok és tudósok, világi hívők és papok szenvedélyes tiltakozása az Egyesült Államok barbár vietnami agressziója ellen; a néphez közel álló egyházi körök egyre élesebb elhatárolódása az állammonopolista rendszertől, a feudális és fasiszta diktatúrák korrupt kormányzataitól; s nem utolsósorban a szocialista országok katolikus dolgozóinak növekvő azonosulása a szocialista állammal.[11]

E tények alapján az európai kommunista és munkáspártok Karlovy Varyban megtartott értekezletükön is megállapították: „Új tendenciák jelentkeznek a társadalmi haladás és a béke problémáinak viszonylatában keresztény körökben."[12] Luigi Longo, az Olasz Kommunista Párt főtitkára itt rámutatott annak lehetőségére, hogy „katolikus körökben is valóságos tömegmozgalom bontakozik ki a békére, a népek állampolgári és társadalmi haladására irányuló legfontosabb követelések támogatása céljából".

A nyugatnémet monopolista burzsoázia sem veheti ma már eleve biztosra, hogy a katolikus egyház politikai és ideológiai megnyilatkozásait szinte vaktában is felhasználhatja az emberek szellemi manipulálására. Mi több, katolikus részről mindinkább számolnia kell olyan nézetekkel, amelyek ellentétesek saját antiszociális, antidemokratikus és agresszív ideológiájával, és csökkentik ennek befolyását. Minthogy a nyugatnémet lakosságnak csaknem a fele katolikus, a differenciálódási folyamatokból eredő és a pápa tekintélyével támogatott baloldali katolikus vagy reformista nézetek a püspöki kar erőteljes ellenállása dacára is jelentős tömegbázisra találnak.

A katolikus lakosság nagy arányszáma mindaddig kedvező volt a monopolista burzsoázia szempontjából, amíg a katolikus ideológia a burzsoá uralom egyik leghatékonyabb ideológiai támaszának számított. Ma már, főleg a túlnyomórészt katolikus országokban, ez a tényező a monopolista burzsoázia ellen fordulhat, sőt részben ellene is fordult. S ez a körülmény akkor is óriási jelentőségű, ha tekintetbe vesszük – amit valamennyi egyház már jó ideje panaszol –, hogy a vallásos emberek száma állandóan csökken, s az egyházi felsőbbség közléseit, különösen a fejlett ipari országokban, a hívők már nem fogadják olyan lelkesen és tettre készen, mint az utóbbi évtizedekben.

AZ IPARI TÁRSADALOM KONCEPCIÓJA

Hasonló differenciálódási folyamatok mennek végbe az imperialista ideológia egyéb területein is – így például az ipari társadalomról szóló teóriákban és a konvergencia-elméletben. Ezek a „modern" elméletek sem mentesülhetnek a megváltozott erőviszonyoknak, a szocialista államok gazdasági eredményeinek a hatásától. Ezért, valamint belső ellentmondásosságuk és tudománytalanságuk következtében jelentkezik náluk a differenciálódás. Bizonyos politikai vagy világnézeti állásfoglalások adott esetben progresszív vagy legalábbis pozitív szerepet tölthetnek be abban az értelemben, hogy előmozdítják a reálisabb látásmódot. Az ilyenfajta differenciálódás elsősorban két problémával függ össze.

Először is az „egységes ipari társadalom" koncepciója szükségképpen feltételezi a szocializmusnak mint a gazdasági és társadalmi viszonyok egyik lehetséges, sőt bizonyos körülmények között törvényszerű formájának viszonylagos elismerését. Az apologetikus törekvések itt abban nyilvánulnak meg, hogy a szocializmust – váratlan fordulattal – a társadalmi haladás „primitív és ésszerűtlen" variánsának, „az iparosítás gyorsított módszerének", „az átmenet betegségének" igyekeznek feltüntetni.

Az állami támogatással és egyre nagyobb apparátussal folyó Szovjetunió- és szocializmus-kutatás fejlődésével azonban mind több olyan adat kerül felszínre a szocialista gazdaság és társadalom tényle-

ges lehetőségeiről és teljesítményeiről, amely koránt sincs összhangban az apologetikus kiindulóponttal, s a szocializmus lejáratása szempontjából sem lehet hasznavehető. S noha ezek az adatok lényegében a monopolista burzsoázia önismeretének növelésére, a szocializmus ellen irányuló új taktika és új érvelés kidolgozására szolgálnak, s ezért gondosan eltitkolják őket a lakosság elől, fokozatosan mégis kiszivárognak, és idővel széles néprétegek előtt is ismertté válnak.

Az ideológusoknak, akik ezen a szakterületen dolgoznak – elsősorban azoknak, akik „ideológiától mentesnek" tartják magukat, fontosságot tulajdonítanak munkájuk tudományos értékének, és humanista, demokratikus alapelveket vallanak –, kutatásaik során óhatatlanul arra a következtetésre kell jutniuk, hogy a szocializmus nem csupán lehetséges társadalmi rend, hanem sikeres is, és a kapitalizmussal szemben sok területen (így például a szociális vívmányok, a közoktatás, a tudományszervezés terén) máris fölényben van.

Ez a következtetés ellentétben áll az ipari társadalom koncepciójának lényegével, s ezért sokan megkísérlik, hogy ravasz fogások segítségével beillesszék a szocializmus szokványos torzképébe. De annál jobban előtérbe nyomul, minél jobban rákényszerülnek a szociológusok, politológusok, újságírók és más polgári ideológusok, hogy komolyan foglalkozzanak a szocialista államok konkrét valóságával – nem is szólva arról, hogy az imperialista burzsoázia és ideológusai, sőt még a kapitalista országok néptömegei is egyre inkább érzékelik a szocializmus erejét és eredményeit.

Másodszor, a konvergencia-elméletet – a két társadalmi rendszer kölcsönös közeledésének elméletét – egyes hirdetői úgy értelmezik, hogy a kapitalizmusnak kell döntően megváltoznia, ha képessé akar válni erre a közeledésre. Ezek az ideológusok állást foglalnak a leszerelés, a tartós béke biztosítása, a demokratikus jellegű tervezés és strukturális reformok, valamint a dolgozóknak a vezetésbe való bevonása mellett, korlátozni akarják a monopóliumok hatalmát, hogy szabadabbá váljon az út a társadalmi előrehaladás felé.

Általában a szocializmussal, illetve a kapitalizmus és a szocializmus viszonyával kapcsolatosan ezek a teoretikusok arra az álláspontra helyezkednek, hogy a két társadalmi rendszernek a békés versengés keretei között minden erejével arra kellene törekednie,

hogy emberhez méltó, gondtalan és kulturált életet biztosítson állampolgárai számára. S annak az ebből fakadó gondolatnak, hogy ha megszűnnek a ma még meglevő éles ellentétek és feszültségek, ha az erőszakot és a háborút száműzik a népek életéből, s átfogó biztonsági rendszert teremtenek, a két rendszer kölcsönösen tanulhat egymástól és megtermékenyítheti egymást, mozgósító hatása lehet a demokráciáért, a békéért és a nemzetközi megértésért folytatott küzdelemben.

Az ilyen nézetek már csak azért sem illenek bele a reakciós erők koncepcióiba, mert rendszerint együtt járnak a kapitalista országok társadalmi viszonyainak kíméletlen bírálatával. A reakciós erők éppen ezért megkísérlik lejáratni őket; arra törekednek, hogy ellentmondásaikat és következetlenségeiket kihasználva, alkalmassá tegyék az effajta nézeteket az ellenzék visszaverésére, a tömegek manipulálására és a szocialista államok ideológiai fellazítására. Ezt a veszélyt csak úgy lehetne elhárítani, ha a konvergencia-elmélet szóban forgó hirdetői egyértelműen elhatárolnák magukat minden kommunistaellenes törekvéstől, s világosabban megfogalmaznák pozitív céljaikat. Ez viszont megkövetelné, hogy hátat fordítsanak magának a konvergencia-elméletnek, s elfogadják a valóban tudományos álláspontot.

Bár az esetek többségében az ilyen teoretikusok inkább csak az állammonopolista kapitalizmus bizonyos ellentmondásainak és negatív jelenségeinek megszüntetését kívánják elérni – hogy vonzóbbá tegyék és versenyképesnek lássák ezt a rendszert –, s a két rendszer kölcsönös közeledésével kapcsolatos elképzeléseik többnyire illuzórikusak és zavarosak, az effajta nézetek még így is ellentétben állnak az ipari társadalommal kapcsolatos teóriák megalkotóinak és magának a monopolista burzsoáziának a szándékaival. Ezeket a teóriákat ugyanis az imperialista apologetika tökéletesítésére és a szocializmus hatásosabb lejáratására kívánják felhasználni, s különösen a konvergencia-elmélettől olyan érveket várnak, amelyek hasznosíthatók a szocializmus elleni ideológiai diverzióban, a szocializmus „liberalizálására" irányuló aknamunkában.

A klerikális ideológiában és az ipari társadalom koncepciójában észlelhető differenciálódási folyamatok lényegében a megváltozott erőviszonyok hatására mennek végbe, innen kapják a legerősebb, gyakran tudat alatt ható impulzusokat. Ezek a folyamatok valamennyi imperialista államban többé-kevésbé hasonlóan alakulnak, de természetesen élesebb formát öltenek ott, ahol a gazdasági és politikai ellentmondások szembetűnőbbek, ahol a monopolista burzsoázia különösen agresszív, és konokul elutasítja a valóság figyelembevételét. Jelenleg mindez elsősorban az Egyesült Államokról és az NSZK-ról mondható el.

Az a veszély, amely a nyugatnémet monopolista burzsoázia részéről fenyegeti Európa békéjét és magának az NSZK-nak a demokratikus intézményeit, egyre több ideológust és tudóst késztet messzemenő felismerésekre: mind többen ébrednek rá a helyzet komolyságára és arra, milyen nagy feladatok várnak a humanista, demokratikus erőkre. Ez a polgári ideológia olyan képviselőiről is elmondható, akik elméleti kérdésekben vagy a gyakorlati politikát illetően azelőtt objektíve reakciós osztályálláspontra helyezkedtek és – mint például Jaspers – közönyösen, elutasítóan vagy éppenséggel ellenségesen álltak szemben a demokratikus mozgalommal.

Jaspers, aki Heidegger mellett ma is vezető reprezentánsa a nyugatnémet egzisztencialista filozófiának,* „Szabadság és újraegyesítés" című írásában már 1960-ban bírálta a CDU–CSU antidemokratikus belpolitikáját és illúziókat kergető, veszedelmes újraegyesítési politikáját, a szociáldemokrata párt bátortalan és tartalmatlan ellenzékiségét, a parlament hatáskörének fokozatos szűkítését és azt, hogy a nyugatnémet haderő hovatovább valóságos állam az államban. Ezzel egyidejűleg – anélkül, hogy felismerte volna az észlelt jelenségek szerves összefüggését – védelmébe vette a bonni kormány agresszív külpolitikai koncepcióját, a fegyverkezést, a szoros köteléket, amely az NSZK-t az Egyesült Államokhoz fűzi, és a kommunistaellenes arcvonalat, amelyet a Nyugat a szocialista államokkal szemben alkot.

* Időközben – 1969 elején – Jaspers eltávozott az élők sorából. – *A szerk.*

Ám a további fejlemények – elsősorban a náci bűntettek elévüléséről 1965 márciusában lefolyt parlamenti viták, amelyek során a Bundestag nem határolta el magát egyértelműen „a harmadik birodalomtól és mindattól, amit ez lehetővé tett"[13], majd a szövetségi kormánynak a szükségállapot-törvények megszavaztatása érdekében tett erőfeszítései – mélyebb belátáshoz, világosabb és élesebb megfogalmazásokhoz juttatták el Jasperst. S ő ennek a megváltozott szemléletmódnak tanújelét is adta, elsősorban „Merre tart a szövetségi köztársaság?" című könyvében és e könyv bírálóinak írt válaszában.

Az NSZK politikai struktúrájának alakulását Jaspers itt már úgy jellemzi, mint „a pártoligarchia diktatúrára törésének"[14] útját, s pontosabban nevükön nevezi az erőket, amelyek „a szükségállapot-törvényekkel lehetetlenné teszik a lakosság lázadását a háború ellen", s „terrorista uralmi gépezetet"[15] akarnak létrehozni: ezekhez az erőkhöz szerinte már nemcsak a CDU–CSU élén álló és más reakciós politikusok tartoznak, hanem a tábornokok is, akik „a nép totális militarizálására"[16] törekednek, valamint a „vállalkozók", akik a szükségállapot-törvényeket „teljhatalom megteremtésére és a sztrájkjog megszüntetésére akarják felhasználni".[17]

Jaspers, aki azelőtt lényegében helyeselte a szövetségi kormány külpolitikáját, említett írásainak tanúsága szerint ezt a politikát ma teljesen elhibázottnak, irreálisnak és veszedelmesnek látja. Míg azelőtt elítélte ugyan a revansizmust, de nyilvánvalóan periferikus jelenségnek tekintette, most ezt tartja a bonni politika magvának, lényegének: „A hamis jogigények minden utat elzárnak, amely a valódi béke felé vezet... A háborús veszély azok részéről fenyeget, akik meg akarják változtatni a fennálló határokat, s nem azok részéről, akik meg akarják őrizni... A szövetségi köztársaság veszélyezteti a békét. »Erőpolitikát« folytat annak érdekében, hogy egy napon erőszakkal vagy katonai nyomással, amely háborúhoz is vezethet, elérhesse célját."[18]

Jaspersnek és a humanista, demokratikus értelmiség más képviselőinek ilyenfajta megnyilatkozásai kétségkívül találóak, vádlóak és megrázó erejűek. De azért látnunk kell – nehogy leegyszerűsítsük a haladó nézetek kialakulásának bonyolult és ellentmondásos folyamatát –, hogy ezek az emberek egyszersmind kitartanak olyan túl-

haladott politikai és ideológiai álláspontok mellett, amelyek homlokegyenest ellentétesek bírálatukkal, és csökkentik hatékonyságát. Ha eltekintünk is Jaspers ma már kevésbé heves, de még mindig meglevő kommunistaellenes érzelmeitől, bőven találunk nála efféle nézeteket. Ilyen például politikai vonatkozásban az a nemzetellenes álláspontja, hogy az NSZK vesse alá magát az Egyesült Államoknak, vagy az a lebecsülő véleménye, hogy a szakszervezetek tevékenysége ugyanolyan önző „hatalmi törekvés", mint a monopóliumoké; világnézeti vonatkozásban pedig az az arisztokratikus nézete, hogy a demokrácia egy népbarát elit uralma. S az ilyen és ehhez hasonló nézetek nem csupán Jaspers gondolkodását jellemzik.

Mindamellett az az éles bírálat, amellyel Jaspers a nyugatnémet monopolista burzsoázia agresszív, a békét veszélyeztető politikáját illette, ugyanúgy bombaként hatott, mint VI. Pál pápa kritikája. A bírálat mindkét esetben olyan irányból jött, ahonnan a monopolista burzsoáziát mindeddig a legcsekélyebb veszély sem fenyegette: a két utóbbi évtizedben a klerikális ideológia mellett nem utolsósorban éppen az egzisztencialista filozófia volt az, amely jelentősen hozzájárult a lakosságnak a bonni kormány szellemében fogant manipulálásához.

Ilyenformán nem csoda, hogy Jaspersnek a múltban bőven kijutott a legmagasabb hivatalos elismerésből és megbecsülésből. S mivel – ellentétben Heideggerrel, Bollnowval, Heysével, Lippsszel és más egzisztencialista filozófusokkal – ő nem paktált a fasisztákkal, nagy tekintélyre tett szert a közvéleményben, elsősorban polgári demokratikus és liberális körökben, az értelmiség és az egyetemi ifjúság között. Könyvei több százezer példányban jelentek meg, rendkívül ismertek és népszerűek lettek, s olcsó kiadásban milliókhoz jutottak el. De éppen ez a tekintély és befolyás az, amitől a monopolista burzsoázia manapság fél; ez készteti arra, hogy rosszindulatú, minősíthetetlen kirohanásokat intézzen az egykor oly nagyra becsült filozófus ellen.

Tény és való, hogy Jaspers a valóság hatására mindinkább tudatára ébredt az ellentmondásnak, amely liberális, humanista eszményei és a nyugatnémet monopoltőke veszedelmes politikai céljai között feszül, s így rákényszerült, hogy eltávolodjék régebbi politikai

nézeteitől, és levonja a szükséges következtetéseket. Ezáltal egyik szószólója lett azoknak a polgári liberális köröknek, amelyeknek szívügye a béke és a demokrácia.

HARC A DOLGOZÓK RÉSZVÉTELI JOGÁÉRT

A polgári humanista nézetek legfőbb gyengéje abból ered, hogy hirdetőik nem ismerik el vagy nem veszik kellőképpen tekintetbe azt a társadalmi erőt – a munkásosztályt –, amely leginkább érdekelt a béke, a demokrácia és a társadalmi haladás biztosításában, ezek kivívásáért a legtöbbet teheti, s egyszersmind a többi nem monopolista osztály és réteg objektív érdekeit is képviseli.

Ma elemi erővel nyomul előtérbe a kérdés: miként lehet megvalósítani a társadalmi viszonyok demokratizálását és humanizálását, s milyen erők képesek erre?

Ezért manapság igen fontos a polgári futurológia és általában minden olyan prognózis jellegű koncepció, amely nem korlátozódik pusztán a szociológiai, technikai vagy tudományos trend-felmérésre – amelynek eredményét a monopóliumok is felhasználhatják a maguk céljaira –, hanem tudatosan a béke és a demokrácia biztosítását állítja a középpontba. S ebben a vonatkozásban egyre nagyobb jelentőségűvé válik a demokratikusan kidolgozott, végrehajtott és ellenőrzött társadalmi tervezés problémája. Bizonysága ennek többek közt a Robert Jungk és Hans Josef Mundt szerkesztésében megjelent „Modellek egy új világhoz" című tanulmánygyűjtemény, az utóbbi évek legnagyobb terjedelmű és legjelentősebb nyugatnémet futurológiai kiadványa.

A tanulmánygyűjtemény több szerzője is hangsúlyozza, hogy a jövő olyan megtervezése, amely biztosítja a békét és a szabadságot, csakis az „alul levők" nagyarányú részvételével lehetséges, ez pedig szükségessé teszi a tömegek mozgósítását, a nép ítélőképességének növelését (s ami ezzel együtt jár: az agresszív és irracionális, antidemokratikus önkényuralmi ideológia visszaszorítását), hogy a tervezés munkáját mindenki a maga ügyének érezze. „Ha nem akarjuk, hogy a tervezőmunka diktatúrává fajuljon egy kis hatalmi csoport kezében – írja

Jungk –, olyan nagyra kell növelnünk a hozzáértő hivatásos tényezők számát, hogy a különféle nézetek képviselőinek vitái az »áttekintés« kellően magas színvonalán folyhassanak . . . S hogy a jövő megtervezése – ami az elkövetkező évtizedekben a politikai eszmecserék középpontjába kerülhet – ne fajuljon a szakértők parázs vitájává, további embermilliókat, akik sohasem foglalkoztak hivatásszerűen tervezéssel, bizonyos fokig tervezőkké kell kiképeznünk, hogy ők is részt vehessenek az ilyen eszmecserékben."[19]

Ezzel kétségkívül el is jutottunk a probléma lényegéhez. A magunk részéről azt a követelést, hogy a dolgozóknak is legyen joguk az ilyen kérdésekbe való beleszólásra – mert hiszen az említett embermilliók csakis a dolgozók lehetnek –, nem úgy fogjuk fel, mint holmi felszólítást a kötetlen véleménynyilvánításra, amely a monopóliumokat és a kormányokat semmire sem kötelezi, és a beleszólásnak csupán illúzióját kelti. A mi értelmezésünk szerint ez felhívás olyan demokratikus viszonyok megteremtésére, amelyek közt a jövő megtervezésének elsajátítása egybeolvad a jövőre vonatkozó konkrét kérdések eldöntésében való részvétellel. A munkásság, a műszaki értelmiség, a tudósok csakis az ilyen részvétel megvalósításáért vívott harc közepette fejleszthetik ki magukban azokat a képességeket, amelyeknek birtokában eredményesen küzdhetnek a tervezés ellenzői, valamint az önkényes, illetve káros tervezés hívei ellen, megfelelően konkretizálhatják elképzeléseiket, s keresztül is vihetik mindazt, amit elterveztek.

Az említett tanulmánygyűjtemény egyik szerzőjének, Fritz Vilmarnak az a gondolata, hogy a tervezésben való részvétel „mindenekelőtt azért jelentős, mert egyik módja annak, hogy a munkavállalók megszabaduljanak a termelési folyamatban betöltött pusztán tárgyi létüktől"[20], találkozik a gyűjtemény legtöbb szerzőjének azzal a kívánságával, hogy olyan társadalmi viszonyokat kell teremteni, amelyek között az emberek tudatosan, tervszerűen alakíthatják jövőjüket.

A differenciálódási folyamatokat összegezve, mindenekelőtt hangsúlyozni kell, hogy azoknak az ideológiai és politikai nézeteknek a skálája, amelyek hamarosan ellentétbe kerülnek vagy máris ellentétben állnak az imperialista ideológiával, illetve ennek egyik-másik hagyományos tételével, igen széles. Ez a skála a szubjektíve becsületes, de az osztályok problematikáját fel nem ismerő és ezért többnyire illuzórikus elképzelésektől, amelyek mindössze békésebb és emberibb vonásokkal szeretnék felruházni az állammonopolista kapitalizmust, a különféle „harmadikutas" álláspontokon át egészen a valóban antimonopolista, antiimperialista ellenzékiségig terjed – vagyis addig a polgári ellenzékig, amely mindinkább elismeri, hogy a társadalmi haladás döntő ereje a munkásosztály, s támaszkodni is igyekszik erre az erőre.

Ráadásul a különféle álláspontok között rendkívül elmosódottak a határvonalak. Az egyes ideológusok szubjektív szándékai nem mindig azonosak nézeteik objektív hatásával; s gyakran elég nagy az eltérés politikai magatartásuk és világszemléletük között. De ha az imperialista ideológia nem is regisztrálhatja a valóságnak megfelelően a társadalmi fejlődés folyamatát és törvényszerűségeit, az egyes ideológusok számára mindig – és ma inkább, mint valaha – nyitva áll a lehetőség, hogy áttörjék az imperialista ideológia bűvkörét.

A tudat imperialista manipulálása annál jobban, zökkenőmentesebben folyhat, minél inkább sikerül a monopolista burzsoáziának „gleichschaltolni", saját törekvéseinek propagálására és igazolására felhasználni az ideológiát kidolgozó és terjesztő intézményeket, s eleve megakadályozni mindennemű ellenzéki, haladó nézet kialakulását vagy éppenséggel terjesztését. Következésképpen az imperialista tudat-manipuláció annál nagyobb nehézségekbe ütközik, minél inkább kiáll a munkásosztály a differenciálódási folyamatok során kikristályosodó, objektíve monopóliumellenes nézetek mellett, minél inkább tudatosítja a belőlük adódó következtetéseket, s minél jobban elősegíti a legfontosabb politikai és világnézeti kérdésekről való vitatkozást, olyan szellemi atmoszférát teremtve, amelyben kialakulhat a munkásság osztályöntudata és általában a haladó társadalmi tudat.

A tudományos-technikai forradalom és a szellemi élet

Amint az előbbi fejezetből kitűnik, az imperialista tudat-manipuláció objektíve megszabott határai szűkebbek lettek, s kiéleződtek az ellentmondások az imperialista ideológia és a valóság között. A monopolista burzsoáziának a rendelkezésére álló tömegkommunikációs és manipulációs eszközök nagyarányú koncentrált bevetésével sem sikerült teljesen megfosztania a munkásokat osztályöntudatuktól. Nem tudta megakadályozni az osztályöntudat új, az objektív követelményeknek megfelelőbb elemeinek kialakulását, sőt még a polgári ideológia differenciálódási folyamatainak sem tudott gátat vetni.

De mindezeken kívül a monopolista burzsoázia az egységes imperialista ideológia megteremtésére, illetve a haladó világnézeti és politikai áramlatok visszaszorítására irányuló törekvései során még további nehézségekbe is ütközik. A tudományos-technikai forradalom nagyobb követelményeket támaszt mind a munkások, alkalmazottak és műszaki emberek tudata, szellemi állapota és intellektuális képességei tekintetében, mind pedig az imperialista ideológiával szemben; s ezek a követelmények túlmutatnak a manipulációs funkciókon és feladatokon, sőt részben objektív ellentétben is állnak velük. Ezáltal tovább súlyosbodik az imperialista ideológia és a valóság közti ellentmondás, s ez a folyamat a legszorosabban összefügg a nyugatnémet állampolgárok „dezideologizálásának" és „átideologizálásának", „depolitizálásának" és „átpolitizálásának" dialektikájával.

Ha eltekintünk attól a polgári ideológia-kritikától, amely az imperialista filozófia keretei között alakult ki évtizedekkel ezelőtt, úgy azt mondhatjuk, hogy a „dezideologizálás" fogalma – legalábbis Nyugat-Németországban – csak 1945 után vált általánosan ismertté és jelentőssé, végül pedig valóságos jelszóvá. Ez a fogalom akkor a világszerte hitelét vesztett fasiszta ideológiától való igazi vagy esetleg csak látszólagos eltávolodást fejezte ki, s ezáltal kimondottan pozitív tartalmú volt. Az imperialista ideológusok azonban olyképpen manipulálták, hogy kételyt támasszanak *mindenfajta* ideológiával szemben, elidegenítsék az embereket minden olyan felfogástól, amely világnézeti vagy politikai cél szolgálatában áll, s ennek következtében „ideológia-gyanús". A társadalompolitikai elgondolásokat – elsősorban azokat, amelyek a nem monopolista erőktől származtak – Nyugat-Németországban lebecsülően és elítélően „ideológiának", a valóság ideológiai meghamisításának, önző csoportérdekek és -szándékok egyoldalú megnyilatkozásának nyilvánították. Azt a marxista értékelést, amely szerint a polgári ideológia „hamis tudat", abszolutizálták, minden ideológiára kiterjesztették – beleértve elsősorban a marxista–leninista világnézetet –, vagyis kétségbe vonták, hogy létezhet bármiféle tudományos ideológia. A fasiszta ideológia lelepleződése és a félrevezetetteket ért csalódás nyomán sokan hátat fordítottak mindenfajta ideológiának; s ezt a részben spontán folyamatot a nyugatnémet monopolista burzsoázia és apologétái tudatosan ösztönözték és kihasználták. Általános támadás indult meg a marxista–leninista világnézet ellen. S ebben a ma is változatlan erővel dúló küzdelemben, amelyet a „totalitarizmus" elleni harc zászlaja alatt vívnak, a burzsoá ideológusok egyenlőségjelet tesznek a fasizmus és a szocializmus, a kommunizmus, a fasiszta és a marxista ideológia közé, hogy mindezeket egyformán gyanússá tegyék a tömegek szemében.

A „dezideologizálás" teóriája elsősorban a munkásosztály tudományos világnézete ellen irányult, de fokozódó hevességgel fordult szembe a demokratikus antifasiszta, polgári liberális és nonkonformista ellenzéki nézetekkel is; a kapitalista társadalmi rend, majd a

„gazdasági csoda" által leplezett és sokak szemében valósággal törvényesített restauráció és remilitarizálás igenlését viszont magától értetődőnek és „ideológiától mentesnek" tüntette fel. Ez a teória tehát csupán *egyik,* átmenetileg előtérbe került formája volt az imperialista ideológia megvédésének és terjesztésének; nem tudományos felismerés, hanem szerves része magának az imperialista polgári ideológiának, amely a látszólagos tárgyilagosság és minden ideológiától való mentesség köntösével leplezte magát.[1]

Vitathatatlan, hogy a nyugatnémet monopolista burzsoáziának egyebek között a „dezideologizálás" teóriájával is sikerült eltompítania, rossz irányban befolyásolnia a lakosság jelentős részének kritikai érzékét; s ezáltal gátolni tudta a progresszív fejlődési tendenciák érvényesülését. A „dezideologizálási" fecsegés annál is inkább kedvező talajra talált, mert időközben kibontakozott az úgynevezett gazdasági csoda, javult jelentős rétegek életszínvonala, megvalósult a teljes foglalkoztatottság, s úgy látszott, hogy ez mindig is így lesz. Az NSZK gazdaságilag megerősödött, s egy ideig nem mutatkoztak számottevő válságjelenségek. Mindennek alapján igen ügyesen, nagy lélektani ravaszsággal és technikai apparátussal úgy manipulálták a tömegek tudatát, hogy figyelmük a rendes, becsületes munkára, az egyéni jólétre, a fogyasztói gondolkodásra és az „élj a mának" szemléletre összpontosuljon. Tudatosan háttérbe szorították a legfőbb társadalompolitikai és világnézeti kérdéseket: a demokratikus fejlődés, a békés külpolitika problémáit, a történelem birtokba vételének kérdését stb. Az ország demokratikus jövőjével kapcsolatos elképzeléseket igyekeztek azzal elintézni, hogy holmi elégedetlen elemek, baloldali értelmiségiek vagy kommunista ideológusok okvetetlenkedésének tüntették fel.

Ily módon sokan – köztük munkások is – bekerültek az imperialista ideológia bűvkörébe, s naiv illúziókat tápláltak további egyéni és társadalmi felemelkedésükkel kapcsolatosan. Ezek az emberek azt képzelték, hogy túl vannak minden ideológián, s józan és objektív viszonyban állnak a valósággal. A monopolista burzsoázia a „dezideologizálási" kampány segítségével elérte – és közvetlenül a második világháború után ez rendkívül fontos volt számára –, hogy a lakosság jelentős része immunissá vált a haladó eszmékkel szemben.

Ezzel azonban némiképp saját törekvéseit is keresztezte, hiszen érdekei azt kívánják, hogy az ország lakóit a harcos kommunistaellenesség szellemében mozgósítsa, s a békét veszélyeztető politikájának aktív részeseivé tegye. Ismeretes, hogy például azok az éveken át tartó viták, amelyek a nyugatnémet katonák úgynevezett honvédő küldetéséről, a társadalmi fejlődés vezérmotívumairól és perspektíváiról, az ifjúság eszményeiről és más efféle témákról folytak, gyakorlatilag semmiféle eredményre nem vezettek.

REAKCIÓS MOZGÓSÍTÁS

A nyugatnémet lakosságot tehát javarészt sikerült elidegeníteni a haladó eszméktől és kommunistaellenessé tenni, de ez a lakosság egyszersmind egyre közönyösebben és érzéketlenebbül, sőt mind kétkedőbben és bizalmatlanabbul fogadta a reakciós jelszavakat, a szocializmus ellen keresztes hadjáratot hirdető atomteológusok akkoriban sűrűn elhangzó felhívásait, a „hivatásos elüldözötteknek" a második világháborúban eljátszott területek visszahódítására vonatkozó lármás követeléseit és a többi hasonló megnyilvánulást.

A nyugatnémet monopóliumok és vezető ideológusaik ezért egy idő óta óvakodnak „a jóléti állam dezideologizált polgárának" túlzott népszerűsítésétől, s mindinkább szembefordulnak saját „dezideologizálási" jelszavukkal. Ez az újabb keletű törekvés elsősorban a „megformált társadalom" koncepciójában és más nacionalista, konzervatív ellenforradalmi és neofasiszta koncepciókban (Strauss, Gerstenmaier, Mohler, Schlamm elméleteiben és a neonáci ideológiában) érvényesül, de kifejezésre jut a fokozottabb „politikai képzés" állami követelésében is. A „dezideologizálás" ma már nem fér össze annak parancsoló szükségességével, hogy a lakosságot, amely egyre inkább biztonságra vágyik, s aggodalmat érez a jövő miatt, a nyugatnémet állammonopolista rendszer agresszív, hódító céljai érdekében mozgósítsák.

A lakosság reakciós aktivizálását – amint erre már utaltunk – még egyéb okból is szorgalmazzák. Amikor arról beszélünk, mennyire kiélezi az emberi tudat imperialista manipulálása és a vele foglal-

kozó intézmények rendszere az ellentmondásokat, elsősorban azokra az ellentmondásokra gondolunk, amelyek a manipuláció kitűzött céljai és a tudományos-technikai forradalom követelményei között állnak fenn.

Míg az állammonopolista manipuláció olyan szellemileg, kulturálisan és érzelmileg elkorcsosult embertípus kialakítását célozza, amely engedelmesen követi a kormány, a monopoltőkések és a menedzserek, a politikai, ideológiai és gazdasági reklámok útmutatásait, s ezért alkalmas a „kívülről vezérlésre", addig a tudományos-technikai forradalom – a háttérben pedig maga a társadalmi fejlődés – szükségképpen más embertípust követel. A tudományos-technikai forradalom idején a korszerű termelés, a nemzetgazdaság egyre bonyolultabbá és összetettebbé váló mechanizmusa olyan termelő munkást, műszaki embert, irodai és egyéb alkalmazottat igényel, aki általános műveltsége és szakmai tudása, racionális gondolkodásra és a nagy összefüggések figyelembevételére való képessége s egyéb tulajdonságai révén potenciálisan ellenállóbb, immunisabb az imperialista manipulációs törekvésekkel szemben.

A munkásokkal és a számszerűen gyors ütemben növekvő tisztviselői réteggel szemben mind nagyobb szakmai követelményeket támasztanak, különösen a részben vagy egészen automatizált üzemekben. Nő a szakmunkások száma, s egyre több munkás kerül technikusi munkakörbe. Mindez az általános műveltség ugyancsak nélkülözhetetlen növekedésével együtt azt jelenti, hogy a munkásság kvalifikáltabb társadalmi erővé válik, fokozódik az osztályöntudata, s egyre kritikusabban ítéli meg a monopolista burzsoázia követeléseit és jelszavait.

Emellett megváltozik a munkás egész alkata és magatartása. A nagyobb követelmények nem csupán szakmai ismereteire és felhasználhatóságára vonatkoznak, hanem jellemére és általános magatartására is. Az a körülmény, hogy bizonyos irányító funkciókat is átvesz, s egyre költségesebb és bonyolultabb gépsorok kezelését és karbantartását látja el, nagy felelősségtudatot, körültekintést, gyors reagálási képességet, több tényező egyidejű figyelembevételére való alkalmasságot, elhatározó képességet, perspektivikus és tervszerű gondolkodást, nagyfokú tárgyilagosságot és más hasonló tulajdonságokat kö-

vetel a munkástól. Nemhiába hangsúlyozzák lépten-nyomon a kérdéssel foglalkozó szerzők, hogy a monopolista burzsoázia – a korszerű termelés követelményei láttán – tökéletesen tudatában van egyfelől a dolgozókkal való aktívabb, alkotóbb együttműködés szükségességének, másfelől az ebből származó veszélyeknek. Az imperialista vállalati igazgatás irodalma is abból indul ki, hogy „a technikai forradalom viszonyai között fokozódik az elméleti, alkotó gondolkodás jelentősége. Az alkotó együttműködés azonban nem valósítható meg a kaszárnyafegyelem eszközeivel".[2] S hozzátehetjük, hogy a dolgozók „alkotó együttműködése" nemcsak az ilyen fegyelemmel ellentétes, hanem a beleszólási jog érvényesítésének mai gyakorlatával is, lévén, hogy ez a munkásságot változatlanul megfosztja a termelés jellegével, szervezetével és céljával kapcsolatos kérdésekbe való tényleges beleszólás lehetőségétől. Nem is szólva arról, hogy a munkásosztálynak, akárcsak a többi nem monopolista osztálynak és rétegnek, semmiféle tényleges, hatékony befolyása nincs az igazgatás üzemek feletti, regionális és állami szintjén, a parlamentáris testületeket pedig – ahol ez a befolyás potenciálisan érvényesülhetne – már javarészt megfosztották hatalmuktól.

A dolgozók „alkotó együttműködése" végeredményben ellentétben áll a tőkés társadalom lényegével. A monopolista burzsoázia azonban nem térhet ki annak kényszerítő szükségessége elől, hogy maga is elősegítse a munkások fentebb vázolt tulajdonságainak kialakulását, s ezzel objektíve újabb lehetőségeket teremt a munkásosztály számára a gazdasági, politikai és ideológiai függőség béklyóitól való megszabaduláshoz.

Végezetül pedig figyelembe kell vennünk, hogy a munkásosztály harca a legfejlettebb állammonopolista országokban már elvezetett a munkaidő megrövidítéséhez. Ez a vívmány, amely a tudományos-technikai forradalom nyomán megnövekedett munkaintenzitás, a fokozottabb idegrendszeri megterhelés következtében elengedhetetlenül szükséges a munkásság munkaerejének újratermelődése szempontjából, együtt járt azzal, hogy több lett a munkások szabad ideje. Emellett a tudományos-technikai forradalom a kulturális szektorban, az úgynevezett szabadidő-iparban és szórakoztató iparban is ugrásszerűen megnövelte és olcsóbbá, tehát hozzáférhetőbbé tette a kínála-

tot, s ezáltal részben reális szükségleteket elégít ki, részben pedig új szükségleteket teremt, hogy azokat is kielégíthesse.

A múlttal szemben a munkásosztály jelentős részének ma sokkal több lehetősége van arra, hogy részese legyen a kulturális és szellemi vívmányoknak, sportoljon és utazásokat tegyen, a családi életnek szentelje magát, és – nem szükségképpen jelentéktelen vagy éppen értelmetlen – kedvteléseknek hódoljon. A dolgozóknak ezáltal reális lehetőségük nyílik személyiségük kibontakoztatására, látókörük tágítására, szellemi és kulturális értékek megismerésére és feldolgozására, s következésképpen arra is, hogy kivonják magukat a manipuláció hatása alól, jóllehet a burzsoázia – éppen a tömegkommunikációs eszközök és az említett iparágakban működő intézmények, szervezetek és monopóliumok segítségével – igyekszik a szabad idő felhasználását az általa kívánt mederbe terelni.

A TUDOMÁNY ÉS AZ ÁLLAMMONOPOLISTA GYAKORLAT

A legfejlettebb állammonopolista országok burzsoáziája a tudományos eszközök és kapacitások maximális igénybevételével sem tudja kellőképpen kézben tartani a társadalmi újratermelési folyamatot. Ezért egyre több tudóst és ideológust bíz meg azzal a feladattal, hogy odahaza és külföldön (más imperialista államokban végzett összehasonlító vizsgálatok útján) tanulmányozza a társadalom különféle szféráiban végbemenő folyamatokat. A cél az, hogy e kutatások megbízható tényeket és egzakt, tudományos alapokat eredményezzenek, hiszen a monopolista burzsoáziának és állami vagy félig állami tervező szerveinek a kutatási eredményekre azért van szükségük, hogy kellő időben felismerhessék a kedvezőtlen fejleményeket, a közelgő gazdasági, politikai, társadalmi vagy akár ideológiai konfliktusokat, s a rendszer stabilizálását célzó ellenintézkedéseket tehessenek. Ezenkívül még a tekintetben is útmutatásokat várnak ettől a munkától, hogy miként tökéletesíthetik az állammonopolista rendszert, s miként használhatják fel a szocialista, a semleges, illetve az imperializmustól még erősen függő országok fejlődési nehézségeit,

belső ellentmondásait saját pozícióik megerősítésére, külpolitikai koncepcióik konkretizálására.

S minthogy ehhez nem csupán a műszaki és természettudományokra van szükség – beleértve a matematikát, a statisztikát és a kibernetikát –, hanem azokra a szorosan vett társadalomtudományokra is, amelyek az imperializmusban humán vagy szellemtudományok néven szerves alkotórészei a lényegénél fogva tudománytalan polgári ideológiának, az imperialista ideológia egyes területeit és ágazatait szükségképpen tudományossá kell tenni ahhoz, hogy termelőerőként működhessenek.

Az ideológiai és a gyakorlati tudományos funkció e viszonylagos szétválásának folyamata, amelynek kezdete messzire visszanyúlik a kapitalizmus történetébe, az antagonisztikus osztályviszonyok közepette – midőn a monopolista burzsoázia az általános társadalmi haladás ellenében mindenáron meg akarja őrizni uralmi és profitrendszerét – rendkívül ellentmondásosan és az egyes ideológusok vagy tudósok számára hallatlanul gyötrelmesen megy végbe. Mivel kétségkívül az ideológiai funkció áll előtérben, a gyakorlati tudományos funkciónak, amely amúgy is csak korlátozottan érvényesülhet, be kell érnie az alárendelt szereppel. E két funkció objektív összeférhetetlensége súlyos probléma, amelyet az állammonopolista kapitalizmusban nem lehet megoldani.

A monopolista burzsoázia, jóllehet e tudományos kutatásoktól uralmának és terveinek jobb megalapozását várja, nagyon is tudatában van a lappangó veszélyeknek, amelyekkel az ilyenfajta kutatómunka őt magát és agresszív, reakciós törekvéseit fenyegeti. Ezek a veszélyek abban rejlenek, hogy a kutatási eredmények többé-kevésbé reális képet adhatnak a vizsgált terület tényleges helyzetéről és fejlődési tendenciáiról, s ezáltal egyrészt kimondatlanul is bizonyíthatják az addigi politika elhibázottságát vagy a kitűzött célok irrealitását, másrészt pedig segítséget nyújthatnak az antimonopolista erőknek a demokratikus alternatívák tudományos megalapozásához.

Megállapítható, hogy a gazdaság és a politika, a jogrend, a szociális viszonyok, valamint az infrastruktúra egyes folyamatainak és problémáinak vizsgálata során egyre több polgári ideológus és tudós

kerül ellentétbe tulajdon ideológiai premisszáival és a kapott ideológiai megbízatással.

Az „értékítélettől és ideológiától mentes kutatás" jelszavát követve, sok ideológus és tudós olyan tudományos eredményekhez jut el, amelyek megingatják abban a szent meggyőződésében, hogy az állammonopolista rendszer „a lehetséges rendszerek legjobbika", feltárják e rendszer határait, s gyakran olyan következtetésekre vezetnek, amelyek már kívánatossá teszik a monopóliumok hatalmának csökkentését, a társadalmi viszonyok demokratizálását, a „szabad piaci gazdálkodás" korlátozását stb.

Effajta eredményekre pedig a monopolista burzsoáziának nincs szüksége. A burzsoázia ezektől a kutatásoktól helyzetének megerősítését várja, nem pedig annak bizonyítását, hogy a modern termelőerők az állammonopolista rendszertől eltérő társadalmi szervezetet igényelnek. S még ha a legtöbb kutató nem is jut el ilyen messzemenő következtetésekig, sokan ellentmondásba keverednek önmagukkal, olyan eszmefuttatásokra kényszerülnek, amelyek világnézeti szempontból jelentősek, eltérnek az imperialista ideológiától, vagy éppenséggel ellentétben állnak vele. Így ezek a kutatók legjobb esetben is csak részben tudnak eleget tenni a monopóliumoktól kapott megbízatásuknak. Ma már számtalan példa kínálkozik erre.

Különösen jellemző annak a szakértői tanácsnak a sorsa, amelyet 1964 februárjában alakítottak meg a nyugatnémet kormány gazdaságpolitikájának értékelése végett. A kormány arra számított, hogy az öt tudósból álló agytröszt helyben hagyja majd gazdaságpolitikáját, bőven ontja az érveket, amelyekkel a szakszervezetek előtt megindokolható, miért van szükség a dolgozók mértéktartására, jelentéktelennek ítéli meg az inflációs jelenségeket, s általában ideológiailag hasznosítható igazolását adja a kormány agresszív és antiszociális politikájának. A szakértői tanács jelentései azonban nagy nyugtalansággal töltötték el a kormányt és a monopóliumokat. S a tudósokat végül is nyilvánosan megleckéztették. Többek között ugyanis arra az eredményre jutottak – és tudományos vizsgálatból más eredmény nem is születhetett –, hogy a szakszervezetek tekintettel voltak bérköveteléseiknél a gazdasági fejlődés szempontjaira, vagyis, a monopolista burzsoázia állításával ellentétben, nem támasztottak túlzott

követeléseket. Továbbá kénytelenek voltak megállapítani, hogy az országban nem sikerült elérni a szilárd árszínvonalat, a magas foglalkoztatottsági szintet, a külkereskedelmi mérleg egyensúlyát és az egyenletes, állandó gazdasági növekedést, s még kevésbé sikerült gátat vetni az inflációs tendenciáknak.[3]

Mindebből az „Einheit" az alábbi következtetéseket vonja le: „Nyilvánvaló, hogy Bonn politikája és ideológiája nem egyeztethető össze reális értékelésre irányuló törekvéseivel. Az említett polgári közgazdászoknál a gazdaságpolitikai funkció gyakorlása nyilvánvaló ellentmondásba került azoknak az ideológiai feladatoknak a teljesítésével, amelyeket ugyancsak a bonni kormány tűzött eléjük."[4] „... Azok az eszközök, amelyeket a monopolista burzsoázia ma igénybe vesz, hogy megszilárdítsa rendszerét, objektíve gyakran hozzájárulnak a rendszer ingatagságának leleplezéséhez és fokozásához ... Noha a polgári professzorok túlnyomó többsége elkötelezte magát a bonni rezsimnek, s azon fáradozik, hogy ... javaslatokat dolgozzon ki megszilárdítása érdekében, egyre több polgári tudós fordul szembe ennek a rezsimnek bizonyos vonásaival ... Minél inkább törekszenek *objektív* elemzésre, minél inkább igyekeznek *tudósok* gyanánt dolgozni, megnyilvánulásaik annál határozottabban irányulnak a mai imperializmus ellen ..."[5]

A fentebb vázolt folyamatok jelentősége a szellemi manipuláció leküzdése szempontjából kézenfekvő; éppen ezért a monopolista burzsoázia aggodalommal figyeli s igyekszik meggátolni őket. Ezzel magyarázható többek között az is, hogy a kellemetlen kutatási eredményeket páncélszekrénybe rejtik vagy a monopolista egyesülések titkos irattáraiban őrzik, s a vizsgálatokkal megbízott tudósok egy részét rendkívül bőkezűen díjazzák, vagyis tulajdonképpen megvesztegetik. Egyre nyomatékosabban apellálnak e tudósok „politikai öntudatára", s megpróbálják őket visszatartani azoknak az eredményeiknek a publikálásától, amelyeket a haladó erők követeléseik alátámasztására használhatnak fel; vagy formálisan elfogadják ugyan javaslataikat, a megvalósítást viszont elodázzák. Ha pedig semmi sem használ, ezek a tudósok bízvást számíthatnak a monopolista burzsoázia megtorlására: meghurcolják őket a sajtóban, s „morali-

záló világmegváltóknak", „utópistáknak" vagy éppenséggel az állítólagos ellenség eszközeinek kiáltják ki.

A monopolista burzsoázia ilyenfajta próbálkozásai – amelyek késleltetik ugyan, de nem akadályozhatják meg a reálisabb, részben objektíve monopolistaellenes nézetek kialakulását, s még kevésbé oldhatják fel az efféle folyamatok mélyén rejlő ellentmondásokat – egyes tudósokat és polgári ideológusokat már eljuttattak a békéért harcoló erők, a szakszervezetek, a munkásosztály és pártja oldalára. A demokratikus szellemű értelmiség csak a munkásosztállyal kötött szoros, baráti szövetség útján érheti el, hogy humanista törekvései általánosan megvalósuljanak, s ismereteit és teljesítményeit ne használják ki reakciós célok érdekében.

A munkásosztálynak viszont elsőrendű érdeke, hogy támogasson minden valóban tudományos munkát, minden becsületes tudóst és tudományos törekvést. A tudomány ellensége a polgári ideológiának; s terjesztése a munkásosztály soraiban döntő előfeltétele a tudományos gondolkodás kialakulásának és annak, hogy általa a munkásság megszabaduljon a szellemi manipulációtól.

Jegyzetek

I

A manipuláció lehetőségei és szükségessége az imperialista államrendszerben

IDEOLÓGIA ÉS POLITIKA

[1] Wehrkunde (München), 1958. 4. sz. 188. old.
[2] *Lenin:* Az imperializmus és a szakadás a szocializmus táborában. Művei. 23. köt. Szikra 1951. 120. old.
[3] *Karl Jaspers:* Wohin treibt die Bundesrepublik? München 1966. 130. old.
[4] Ugyanott, 140. old.
[5] Information oder Herrschen die Souffleure? Hamburg 1964. 26. old.
[6] Ugyanott, 50. old.
[7] Ugyanott, 88. old.
[8] Ugyanott, 167. old.
[9] Ugyanott, 178–179. old.

MIT JELENT A TUDAT MANIPULÁLÁSA?

[1] Lásd *Thomas Regau:* Menschen nach Mass. München–Esslingen 1965. 6. old.
[2] Darmstädter Gespräche. Der Mensch und seine Meinung. Darmstadt 1961. 88. old.
[3] Information oder Herrschen die Souffleure? 41. old.
[4] *Günther Anders:* Die Antiquiertheit des Menschen. Über die Seele im Zeitalter der zweiten industriellen Revolution. München 1961. 171. old.
[5] Darmstädter Gespräche. Der Mensch und seine Meinung. 74. old.
[6] Ugyanott, 311. old.
[7] Lásd Der Grosse Duden. Leipzig 1967. 288. old.
[8] Lásd *Engels:* Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása. Marx–Engels Válogatott Művei. II. köt. Bp. 1963. 348. és kk. old.
[9] Die Welt (Hamburg), 1965. május 10. 6. old.

[10] Information oder Herrschen die Souffleure? 82. old.
[11] Ugyanott, 92. old.
[12] *Günther Anders:* Die Antiquiertheit des Menschen. 171. old.
[13] Lásd *David Riesman:* A magányos tömeg. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1968.
[14] Lásd *Vance Packard:* Tékozlók. Kossuth Könyvkiadó 1966. – The Hidden Persuaders. New York 1957. (Die geheimen Verführer. Düsseldorf 1958.) – The Naked Society. New York 1963. (Die wehrlose Gesellschaft. Düsseldorf 1964.)

A KORMÁNYZÁS ÚJ TECHNIKÁJA

[1] Lásd Imperialismus heute. Der staatsmonopolistische Kapitalismus in Westdeutschland. Berlin 1967. 164–165. old.
[2] Technik im technischen Zeitalter. Düsseldorf 1965. 228. old.
[3] Ugyanott, 219. old.
[4] Idézi *Vance Packard:* The Hidden Persuaders. (Német kiad. 14. old.)

A SZELLEM UNIFORMIZÁLÁSA

[1] *Marx:* A tőke. Marx–Engels Művei. 23. köt. Bp. 1967. 20. old.
[2] Bestandsaufnahme. Eine deutsche Bilanz 1962. München–Wien–Basel 1962. 387. old.
[3] Lásd Die politische Meinung, 1959. 39. sz.

II

A nyugatnémet imperializmus alapvető ideológiai sajátosságai

AZ IDEOLÓGIAI MODELL

[1] Lásd *Dieter Bergner:* Massenverführung oder demokratische Meinungsbildung in Westdeutschland. Berlin 1967. 58–59. old.
[2] Lásd Imperialismus und Weltanschauung. Berlin 1966. 34–35. old.

AZ IMPERIALISTA GONDOLKODÁS MODELLJE

[1] *Raymond Aron:* Opium für Intellektuelle oder Die Sucht nach Weltanschauung. Köln–(Nyugat-)Berlin 1957. 221. old.
[2] *Hannah Arendt:* Vita activa oder Vom tätigen Leben. Stuttgart 1960. 211. old.
[3] Lásd *Alfred Frisch:* Grossmacht Technokratie. Die Zukunft der Gesellschaft. Frankfurt am Main 1955. 23. old.

[4] Lásd *Georges Friedmann:* Grenzen der Arbeitsteilung. Frankfurt am Main 1959. 179. old.
[5] Lásd *Herbert von Borch:* Amerika – die unfertige Gesellschaft. München 1964. 86–87. old.
[6] Lásd *Georges Friedmann:* Grenzen der Arbeitsteilung. 179. old.
[7] Lásd *Herbert von Borch:* Amerika – die unfertige Gesellschaft. *Helmut Schelsky:* Auf der Suche nach Wirklichkeit. Düsseldorf–Köln 1965. 121. old.
[8] Neues Deutschland (Berlin), 1967. november 28.
[9] *Walter Ulbricht:* Die Bedeutung des Werkes „Das Kapital" von Karl Marx für die Schaffung des entwickelten gesellschaftlichen Systems des Sozialismus in der DDR und den Kampf gegen das staatsmonopolistische Herrschaftssystem in Westdeutschland. Berlin 1967. 33–35. old.
[10] Planung in der Marktwirtschaft. Stuttgart 1964. 7. sz. 18. old.
[11] Ugyanott, 19. old.

III

A manipuláció információs központjai

A KÖZVÉLEMÉNY KIPUHATOLÁSA

[1] *Gerhard Schmidtchen:* Die befragte Nation. Freiburg 1961. 19. old.
[2] Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, 1959. 2. sz. 261. old.
[3] *Siegfried Balke:* Forschung und Technik. München 1962. 11. old.
[4] Allgemeine Zeitung (Mainz), 1962. július 28–29.
[5] Der Monat (Nyugat-Berlin), 1964. 188. sz. 54. old.
[6] Politische Vierteljahreszeitschrift (Köln–Opladen), 1963. 2. sz. 168. old.
[7] Ugyanott, 170. old.
[8] *Gerhard Schmidtchen:* Die befragte Nation. 149. old.
[9] Ugyanott, 149. old.
[10] Ugyanott, 193. old.
[11] Ugyanott, 170. old.
[12] Ugyanott, 149. old.
[13] Ugyanott, 193. old.
[14] Ugyanott.
[15] Ugyanott, 109. old.
[16] *Martel Gertels:* Automation – Ihr Wesen und ihre Bewältigung. Stuttgart–Zürich 1964. 315. old.
[17] Politische Vierteljahreszeitschrift, 1963. 2. sz. 185. old.
[18] Ugyanott.
[19] Blick hinter die Kulissen. München 1962. 14. old.
[20] Idézi Neue Zeit (Moszkva), 1966. 16. sz. 21. old.
[21] *Gustave Le Bon:* A tömegek lélektana. Bp. 1920. 102. old.

[22] *Helmut Thielicke:* Brauchen wir Leitbilder? Hamburg 1961. 33. old.
[23] Darmstädter Gespräche. Die Herausforderung. München 1963. 332. old.
[24] Ugyanott, 338. old.
[25] Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, 1961. 3. sz. 208. old.
[26] Die Welt (Hamburg), 1954. október 9.
[27] Lásd Wehrkunde (München), 1958. 9. sz. 469. old.
[28] *E. S. Roscoe:* Organization for Production. Homewood 1963. 302. old.
[29] Industriekurier (Düsseldorf), 1967. április 27.
[30] *Hans Freyer:* Theorie des gegenwärtigen Zeitalters. Stuttgart 1956. 103. old.
[31] Lásd Die Welt (Nyugat-Berlin), 1967. március 25.
[32] Das Parlament, 1960. szeptember 14.
[33] Lásd Bulletin des Presse- und Informationsamtes der Bundesregierung, 1961. április 15. 674. old.
[34] *K. Schnöring:* Die NS-Mentalität der Vertriebenenpresse. Uffing (Obb.).
[35] Survey (London), 1964. 50. sz. 154. old.
[36] Das Parlament, 1963. június 5.
[37] Der Spiegel (Hamburg), 1966. november 7.

A KÖZVÉLEMÉNY FORMÁLÁSA

[1] Lásd *Fritz Klenner:* Programmierter oder menschlicher Mensch. Wien–Frankfurt am Main–Zürich 1966. 50–51. old.
[2] Blick hinter die Kulissen. 20–21. old.
[3] *Graf von Zedtwitz von Arnim:* Tu Gutes und rede darüber. (Nyugat-)Berlin–Frankfurt am Main–Wien 1961. 12. old.
[4] *Carl Hundhausen:* Werbung um öffentliches Vertrauen – Public Relations. Essen 1951. I. köt. 31. old.
[5] *Graf von Zedtwitz von Arnim:* Tu Gutes und rede darüber. 38. old.
[6] *W. J. Lederer:* Eine Nation von Schafen. Hamburg 1961. 120. old.
[7] Ugyanott, 125. old.
[8] *Albert Oeckl:* Handbuch der Public Relations. Theorie und Praxis der Öffentlichkeitsarbeit in Deutschland und der Welt. München 1964. 180. old.
[9] *Graf von Zedtwitz von Arnim:* Tu Gutes und rede darüber. 22. old.
[10] *Helmut Löckenhoff:* Public relations – Versuche einer Analyse der öffentlichen Meinungs- und Beziehungspflege, insbesondere der des Industriebereiches in soziologischer, wirtschaftswissenschaftlicher und publizistischer Sicht. Berlin 1958. 31. old.
[11] Ugyanott, 92. old.
[12] *Graf von Zedtwitz von Arnim:* Tu Gutes und rede darüber. 18. old.
[13] Ugyanott, 22. old.
[14] Ugyanott, 18. old.
[15] Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1957. szeptember 14.
[16] *Albert Oeckl:* Handbuch der Public Relations. 47. old.

[17] Ugyanott, 349. old.
[18] Die Welt (Nyugat-Berlin), 1966. november 23.
[19] Vereinsregister des Amtsgerichtes Köln. 1952 november.
[20] Idézi *Manfred Banaschak:* Die Macht der Verbände. Berlin 1964. 247. old.
[21] Zur Soziologie der Wahl. Köln–Opladen 1965. 269. old.
[22] Idézi *Manfred Banaschak:* Die Macht der Verbände. 247. old.
[23] Lásd *Hanns W. Brose:* Die Entdeckung des Verbrauchers. Düsseldorf 1958. 28. old.
[24] Lásd Handelsblatt (Düsseldorf), 1966. november 8.
[25] Ugyanott.
[26] Süddeutsche Zeitung (München), 1956. június 2.
[27] Lásd *Graf von Zedtwitz von Arnim:* Tu Gutes und rede darüber. 447. old.
[28] Die Welt (Nyugat-Berlin), 1966. július 14.
[29] Idézi Neues Deutschland (Berlin), 1966. július 10.
[30] Die Welt (Nyugat-Berlin), 1966. július 14.

IV

A közvélemény-formáló monopóliumok és a közvélemény-formálás

A TÖMEGKOMMUNIKÁCIÓS ESZKÖZÖK MONOPÓLIUMA

[1] *Erich Kuby:* Alles im Eimer. Siegt Hitler bei Bonn? Stuttgart 1960. 229. old.
[2] Ugyanott, 228. old.
[3] Ugyanott, 228–229. old.
[4] Idézi Das gesamte Recht der Presse, des Buchhandels, des Rundfunks und des Fernsehens. Neuwied 1960.
[5] Der Spiegel (Hamburg), 1965. 19. sz. 18. old.
[6] Ugyanott.
[7] Ugyanott.
[8] Zeitungsverlag und Zeitschriftenverlag, 1965. 20. sz. 895. old.
[9] Ugyanott.
[10] Die Welt (Nyugat-Berlin), 1966. október 29. Melléklet: Die geistige Welt, III. old.
[11] Lásd Süddeutsche Zeitung (München), 1963. augusztus 8.
[12] Der Spiegel (Hamburg), 1966. 32. sz. 12. old.
[13] Modelle für eine neue Welt. III. köt. München–Wiesbaden–Basel 1964. 412. old.
[14] Frankfurter Rundschau, 1966. július 9.
[15] Ugyanott.
[16] Ugyanott.
[17] Information oder Herrschen die Souffleure? 128. old.

[18] Ugyanott, 129. old.
[19] Lásd ugyanott, 134. old.
[20] Modelle für eine neue Welt. III. köt. 407. old.
[21] Der Journalist, 1960. 10. sz. 2. old.
[22] Information oder Herrschen die Souffleure? 5. old.
[23] Zeitungsverlag und Zeitschriftenverlag, 1965. 18/19. sz. 756. old.

A TÖMEGKULTÚRA A MANIPULÁCIÓ SZOLGÁLATÁBAN

[1] Stuttgarter Zeitung, 1964. augusztus 25.
[2] Jahrbuch des Deutschen Unternehmers. Freudenstadt 1964. 66. old.
[3] TV – Hören und Sehen (Hamburg), 1964. 21. sz. 66. old.
[4] Idézi Filmwissenschaftliche Mitteilungen, 1966. 1. sz. 91. old.
[5] Grundrisse der Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung. Berlin 1963. 251. old.
[6] Probleme der Jugendliteratur. Ratlingen bei Düsseldorf 1956. 207. old.

V

A manipuláció határai, ellentmondásai és ellenhatásai

AZ ESZMÉNYEK ELHASZNÁLÓDÁSA ÉS ÚJRATERMELÉSE

[1] Lásd *H. Bertsch:* CDU/CSU demaskiert. Berlin 1961. 667. és 654–660. old.
[2] Lásd Blätter für deutsche und internationale Politik (Köln), 1965. 9. sz.
[3] Lásd Einheit, 1966. 6. sz. 755. és kk. old.
[4] Gesellschaftspolitische Kommentare (Bonn), 1965. 10. sz.
[5] Lásd ugyanott, 13–14. old.

DIFFERENCIÁLÓDÁSI FOLYAMATOK A POLGÁRI IDEOLÓGIÁBAN

[1] Lásd *G. Hirschauer:* Der Katholizismus vor dem Risiko der Freiheit. Nachruf auf ein Konzil. München 1966.
[2] Populorum progressio. Über den Fortschritt der Völker. Rundschreiben des Papstes Paul VI. vom 26. März 1967. Recklinghausen 1967. 26–27. old.
[3] Ugyanott, 30. és 29. old.
[4] Ugyanott, 17. és 12. old.
[5] Ugyanott, 16. old.
[6] Lásd ugyanott.
[7] Ugyanott, 14–15. old.
[8] Ugyanott, 11. old.
[9] Lásd Frankfurter Hefte, 1967. 4. sz. 237. old.

[10] Christ und Welt, 1967. április 7.
[11] Lásd Einheit, 1967. 6. sz. 766. és kk. old.
[12] Népszabadság, 1967. április 27. 3. old.
[13] *Karl Jaspers:* Wohin treibt die Bundesrepublik? 67. old.
[14] Ugyanott, 127. old.
[15] Ugyanott, 161. old.
[16] Ugyanott, 163. old.
[17] Ugyanott, 164. old.
[18] Ugyanott, 235–236. old.
[19] Modelle für eine neue Welt. I. köt. 514–515. old.
[20] Ugyanott, III. köt. 349. old.

A TUDOMÁNYOS-TECHNIKAI FORRADALOM ÉS A SZELLEMI ÉLET

[1] Lásd Deutsche Zeitschrift für Philosophie, 1966. 12. sz. 1489. és kk. old.
[2] Ugyanott, 1966. 8. sz. 958. old.
[3] Lásd Einheit, 1965. 9. sz. 76. és kk. old.
[4] Ugyanott, 77. old.
[5] Ugyanott, 79. old.

Tartalom

I. A manipuláció lehetőségei és szükségessége az imperialista államrendszerben 5

Ideológia és politika 7
Mit jelent a tudat manipulálása? 13
A kormányzás új technikája 23
A szellem uniformizálása 31

II. A nyugatnémet imperializmus alapvető ideológiai sajátosságai 41

Az ideológiai modell 45
Az imperialista gondolkodás modellje 51
A „megformált társadalom". Politikai program és ideológia 60

III. A manipuláció információs központjai 65

A közvélemény kipuhatolása 69
A közvélemény formálása 91

IV. A közvélemény-formáló monopóliumok és a közvélemény-formálás 101

A tömegkommunikációs eszközök monopóliuma 103
A tömegkultúra a manipuláció szolgálatában 123

V. A manipuláció határai, ellentmondásai és ellenhatásai ... 137

Az eszmények elhasználódása és újratermelése 139
Differenciálódási folyamatok a polgári ideológiában ... 145
A tudományos-technikai forradalom és a szellemi élet ... 163

Jegyzetek 175

A KIADÁSÉRT FELEL A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ IGAZGATÓJA. SZERKESZTETTE GYÖRI PÁLNÉ. A KÖTÉSTERV KOLOSVÁRY BÁLINT MUNKÁJA. MŰSZAKI VEZETŐ: SZÉCSI ANDOR. MŰSZAKI SZERKESZTŐ: GYENES L. GYÖRGY. A SZEDÉST 1969. III. 27-ÉN KEZDTÉK MEG. MEGJELENT 1969. VII. 10-ÉN, 4000 PÉLDÁNYBAN. TERJEDELME 11,75 (A/5) ÍV PL—111—K—697 69.1343 ATHENAEUM NYOMDA, BUDAPEST — ÍVES MAGASNYOMÁS — FELELŐS VEZETŐ: SOPRONI BÉLA IGAZGATÓ

15,— Ft

A mai fejlett kapitalista országokban szinte egész iparágat építettek ki az emberek tudatának a fennálló kizsákmányoló és elnyomó rendszer érdekei szerinti formálására, megdolgozására: manipulálására. Innen származik Hans Magnus Enzensberger, a neves német író szellemes szava: a tudatipar.

A tudat-manipuláció az állammonopolista kapitalizmus egyik jellemző és sokat vitatott jelensége, szerves tartozéka. Arra szolgál, hogy az embereket olyan lényekké formálja, akik engedelmesen és pontosan azt teszik, amit az állam, illetve a monopolisták akarnak tőlük.

„A Manipuláció" című könyv — tavaly jelent meg a Német Demokratikus Köztársaságban — egy szerzői kollektíva időszerű és alapos, a probléma sok fontos vonatkozását tárgyaló műve.

A bevezetőben a szerzők — többek között — ezt írják: „Jóllehet a manipulálás rendszere nem kötődik egyvalamely kapitalista országhoz, többé-kevésbé valamennyi kapitalista országban kifejlődött — módszereit a legtökéletesebben az Egyesült Államokban alakították ki —, Nyugat-Németországban azonban az európai biztonságra, békére, demokráciára és a szocializmus előrehaladására nézve különösen veszélyesen működik." Ebből és az NDK helyzetéből adódik, hogy a szerzők példáikat főként a Német Szövetségi Köztársaság társadalmi és politikai életéből veszik.

A nagyobb népszerűség végett rövidítetten jelenik meg ez a mű magyarul, de megtartja az eredetinek minden fontosabb gondolatát, érvét és példáját.